

HELYNÉVTÖRTÉNETI TANULMÁNYOK 17.

Helynévtörténeti Tanulmányok

17.

Lektorált folyóirat

Szerkesztők:

Hoffmann István

Tóth Valéria

Debreceni Egyetemi Kiadó
Debrecen University Press
2021

A Magyar Névarchívum Kiadványai 57.

Sorozatszerkesztő:
Hoffmann István és Tóth Valéria

Készült a Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékén.

© A szerzők, 2021
© Debreceni Egyetemi Kiadó, beleértve az egyetemi hálózaton belüli
elektronikus terjesztés jogát, 2021

ISSN 1417-958X
ISSN 1789-0128

Kiadja a Debreceni Egyetemi Kiadó, az 1975-ben alapított Magyar
Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesülésének a tagja.
Felelős kiadó: Karácsony Gyöngyi főigazgató
Technikai szerkesztő: Tóth Valéria
Borítóterv: Varga József
Készült a Kapitális Nyomdaipari és Kereskedelmi Bt. nyomdájában.

Tartalom

PÓCZOS RITA: A Pannonhalmi apátság alapítólevelének nyelv- és névtörténeti forrásértékéhez	7
SZŐKE MELINDA: A hamis oklevelek helynévtörténeti forrásértékének meghatározásáról	43
RÁCZ ANITA: Helynévtörténeti adalékok Bihar vármegye korai településtörténetéhez	55
KOVÁCS ÉVA: Vizek a természeti környezetre utaló településnevekben	73
BÁBA BARBARA: Gyakorisági viszonyok a korai ómagyar kori hangtani nyelvjárási különbségek leírásában	87
ZSUPOS ZOLTÁN: <i>Küsmöd, Csükmöd, Kösmő, Csökmő, Csömök</i>	105
NÉMETH DÁNIEL: Ellentétes vélemények Székesfehérvár nevééről	115
HOFFMANN ISTVÁN: A Magyar Nemzeti Helynévtár Programról	139
A Magyar Névarchívum Kiadványai eddig megjelent kötetei	147

Abstracts of the Volume

PÓCZOS, RITA: The Source Value of the Founding Charter of the Pannonhalma Abbey for Historical Linguistics and Onomastics	42
SZŐKE, MELINDA: On the Determination of the Source Value of Forged Charters for Historical Toponomastics	53
RÁCZ, ANITA: Insights from Historical Toponomastics into the Early Settlement History of Bihar County	71
KOVÁCS, ÉVA: Bodies of Water in Settlement Names Referring to the Natural Environment	84
BÁBA, BARBARA: Frequency Conditions in the Description of Phonological Dialectal Differences in the Early Old Hungarian Era	102
ZSUPOS, ZOLTÁN: <i>Küsmöd, Csükmöd, Kösmő, Csökmő, Csömök</i>	114
NÉMETH, DÁNIEL: Opposing Views Regarding the Name of Székesfehérvár	137
HOFFMANN, ISTVÁN: On the Hungarian National Toponym Registry	144

A Pannonhalmi apátság alapítólevelének nyelv- és névtörténeti forrásértékéhez*

1. Bevezetés

A Szent István korára datált tíz oklevél egyike a Pannonhalmi apátság alapítólevele (PA). A dokumentum ma ismert példányát a pannonhalmi főapátság őrzi, és szövege szerint Domonkos érsek mint vicecancellarius készítette 1001-ben. Az irat az alábbi királyi rendelkezéseket rögzíti: István király Monte Cassino egyházi jogi kiváltságait biztosítja a Szent Márton monostornak, s emellett adományba adja a Somogy megyei tizedeket is. A dézsma elvesztéséért a veszprémi Szent Mihály egyházat Kortó birtokkal kárpótolja. A szöveg felsorolja az apát és a monostor egyéb jogait (főpapi jelvények használata; apátválasztás szabadsága, a megyéspüspök joghatóságától való függetlenség), és büntetéssel fenyegeti meg azokat, akik az intézkedéseket megszegik. Az alapítólevél záradéka tartalmazza azokat a birtokokat és jövedelmeket, amelyek a pannonhalmi monostort adományként megilletik.

A diplomatika jelenleg négy oklevelet tart számon, amelyek Szent István korára datálhatók, és hitelesnek tekinthetők. Ezek a Pannonhalmi monostor alapítólevele mellett a Veszprémi püspökség alapítólevele (1009/+1257), a Pécsi püspökség alapítólevele (1009/+1205–1235/1343 előtt/1350/1404) és a Veszprémvölgyi monostor adománylevele (1001 előtt/1109). Mind a négy dokumentum egyházi alapítás, illetve egyház javára tett intézkedés tényét rögzíti. A három latin nyelvű oklevél alapítólevélnek tekinthető, de fennmaradásukról, megbízhatóságukról eltérő vélemények jelentek meg a kutatásuk kezdeteitől: míg a Pannonhalmi apátság alapítólevele látszólag eredeti formában maradt ránk, a Veszprémi alapítólevelet két 13. századi átírás őrizte meg, a Pécsi püspökség alapítólevelének szövege pedig többszörös átírás után, egy 15. századi dokumentumban maradt fenn. „A pannonhalmi oklevél megbízhatóságának fokát a fölötte immár közel 200 éve folyó vita máig sem döntötte el véglegesen; a veszprémi és a pécsi oklevelek hitelét is érték támadások, de valódiságuk — bizonyos fokig — ma mégis általánosan elismert” (SZENTPÉTERY 1938: 144).

* A tanulmány az MTA–DE Magyar Nyelv- és Névtörténeti Kutatócsoport programja keretében és az NKFI 128270. számú pályázat támogatásával készült.

A legtöbb 11. századi oklevél eredetiségének, hitelességének kérdése sokáig hosszas viták témája volt, és ezek közül talán a Pannonhalmi apátság alapítólevelének értékelése járta be a legkacsaringósabb utat. Ennek feltérképezésében viszonylag egyszerű dolgom volt, mert az oklevél kutatásának történetét a 19. század végén FEJÉRPATAKY LÁSZLÓ diplomatikaprofesszor foglalta össze (1878), majd bő száz évvel később THOROCKAY GÁBOR történész tárta fel nagy részletességgel a pannonhalmi alapítólevél vizsgálatának fejlődéstörténetét (2002). Írásomban épp ezért nem is az ő bemutatásaikban követett kronológiai rendben, és természetesen nem is a teljes bonyolultságában elemzem, minden részletre kitérően az ide vonható írásokat, hanem igyekszem azokat a szempontokat kiemelni, amelyek a rendkívül gazdag szakirodalom áttekintése után a nyelv- és névtörténeti, valamint a népességtörténeti következtetések szempontjából számomra (talán szubjektív módon) a legrelevánsabbnak tűnnek.

A tanulmány második részében az oklevélben található helynévi szórványok vizsgálatának eredményét mutatom be.

2. Az alapítólevél kutatástörténetének főbb súlypontjai

Az oklevél eredetisége már nagyon korán megkérdőjeleződött, tudomásunk van arról, hogy 1215-ben megtámadja az írás valóságát a veszprémi püspök, de III. Ince pápa hitelesnek ismeri el (GYÖRFFY 1969: 205–206). Ezzel a pápai döntéssel a hitelességi vita ugyan egy időre elült (legalábbis bizonyíték nincs az ellenkezőjére), de a 18. században kiújult (Giovanni Domenico Mansi itáliai forráskiadó szólalt fel az oklevél hitelessége ellen), és gyakorlatilag napjainkig kerülnek elő tudományos (és gyakran érzelmeiktől sem mentes) érvek és ellenérvek az alapítólevél hitelességét illetően (THOROCZKAY 2002: 237).

Példaként arra, hogy mennyire végletesen más elképzelések alakultak ki ebben a kérdésben, álljon itt két határozott vélemény az oklevél két kiváló ismerőjétől. GYÖRFFY GYÖRGY a dokumentumot hamisítás eredményének nevezi („Amikor a pannonhalmi oklevelet meghamisították”; 1969: 208), míg ERDÉLYI LÁSZLÓ így fogalmazott: „Ily valódi, hiteles és eredeti, ily régi oklevele nincs több a magyarnak; ez az egyetlen egykorú forrása a koronázás igazi évének s valódi nemzeti ereklýe mindazoknak, kik az első magyar király egyik legnagyobb tényének közvetlen tanuját, valóban tőle eredő emlékét becsülni tudják” (PRT. 1: 111).

2.1. Külső jegyek

A paleográfia, illetve az ortográfia a nyelvenlékkel foglalkozó diplomatikusok szerint megegyezik az Ottók és II. Henrik korában, tehát az ezredforduló környékén alkalmazott német császári írástípussal, és úgy tűnik, az oklevelet egyetlen kéz írta (ERDÉLYI 1941: 101–105; ÉRSZEGI 1996: 47, a korai kutatásokhoz lásd THOROCZKAY 2002: 237–239). Az alapítólevél kutatásának során azonban egyre

inkább elfogadottá vált az a vélemény, hogy ez a kéz ügyesen bár, de csak utánozza ezeket a császári okleveleket, sőt a minusculás részek már a 11–12. századi pápai bullák paleográfiai jellemzőit is mutatják (SZENTPÉTERY 1838: 170–182, JAKUBOVICH 1923: 79).

Az oklevél legszembetűnőbb (és ezért talán legismertebb) eleme a díszes monogramma, azaz a király nevének betűiből megrajzolt aláírás, mely szintén élénk viták tárgya volt a nyelvemlék kutatása során. „Szinte egy az egyben a császári oklevelek megszokott formuláját köszönhetjük a pannonhalmi oklevélben” — írja erről az elemről ÉRSZEGI GÉZA (1996: 57), kérdés viszont, hogy segít-e ez az oklevél korának, ezáltal pedig a valódiságának a megállapításában.

A korai viták során Cornides Dániel úgy vélte, hogy ez a fajta királyi címeres elem csak II. Henrik uralkodása után kezdett megjelenni a császári oklevelezésben is, tehát bő két évtizeddel a PA. keltezés szerinti keletkezése után, ami fontos érv lehet az oklevél eredetiségével szemben, Koller József viszont már a 9. századi német iratokban is felfedezni vél párhuzamokat (THORCZKAY 2002: 238, 239). SZENTPÉTERY IMRE (1938: 182) és SOLYMOSI LÁSZLÓ is Szent István rejtélyes írnokának, a diplomatikában Heribert C-ként emlegetett írnoknak tulajdonítja az újítást, ami viszont nem feltétlenül mond ellent az oklevél másolati jellegének, SOLYMOSI maga is úgy gondolja, hogy PA-nak nem maradt fenn eredeti példánya, de az eredetin minden bizonnyal ott volt a monogramma, amelynek befejező vonását maga a király végezte (1991: 15–16).

A középkorban a pecsét olyan, elmaradhatatlan eleme volt a hivatalos iratoknak, amely azok eredetiségét volt hivatott bizonyítani. Pecséttel a Pannonhalmi alapítólevelével is rendelkezik, mégpedig úgynevezett befüggesztett (azaz bőrcsíkkal az oklevél hátlapjára illesztett) viaszpecséttel, amely trónon ülő királyalakot ábrázol. A diplomatika szerint az eredetinek látszó pecsét azért adhat mégis gyanúra okot, mert a német császári birodalomban legalább néhány évtizeddel később kezdtek használni ezt a pecsételési módot, nálunk pedig csak a 11. század végén, illetve a 12. században terjedt el. A 11. század elején az ülő alakos függőpecsét tehát anakronizmusnak látszik (BARÓTI 1896, JAKUBOVICH 1923: 79, SZENTPÉTERY 1930: 39, SZENTPÉTERY 1938: 147, CSÓKA 1961: 85, 94). ERDÉLYI azonban nem tekinti az oklevélnek ezt az elemét problematikusnak, véleménye szerint a pecsétnyomó az Ottók udvarából származik (PRT. 1: 109–110, vö. még 57–58).

A Pannonhalmi apátság alapítólevelén található pecsétnek és a Veszprémvölgyi apácák adománylevelének a görög szövegét hitelesítő, 1109-ben, azaz Kálmán korában keletkezett átírás pecsétjének a nagy fokú hasonlóságát először BARÓTI vette észre (1896), s már ő gyanította, hogy a PA pecsétjén az VNGA-RO[RUM] REX feliratból (véltetően égetéssel) eltávolították Kálmán nevét. Az oklevél későbbi kutatói ezt úgy magyarázzák, hogy az eredeti iraton olyan

átnyomott viaszpecsétet alkalmazhattak, amelyet a ránk maradt, és vélhetően jóval később keletkezett példányra áthelyezni lehetetlen lett volna, ezért kaphatott ez a dokumentum egy már használt Kálmán-kori pecsétet (SZENTPÉTERY 1938: 147). GYÖRFFY GYÖRGY magyarázata szerint ez a példány még csak nem is Kálmán-kori: úgy véli, hogy Kálmán megújíthatta ugyan Szent István oklevelét, de ezt egy újabb átírás (hamisítás) követte, amely után a Kálmán-kori átírás feleslegessé vált, viszont a pecsétjét felhasználták. Szerinte ugyanis a felfüggesztés módja Kálmán koránál későbbi (1969: 207–208; vö. még JAKUBOVICH 1923: 79, ÉRSZEGI 1996: 48, 67).

2.2. Tartalmi elemek

Az oklevél tartalmában is sok olyan elem szerepel, amelyeket az irat valódiságát kétségbe vonó kutatók anakronizmusnak értékelték, ilyen például a terminológia használata, az oklevélben szereplő személyek, valamint az ő megnevezésük és titulusaik; a kiváltságok, mentességek, juttatások; a keltezés, valamint a fejedelmi többes és az egyes szám váltakozása. Ezek közül csupán a két utóbbiról szövegek röviden.

ÉRSZEGI GÉZA az oklevél legfontosabb részének tartja a keltezést, mert annak minden rendelkezése akkortól érvényes. A PA legtöbb eleme nagyban utánozza a császári okleveleket, a keltezésben viszont elüt tőle, csupán abban hasonlít rá, hogy az évszámot több különböző formában adja meg, ezek viszont ellentmondanak egymásnak. Szerepel rajta az 1001-es évszám, a római, ún. indikiós (vagyis Krisztus születésétől számított 15 éves periódusok alapján történő) keltezés viszont 1002-re utal, ugyanígy István uralkodási éveitől is 1002-re datálható inkább az oklevél (1996: 59).

Ezeket az ellentmondásokat többen többféleképpen próbálták feloldani, általános az a teória, hogy az átírás során hibázhatott a másoló (SZENTPÉTERY 1938: 166). ERDÉLYI az oklevél eredetiségének védelmében egyenesen visszautasítja a félreolvasás lehetőségét: „A pannonhalmi alapítólevélnek nem hibás a keltezése, csak egy új elmélet tette szükségessé, hogy hibáztassák” — írja (PRT. 1: 100, a Szent István koronázási évével kapcsolatos „új elmélet”-hez lásd KARÁCSONYI 1891: 162), majd le is vezeti, hogy miért eshet egybe mégis a három különbözőképp meghatározott időpont. A megoldást ő is, majd később ÉRSZEGI is abban látja, hogy a naptári évnek, az uralkodási évnek és az indukciós ciklusoknak sem a kezdete, sem a hossza nem azonos, az uralkodási évet például a korabeli oklevelek vélhetően a koronázás napjától számították (1996: 59). Mivel Szent István koronázásának nemcsak a napjában, de az évében sem egységes a történettudomány álláspontja, ezeket az időpontokat, ha kicsit erőltetetten is, de egymáshoz lehet hajlítani. ÉRSZEGI felveti azt is, hogy az ellentmondások abból is adódhattak, hogy az oklevél megírásának és átadásának a dátuma nem esett egybe. Ha az oklevélnek a védőszent ünnepére, Szent Márton napjára kellett kész lennie,

akkor véleménye szerint a keltezést napra pontosan is meg lehet határozni: 1001. november 11-én kelt a dokumentum (i. h.)

Mások a datálás ellentmondásaiban inkább az oklevél másolati jellegének bizonyítékát látják: SZENTPÉTERY az elírás történetét is rekonstruálja, úgy gondolja, hogy a másoló az eredeti oklevélen szereplő MII, azaz 1002 évszám első I elemét *I*-nek olvasta, és tévesen tagolta. Az *MI* kapcsolat ugyanis együttesen is jelölhette az 1000-et (a *Millesimo* rövidítéseként), az *III* jelentése ekkor 1001 lehet (1938: 183).

Mindezek az eredeti oklevél korának meghatározása szempontjából is fontos viták, nem véletlen, hogy Pannonhalmi apátság alapítólevele ma is előfordul 1001-es és 1002-es évszámmal is a különböző szakmunkákban.

Az oklevél különös jellegzetessége az adományozó, azaz az uralkodó nyelvi (nyelvtani) megjelenése a szövegben. Az oklevél sok furcsasága közül az egyik legszembevetőbb az egyes szám első személy és a fejedelmi többes váltakozása. Erre már az oklevél vizsgálatának kezdetén, a 18. század végén is felfigyelt a kutatás (THOROCZKAY 2002: 238, 240, 246), de a későbbiekben sikerült néhány korabeli francia példát találni hasonló ingadozásokra (FEJÉRPATAKY 1878: 163, ERDÉLYI 1941: 97–98). SZENTPÉTERY ezeket az analógiákat azért nem fogadta el, mert meglátása szerint ekkor a francia írásbeliség aligha hathatott a magyarra (1938: 161). Ennek az elemnek az oklevél eredetiségének a megítélésében kiemelkedő szerepe van: annak a feltételezésnek válik az alapjává, hogy az egyes és a többes számú részek váltakozása interpoláció eredménye. Az oklevél interpolált volta, az interpolált részek szétválasztása végigkíséri az alapítólevél kutatását, és nagyon sokféle álláspont látott napvilágot az interpolátumok hosszáról, tartalmáról.

A korábbi véleményeket összegezve és a szöveget tüzetesen megvizsgálva 1996-os tanulmányában ÉRSZEGI a következő megállapításra jutott: „Amennyiben az oklevélben megpróbáljuk elválasztani a többes számú részt az egyes számútól, s miután párhuzamba állítottuk, két csaknem teljes, — némi kiegészítéssel — önmagában is megálló oklevél szövegét kapjuk” (1996: 68). Az, hogy a két szöveg közül melyik az eredeti, mai tudásunk alapján aligha állapíthatjuk meg, ÉRSZEGI azt is elképzelhetőnek tartja, hogy többször is átfogalmazták, ennek jelét véli például felfedezni abban, hogy három fohász is található a fennmaradt változatban. Legvalószínűbbnek ma az látszik, hogy ezt a szöveget a 13. században bizonyosan átszerkesztették, de már előtte, Kálmán korában vagy azt követően is megtörténhetett egy átfogalmazás (i. m. 73).

A Pannonhalmi apátság alapítólevelét tárgyaló rendkívül gazdag szakirodalom elsődleges szempontja tehát az oklevél eredetisége, illetve hitelessége, ennek megfelelően a tanulmányok a diplomatika és a történettudomány kutatóinak a tollából származnak. Az oklevél nyelvtörténeti szempontú vizsgálatára azonban a kétévszázados kutatástörténet folyamán nem került sor, tudomásom szerint az

egyetlen ilyen jellegű átfogó vizsgálat SARNYAI VIVIEN közelmúltban elkészült, egyelőre kéziratban lévő dolgozata (2022). Ezen kívül elvétve találunk csupán egy-egy mondatnyi utalást a hang- és helyesírás-történeti jellemzőkre, valamint a szórványok etimológiai megfejtésére. Ennek oka nagy valószínűséggel nem csupán az alapítólevél bizonytalan kronológiai státuszában keresendő, hanem azzal is magyarázható, hogy nagyon kevés olyan elem található benne, amelyek a magyar nyelv története szempontjából releváns információval rendelkezhetnek. A birtokadományok felsorolása ugyanis az oklevél záradékára (azaz az utolsó mintegy másfél sorára) korlátozódik, előtte *Pannonhalma* és *Somogy* latin nevének kívül (*Monte supra Pannoniam, Sumigiense*) mindössze egyetlen birtok neve (*Cortou*), illetve néhány (jórészt latin formájú) személynév található benne (*Anastasii ~ Anastasio, Poznano, Cuntio, Orzio, Dominico, Stefanus ~ Stephani, Sebastiano, Ceba*) (DHA. 1: 39–41).

A záradék szövege: „Hae sunt nominatae ville in dedicatione ecclesie ab archiepiscopo Sebastiano et a comite Ceba: piscatores Fizeg, Baluuanis, Temirdi, Chimudi, Wisetcha, Vuosian, Murin, Curtov, Wag, tertia pars tributi de Poson <in omnibus rebus sive presentibus sive futuris>” (DHA. 1: 41). ÉRSZEGI fordításában ez a szövegrész magyarul így hangzik: „Ezeket a falvakat nevezte meg Sebestyén érsek és Csaba ispán a templom felszentelésekor: *Halászik Füzegy, Bálványos, Tömörd, Himód, Wisetcha, Varsány, Murin, Kortó, Vág*. Minden mostani és jövőbeli dologból a *pozsonyi* vám harmadrésze” (1996: 82).

3. Az alapítólevél helynévi szórványai

A következőkben a PA helynévi adatait tekintem át előfordulásuk sorrendjében. A vizsgálat során a helynév-rekonstrukció eljárását alkalmazom (HOFFMANN–RÁCZ–TÓTH 2018: 138–144), a nevek eredetének és továbbélésének elemzése mellett elsődleges szempontom az adatok (és ezáltal a teljes oklevél) helynév-, nyelv- és településtörténeti forrásértékének a meghatározása.

Monte supra Pannoniam

Szent Márton monostora Győr megyében, a Sokoró keleti vonulatának egyik dombján épült fel. Ezt a kiemelkedést a középkori írásbeliségben általában latinul, több különböző formában nevezik meg, ezek főbb adatai 1350-ig, első előfordulásaik sorrendjében a következők:

[*Pannónia hegye*]: 1002/[XII.], 1102: *Monte supra Pannoniam*, [1093–95], +1138, 1146, 1192/1240, 1230: *Montem Pannoniae*, supra, 1103>XVIII.: *Montis Pannoniae*, 1175 P., 1181 P./1240 k.: *Monte super Pannoniam*, [1177 k.], 1180, 1210, 1211/1240 k., 1221/1831, 1227/1700 k., 1231, 1234, 1240, 1254, 1329, [XIV.]: *Monte Pannoniae* (Gy. 2: 564, 584, 626–629);

[*Szent-hegy*]: [1080 k./XII.], [1110 k./XII–XIII.]: *Sacer Mons*, [1090 k./XV.: *Monte Sancto* (Gy. 2: 564, 626);

[*Pannónia szent hegye*]: [1100/XIII.]: *Sacer Mons Pannoniae*, [1100 k./XIII.], +1157/1230 k., 1192/1240 k., 1211/1240 k., 1212, [1222]/XIII., 1224, 1225, 1226, 1230 k., 1231, 1233, 1234, 1236, 1237, [1237–40], 1238, 1240, 1241, 1245, 1247 P., 1249, 1253, 1254, 1255, 1257, 1278, 1298, 1305/1333, 1311/1322/1514, 1318, 1320, 1329, 1332, 1333, [XIV.]: *Sacro Monte Pannoniae*, [1237–40]: *Mons Sacer Pannoniae*, 1241/1317>1375, 1317: *Sacri Montis Pannoniae*, [1242]: *Monte Sacro Pannoniae*, 1274 P., 1297 P.: *Sacromonte Pannoniae* (Gy. 2: 564, 581, 626–629, 633);

[*Szent Márton hegye*]: [1200 k.], [1283 e.]: *Montem Sancti Martini*, de, 1213, 1223, 1226, 1301, 1302: *Monte Sancti Martini*, de, 1305/333: *Montis Sancti Martini* (Gy. 2: 564, 593, 626, 627, 629, 633);

[*Hegy*]: 1213: mon. Sancti Martini in *Monte* (Gy. 2: 627);

Sanktmartinsberg: [1291]: *Sant Martinberc*, [1296]: *Sant Mertinsperc* (Gy. 2: 629).

A *Pannonhalma* helynév ma településnévként ismeretes, ebben a formájában Guzmics Izidor, bencés szerzetes (1786–1839) alkotta meg a Kazinczy iránt érzett tiszteletből, a *Széphalom* helynév mintájára. ERDÉLYI Guzmicsnak egy Kazinczyhoz írott levele alapján a név születését 1812 és 1815 közé, Guzmics pesti tanulmányainak idejére teszi: „Pannonhalma erántad támadt szeretetemből származott még Pesten” — írja Guzmics 1824-ben (ERDÉLYI 1908: 469). SZABÓ FLÓRIS vette észre, hogy maga Guzmics is rosszul emlékszik: egy bátyjának írt levelében már 1809-ben leírja ezt a névformát (*Pannon' Halmán*), igaz, más írásaiban ekkor még a *Pannonia hegyé*-t is használja (SZABÓ 1981, vö. SÁMBOKRÉTHY 1983). Bár a *halom* földrajzi köznévi adatai már a korai ómagyar korban a magyar nyelvterület egészén elszórtan kimutathatók (vö. RESZEGI 2004: 162), a *Monte supra Pannoniam* latin néven említett hegy(vonulat) vélhetően nem viselt korábban ezzel a lexémával alkotott nevet. A 14. században *Erdő-Sokoró* néven említik (1359: in monte *Erdeusokoro*; Gy. 2: 623), a 19. századtól pedig *Pannon-hegye* alakot használják a konvent magyar nyelvű jegyzőkönyveiben, s csupán 1865-től térnek át a *Pannonhalma* változatra. ERDÉLYI szerint élőszóban a *Hegy* (esetleg a *Vár*) nevek voltak használatban (1908).

A *Monte supra Pannoniam* névváltozat *Pannónia* névrésze a korábbi szakirodalom szerint települést jelöl, arra a falura vonatkozik, amely fölött a hegy magasodik (PRT. 1: 49, VÁCZY 1974: 15, FNESz., Gy. 2: 630). Arra, hogy a *Pannónia* mikor és hogyan válhatott a település nevévé, különböző magyarázatok születtek. ERDÉLYI szerint Pannónia „ősregi, római korba visszanyúló kis falu” volt (PRT. 1: 49), GYÖRFFY szerint ez a helynév „eredetileg az országot jelenthette, s csak másodlagosan ment át Szentmárton (Alsok) helysége, ill. a Pándzsa folyóra” (Gy. 2. 630; vö. TÓTH E. 1974: 310).

A *Pannónia* névrész egyértelműnek látszó magyarázatát azonban elbizonytalanítja az a tény, hogy ezt a települést a hegy (illetve az apátság) latin elnevezésein

kívül mindössze két korai és bizonytalan esetben említik ezen a néven: Szent László összeírásában az apátság első birtokát nevezik *Pannóniá*-nak ([1093–95]: *Primum praedium est Pannonia ubi monasterium situm est*, DHA. 1: 300), illetve ide szokás vonni István nagyobbik legendájának *Pannónia* adatát, amely Szent Márton születési helyét nevezi így ([1080 k.]/XII. sz.: *Pannonia B. pontificis Martini nativitate gloriatur ... iuxta fundum S. presulis in loco qui Sacer Mons dicitur*, Gy. 2: 626). Kérdéses azonban, hogy ezek valóban a települést jelölik-e. Ezek mellett ugyanis GYÖRFFY történeti földrajza kizárólag olyan adatokat közöl, amelyekben az apátság megnevezésének részeként, a *Sancti Martini* patrocínium mellett szerepel a *Pannonia* névrész. Ezek a megnevezések általában tartalmazzák a *mons*, *sacer mons* hegyet jelentő földrajzi közszót, néhány esetben azonban enélkül szerepel bennük a *Pannónia*, pl. 1215: abb. Sancti Martini de *Pannonia*, 1221 P.: abb. et conv. Sancti Martini de *Pannoniae*, 1231 P.: abb. et conv. mon-i Sancti Martini de *Pannoniae* (Gy. 2: 627–628). Ilyen földrajzi közszó nélküli változatok csupán a 13. század közepéig adathatók, és akkor is meglehetősen ritkának tűnnek a *mons* lexémát tartalmazó változatok mellett, így legalábbis elképzelhető lehet, hogy a közszó nélküli változatok is a hegyre vonatkozhatnak.

A hegy alatti település, amelyet a szakirodalom *Pannóniá*-val azonosít, a 13. század közepétől az oklevelekben *Alsok* néven szerepel: [1237–40]: *Olsuc*, pr. (Gy. 2: 633), XIII. sz.: *Olsuk* (VENDE é. n. 33), 1334, 1334/XVIII.: *Alsok*, v. (Gy. 2: 633); egy esetben pedig, talán az előbbi tévesztett formájaként *Alsósokoró* alakban találjuk: 1323/1332: *Olsousokoro*, v. (Gy. 2: 623). A 14. század közepétől adatható a település *Szentmárton* neve: [XIV. közepe], 1350: *Zentmarton*, v. (VENDE é. n. 33, PRT. 2: 404). A két név vélhetően még sokáig egymás mellett élhetett, ahogyan ezt ez az adat is jelzi: 1480: *Alsok*, alio nomine *Zentmarton* (MEZŐ 1996: 154). A *Szentmárton* nevet a település 1965-ig hivatalosan is viselte, ekkor váltotta fel a *Pannonhalma* változat.¹

Az adatokat áttekintve két szempontot érdemes megfigyelni: egyrészt nincs tehát egyértelmű adatunk arra, hogy a *Pannónia* településnévként használatban lett volna, másrészt pedig a hegy, illetve az apátság helyének latin megnevezésében az *Alsok* településnév egyáltalán nem fordul elő, a *hegy*, illetve a *szent hegy* névrészek mellett általában a *Pannónia* (*Montem Pannoniae*, *Montis Pannonie*, illetve *Sacer Mons Pannoniae*, *Sacro Monte Pannoniae*, *Mons Sacer Pannoniae* stb.), ritkábban a *Szent Márton* (*Monte Sancti Martini*, *Montis Sancti Martini*)

¹ A hegy, a falu és a monostor neveinek összekapcsolódása, váltakozása folyamatos lehetett a kezdetektől egészen a 20. század közepéig: a falu a *Szentmárton* nevet a monostorról (annak védőszentjéről) kapta, a monostort viszont inkább a hegy alapján hívták *Pannonhegyé*-nek, majd *Pannonhalmá*-nak. Végül ez a név szállt át a településre hivatalosan is, ÁBRAHÁM magyarázata szerint azért, mert a 20. században „a két név (*Győrszentmárton* és *Pannonhalma*) különböző vonatkozásai, az általuk jelölt tartalmak igen kellemetlenül át- meg átfedték, keresztezték egymást” (ÁBRAHÁM 1984: 494, vö. KLEMM 1935).

névrész szerepel, mindkettő kizárólag latinul. Az utóbbi a települést és a védőszentet egyaránt jelölheti, viszont az adatok tanúsága szerint a hegy nevének elemeként már a 13. század elejétől adatható, településnévként viszont csak a 14. század közepétől. Ez talán (halvány) érvként szolgálhat amellelt, hogy a hegy nevében inkább a védőszent nevét keressük.² RESZEGI KATALIN a középkori hegyneveket tárgyaló monográfiájában a *Szent Márton-hegy* nevét szintén patrocíniumi eredetűnek tartja, a *Szent Márton* névrész funkciója pedig a hegyen épült templomra történő utalás. Vizsgálatai alapján a régiségben az ilyen típusú nevek mindig latinul szerepelnek az oklevelekben, azonban tagjai lehettek a magyar névrendszernek is, bár épp a Győr megyei *Szent Márton-hegy* kapcsán ezt erősen kérdésesnek tartja (2011: 42, 52, 119).

Még inkább igaz lehet ez a Pannonhalmi alapítólevel *Monte supra Pannoniam* adatára, illetve a helynév későbbi alakváltozataira: ez az alakulat a középkori oklevelezésben született meg, és az is tartotta fenn egészen a 19. századig, amíg az apátság az iratait latin nyelven állította ki. Az, hogy emögött ténylegesen használt magyar forma létezett volna, a rendelkezésünkre álló adatok alapján nem igazolható, de a helynevekről, és különösen a hegyek neveiről alkotott tudásunk alapján nem is valószínűsíthető. RESZEGI KATALIN a középkori hegynévadást elemző munkájában e név kapcsán kiemeli, hogy a hegyek „népi elnevezéseiben ilyen jellegű makrotájnevek soha nem szerepelnek”, ezért a névformát tudós névadás eredményének tekinti, használatát pedig egy szűk értelmiségi réteg latin nyelvű kommunikációjában tételezi csupán fel (2011: 53). A 19. században a konvent magyar nyelvű jegyzőkönyveiben megjelenő *Pannonhegye* ennek a latin alakulatnak a fordítása lehet.

A vélhetően itáliai mintára létrejött latin névben szereplő *Pannónia* névrész tehát inkább a tájegységet (RESZEGI i. h.) vagy az országot (Gy. 2: 630) jelölhette, mintsem a hegy alatt megtelepült falut. A *Pannónia* helynév, az egykori római tartomány neve preszláv ősiségű, a magyarba a latinból kerülhetett át. A név Krisztus születése idején már bizonyosan létezett, ANREITER az első adatot Ovidius Tristiajából (i. sz. 8–17, *Pannonia*) idézi (2001: 99), hivatalos iratban először i. sz. 71-ben tűnik fel (ÓkoriLex.: *Pannonia*), azóta a helynév napjainkig

² A Kárpát-medence *Szentmárton* helyneveiről HOFFMANN ISTVÁN közölt átfogó elemzést (2017). Vizsgálatai alapján ezek a patrocíniumi eredetű településnevek a 13. századtól jelennek meg, a névadás (követve a templomcíméből alakult nevek általános tendenciáit) a 14. század elején éri el a csúcspontját (HOFFMANN i. m. 90, TÓTH V. 2011: 186–188). A *Szentmárton* településnevek első említéseinek csaknem fele latinul történik (HOFFMANN i. m. 92), ebbe a csoportba tartozik a Győr megyei *Szentmárton* is. A patrocíniumok és a belőlük alakult településnevek elhatárolásának, illetve ezek oklevélbeli latin formáinak a kérdéseit SZENTGYÖRGYI RUDOLF tárgyalta nagy részletességgel: a latin alakok és a településnevek azonosításakor óvatosságra int, véleménye szerint ezek a korai, első említések többségükben „nem településnévi, hanem szoros értelemben vett patrocíniumi megnevezések” (2013: 162).

változatlan formában hagyományozódik. A FNESz. a *Pannónia* nevet „a legvalószínűbb feltevés szerint” az illír **pan-* ’mocsár’ tőből származtatja. A TESz. a helynevet szintén illír eredetűnek tartja, végső forrásként az ie. **pen-* ’iszap, mocsár, víz; nedves’ tövet, a névadás indítékaként pedig a Kis-Balaton mocsaras vidékét jelöli meg (FNESz., TESz. *pannon*). A helynév eredetének bőséges irodalma van mind a magyar, mind a nemzetközi kutatásokban, ezek véleménye egységes a ’mocsár’ jelentésű indoeurópai etimonnal kapcsolatban. A *Pannónia* helynév eredetileg talán csupán a Száva folyó mellékére, a *pannon* törzsek lakóhelyére vonatkozott, s csak az i. sz. 1. század második felétől kezdték használni a teljes római provincia megnevezésére (ANREITER 2001: 109–110).

A helynév kapcsán végezetül érdemes röviden kitérni a *Pándzsa* patak nevére is. A Rába mellékvíze ma Pannonhalma területén is átfolyik, a régiségben a falu területe ugyan jóval kisebb lehetett, de a határában, közelében folyhatott ez a vízfolyás. A patak neve a 13. századtól adatható: +1220: *Pounsa*, [1237–40]: *Pannosa*, riv., 1323: *Paasa* ~ *Pansa*, fl., 1323: *Paansa*, fl., 1325: *Pansam* (Gy. 2: 564, 565, 586, 633), forrása az Albeus-féle összeírásban *Pannónia*-ként szerepel: [1237–40]: in valle media est fons sacer, qui vocatur *caput Pannonie* (Gy. 2: 633). A korábbi szakirodalom a patak nevét a *Pannónia* helynév fentebb bemutatott indoeurópai etimonjából származtatta (ORTVAY 1882: II, 87–88; VÁCZY 1974: 18, Gy. 2: 630, FNESz.), KISS LAJOS azonban rámutatott arra, hogy ez a magyarázat aligha tartható: a *Pándzsa* név nem preszláv ősiségű, így nemigen állhat etimológiai rokonságban sem a *Pannónia* helynévvel. A víznév megfejtéséhez felsorakoztatott ugyan néhány lehetséges párhuzamot, de elfogadható etimológiát nem sikerült találnia (1995a: 193–194).

Sumigiense

Az adományozó a rendelkezést azzal indokolja az oklevél szövegében, hogy egykoron fogadalmat tett Szent Mártonnak: ha segítséget kap külső és belső ellenségeinek legyőzésében, akkor a megyéspüspökhöz tartozó jövedelmeket átengedi a Szent Márton monostor apátjának. *Somogy* megye neve ebben szövegrészben, a belső ellenségek között szerepel (comitatu quodam nomine *Sumigiense*).

Az alapítólevél átíratái az adatot a következő változatokban rögzítették: a fentivel megegyező formában, 1213: *Sumigiense*, 1215/1218 u., 1526: *Simigiense*, 1215/1222, 1215/1236: *Sumugiense*, 1215/1396, 1215/1240, 1215/1232, 1215/1232/1240, 1409, 1507: *Symigiense*, 1240, 1351: *Sumygiense*³ (DHA. 1: 39). A DHA. első kötetének mutatója alapján a 11. században, illetve a 12. század első harmadában *Somogy* nevének sokféle változata volt használatban (*Simigium*, *Semigium*, *Sumich*, *Semichensis*, *Simigiensis*, *Sumichensis*, *Sumigiensis*, *Sumontensis*, valamint ezeknek az *i* helyén *y*-nal írott változatai), úgy tűnik, a helynévnek

³ Az *y* különböző ékezetes írásváltozatainak jelölésétől írásomban végig eltekintettem.

sokáig nem alakult ki rögzült írásmódja. A korabeli oklevelezési szokásoknak megfelelően szinte kizárólag latinósított változatban szerepeltetik a nevet a lejegyzők, a ritka kivételek egyike a Tihanyi apátság alapítólevelében jelenik meg (1055: *Sumig*).

HOFFMANN ISTVÁN a Tihanyi alapítólevelét szórványait feldolgozó monográfiájában részletesen feltárta a *Somogy* helynév korai történetét, így a következőkben csupán ennek rövid összefoglalására szorítokozom. A korábbi kutatásban két-féle álláspont alakult ki a *Somogy* név eredete kapcsán: az elfogadottabb elképzelés szerint alapja a török eredetű magyar *som* közszó, melyhez *-gy* képző járult, így a név somfában bővelkedő helyre utalhat (FNESz. *Somogyvár*, TESz. *som*, EWUng. *som*, HOFFMANN 2010: 199, KOVÁCS H. 2017: 30–32). A másik magyarázat szerint személynévi eredetű helynévről lehet szó (FNESz. *Somogyvár*, KMTL. *Somogyvár*), hasonló formájú személynévek adathozhatóak is a régiségben: 1211: *Somod*, 1213/1550: *Sumhug*, 1215/1550, 1218, 1237: *Sumug* (ASz. 724, 735). A személynévi eredet lehetőségét a KMTL. azzal az elterjedt, de erősen vitatható elképzeléssel indokolja, hogy a várispánságok központjai első ispánjukról kaphatták a nevüket (az elmélet bírálatához lásd BENKŐ 2002: 15–16, 2003: 65–66). HOFFMANN a növénynévi eredet támogatására a Kárpát-medence teljes területéről hoz példákat *Somogy*-féle nevekre, illetve a *som* közszó más képzővel létrejött helynévi származékaira (2010: 199–200).

A középkori írásbeliség sokféle eljárást alkalmazott az olyan esetekben, amikor vulgáris nyelvi elemek kerültek az oklevelek latin szövegébe. Ezeket a beillesztési módokat HOFFMANN ISTVÁN (2004), SZENTGYÖRGYI RUDOLF (2010) és SZÓKE MELINDA (2008, 2013) kategorizálta és írta le részletesen. A korabeli európai oklevelezési gyakorlatnak megfelelően a lakott helyek latin néven való említését elsősorban a megnevezett hely fontossága befolyásolta: főként az egyházi központok, királyi és vármegyeközpontok, jelentősebb várak, városok nevei szerepelnek latin formában az oklevelekben. A latinizálás egyes típusai a nevek hangalakját, többnyire annak végét módosították, de a névtest belsejében is okozhattak változást (HOFFMANN 2004: 24). A PA *Sumigiense* (valamint az átiratok többségének adata) alapján a latin névalak második szótagjában magas hangrendű magánhangzót feltételezhetünk, s ugyanezt tehetjük fel a párhuzamos magyar névben is a TA *Sumig* adata alapján. HOFFMANN a TA adatát [*sumidzs* ~ *somidzs*] (2010: 200), SARNYAI a PA adata mögötti magyar helynevet [*sumidzs*] (2022) hangalakban rekonstruálja. HOFFMANN azonban az illeszkedés nélküli formát így magyarázza: egyrészt abból kiindulva, hogy a korszakban a többi *Somogy*-féle név adatai kevés kivétellel illeszkedett, veláris második szótagi magánhangzót tartalmaznak, másrészt pedig arra építve, hogy a megyenevek általános képzésmódja, a megyeszékhely latin melléknévképzővel való ellátása mellett előfordul a kiinduló név magánhangzójának a megváltoztatása is (*Bodrog* : *Budrigiensis*),

felveti, hogy „Somogy(vár) nevének latinizálásában az első fázist jelzi az alapítólevélbeli alak második szótagi *i*-je a magyar nyelvű alakban feltehető *u* hang helyén” (2010: 200–202), azaz a második szótag palatális magánhangzója csupán a latin nyelvű írásosság eredménye, az oklevelezésen kívüli nyelvhasználatban pedig illeszkedett, veláris magánhangzókat tartalmazó formát tehetünk fel.

A második szótagban *i*-vel írott változatok hangalakjára egyéb magyarázatok is elképzelhetők. Felvethető egy veláris *j*-t tartalmazó olvasat is, amelyet a későbbi labializáció után felvált az *u*-s, majd *o*-s variáns. A magyar veláris *j* problematikája újabban ismét vitatéma a hangtörténetírásban, melyhez e helyütt nem kívánok hozzászólni, csupán jelzem, hogy míg a 2003-ban megjelent összefoglaló nyelvtörténeti leírás a hang ő- és ómagyar kori megléte mellett foglal állást (E. ABAFFY 2003: 318–324, jelöléséhez lásd KOROMPAY 2003: 287–288), a közelmúltban KIS TAMÁS számos ellenérvet hozott fel a magyar veláris *j* egykori létezése ellen, annak feltételezését meggyőző bizonyítékok hiányában indokolatlannak látja (KIS T. 2005). SZENTGYÖRGYI RUDOLF egy szabályosnak tekinthető *i > u > o* hangváltozás mellett érvel, a tendenciát „labializációval együtt járó előreható (progresszív) magánhangzó-hasonulás, majd nyíltabbá válás” folyamatként mutatja be. A régiségből a *Somogy* név mellett számos helynévi és közszói példát hoz, melyek utolsó szótagjában hasonló változás tapasztalható (a PA szórványai közül ide sorolható a *Bálványos* is), ezek jórésze etimológiailag igazolhatóan palatális *i*-t tartalmazott eredetileg. A változás első szakaszát (*i > u*) SZENTGYÖRGYI a 12. századra teszi, a második, nyíltabbá válást eredményező szakaszt (*u > o*) pedig a 13. századra. A *Somogy* (és vele együtt más helynevek, mint például a *Balaton*) utolsó szótagi *i*-t tartalmazó változatainak latinos formaként való értékelését SZENTGYÖRGYI a PA-ban is szereplő *Bálványos* településnév példájával utasítja el, amelynek az *i*-s variánsa „nemigen tekinthető latinos formának” (SZENTGYÖRGYI 2011).

Cortou, Curtov

Az oklevél főszövegében és záradékában található a két hasonló alakú adat. Az első, *Cortou* formájú szórvány azt a birtokot nevezi meg, amellyel az adományozó a Szent Mihály egyházat kárpótolja az elvesztett somogyi tizedekért (*curtem, que vocatur Cortou*). A második, *Curtov* formájú adat a Szent Márton monostornak adományozott falvak felsorolásában szerepel. Mivel az oklevél szövege szerint a rendelkezés két különböző tulajdonosnak ítéli oda a névadatok által jelölt birtokokat, feltételezhető, hogy denotátumaik különböznek. Ennél biztosabbat, pontosabbat azonban a kutatások eddig nem tudtak megállapítani a szórványok jelentéséről, eredetéről, az eddigi hozzászólások megmaradtak az ötlet szintjén.

ERDÉLYI is úgy véli, hogy az oklevél főszövegében szereplő *Cortou* és a záradék *Curtov* adata nem azonos helyet jelöl: előbbi minden bizonnyal Somogy megyében, Somogyvár közelében keresendő, utóbbi meghatározásában viszont

az oklevél ERDÉLYI szerint nemigen segít, mert abban Komárom, Somogy és Győr megyei birtokok vannak, és a felsorolásuk nem követ semmilyen földrajzi elvet. Szent László oklevelében ez a helynév már nem fordul elő, viszont található benne egy *Kirci* adat, nagyjából azon a földrajzi területen felsorolva, ahol III. Ince pápa jegyzékében (1216) egy *Curthou* név szerepel (a Győr megyei Vének közé- lébe lokalizálja mindkettőt ERDÉLYI). A későbbiekben viszont nem találjuk nyomát egyiknek sem. Az adatok azonosítása nemcsak hangtani szempontból problé- más: Szent László oklevele szerint a falu az adományozójáról kapta a nevét, de *Curtov*-ról tudjuk, hogy Szent István az adományozó. ERDÉLYI meglehetősen rugalmas gondolatvezetéssel próbálja összekötni az adatokat: egyrészt úgy véli, hogy a két birtok azonos helyen lehetett, s hol az egyik, hol a másik néven em- líthették, másrészt a *Curtov*-ból fejlődhetett *Korta*, *Kolta* alakú név, a *Kirci*-ből *Kirki*, *Kereki*, ehhez hasonló formájú és egymás közelében lévő helyneveket az- tán talál is Komárom megyében *Kolta* és *Kürt* formájában. Amelyek viszont nincsenek éppen közel a kiindulópontoz, Vénekhez, ezt elismeri ERDÉLYI is, hozzátéve: „Ha mindez nem fogadható el, akkor le kell mennünk a távoli So- mogyba és a veszprémi püspök Kortho nevű falujánál keresnünk az apátság egyik elvesztett birtokát”, utalva arra, hogy talán mégis azonosítani lehet a PA két *Kortó* (*Cortou*, *Curtov*) adatát (PRT. 1: 255–256).

Kortó nevű birtoknak nem csupán a későbbi századokban nem találjuk a nyo- márt, de hiányzik a veszprémi püspökség 11. századi irataiból is: az 1009-re datált alapítóleveléből (DHA. 1: 52–53, SOLYMOSI 2016: 12) és az 1082-ben keltezett birtokösszeírásból (DHA. 1: 236–240). Erre a hiányra alapozva születtek azok a vélemények, amelyek szerint a pannonhalmi alapítólevél, de legalábbis az okle- vélszöveg ezen része (azaz a veszprémi Szent Mihály egyházat Kortó birtokkal kárpótló intézkedés) később keletkezett, mint a Veszprémi püspökség alapítóle- vele (KARÁCSONYI 1891: 71–73, ÉRSZEGI 1996: 72, SARNYAI 2022: 18–19). SZENTPÉTERY a helynevet (a *Murin* szórvánnyal együtt) az eredeti oklevél részé- nek tartja: mivel Szent László oklevele szerint már nem volt az apátság birtoka, és a későbbiekben sem szerepel semmilyen peres ügyben, SZENTPÉTERY nem látja okát annak, hogy utólag került volna be a szövegbe (1938: 170).

A lokalizáció nehézségei az etimológiai vizsgálatot is ellehetetlenítik: GYÖR- FFY a latin *curtis* 'udvarház' szlávós változatát sejtí a név mögött (2013: 234), s ezt fogadja el KRISTÓ is (1993: 203), később viszont bizonytalanul ugyan, de közvetlenül a latin közszóból eredeztetí, így pedig etnikai következtetések levo- nására alkalmatlannak minősítí (2000: 15). KISS LAJOS a Somogyvár melletti határrésszel, *Kurtó*-val azonosítí mindkét szórványt (vö. SMFN. 124), a név ere- detére biztos magyarázatot azonban ő sem tud adni: egyrészt „munkahipotézis- ként” ismerteti GYÖRFFY ötletét, másrészt pedig felvetí a személynévi származ- tatás lehetőségét is (a *Kurt* személynév -ó képzős formájából, vagy a szl. **krъtъ*

'vakondok' közszből képezve), de ezeket a kísérleteket „meglehetősen perspektívátlanak” tartja (1991).

A Pannonhalmi apátság alapítólevelének átirataiban a szórványok a következő alakokban szerepelnek: a Szent Mihály egyháznak adományozott birtok neve 1213, 1215/1218 u., 1215/1222, 1215/1236, 1215/1240, 1215/1396: *Corthou*, 1215/1232, 1215/1232/1240: *Cortou*, 1215/1232/1240: *Cortho*, 1240, 1351, 1507: *Curtou*, 1409, 1526: *Curton* formákban (DHA. 1: 40), a záradékban szereplő falu neve pedig 1213, 1215/1218 u., 1215/1222, 1215/1232/1240, 1215/1236, 1215/1240, 1215/1396: *Corthou*, 1215/1232, 1215/1232/1240: *Chorthou*, 1240, 1526: *Curtov*, 1351, 1409, 1507: *Curtou* formákban (DHA. 1: 41). Az adatsorokból leolvasható, hogy néhány iratban a két szórvány lejegyzése teljesen egybeesik, a nevek megfejtésében azonban ezek nem adnak további támpontot.

Piscatores

A záradék birtokfelsorolásának első eleme a latin *Piscatores* lexéma. Ennek az adatnak a helynévi státusza meglehetősen bizonytalan, a szakirodalom álláspontja sem egységes ebben a kérdésben. GYÖRFFY a pannonhalmi apátság fő halászfalujaként azonosítja, és a Győr megyei Vének adatai között sorolja fel azzal a megjegyzéssel, hogy a Komárom megyei Füzegyre is vonatkoztatható (Gy. 2: 640). ÉRSZEGI a következő szórvánnyal együtt, *Halászok Füzegy*-ként értelmezi, hozzátéve, hogy annak viszont nincs nyoma, hogy halászok éltek volna itt (1996: 60). Nehéz elképzelni, hogy a két lexéma együttesen, ilyen formában alkotott volna helynevet, hasonló mintákra nincs példa a magyar helynévkincsben. PITI FERENC bizonytalanul ugyan, de önálló helynévként értelmezi a *Piscatores* adatot, és szintén a Győr megyei Vénekkal azonosítja (1999: 44). ERDÉLYI pedig nem tekintette ugyan helynévnek ezt az elemet, de két fordítási lehetőséget is nyitva hagy: „szorosán véve a »piscatores« sem falunév, mégis a »megnevezett falvak« sorában a »halászok« vagy »Fizeg halászhai« vannak első helyen” (PRT. 1: 87).

Megjegyzendő, hogy Komárom megyében a 13. századból adatható *Halas* (1237–40: *Halas* ~ *Halaso*, v.) és *Halász* (1297: *Halaz* ~ *Hazal*, t.) helynév is, előbbi a PA-ban is szereplő Tömörddel volt határos, utóbbi pedig egy *Füzegy* nevű víz közelében feküdt (Gy. 3: 420).

Fizeg

Az alapítólevél *Füzegy* (*Fizeg*) szórványa településre utal, a mai Almásfüzitő területére lokalizálható. Az oklevél átiratainak *Füzegy* adatai leginkább az első szótag magánhangzójában mutatnak eltérést: illabiálisra utalhatnak a *Fizeg* (1215/1232, 1351, 1409, 1507), illetve a *Fyzeg* (1215/1232/1240, 1205/1240, 1240, 1526) változatok, míg a *Fuseg* formák labiális első szótagi magánhangzót

takarhatnak (1213, 1215/1218 u., 1215/1222, 1215/1236, 1215/1396) (DHA. 1: 41). A név hangalakja [fizedzs] formában rekonstruálható (vö. HOFFMANN 2010: 101, SARNYAI 2022: 22).

A továbbiakban a következő változatokban adathozható a név a korai ómagyar korban: [1093–95]: *Fizeg*, pr., 1102 P.: *Fizic*, 1175 P.: *Fizio*, 1187 P.: *Fyzig*, 1216 P./1225., 1225 PR.: *Fuzigteu*, 1216 P./1225 k., 1225 PR.: *Fizigteu*, v., [1237–40], [1267], [1261–69], [1269], 1270, 1272: *Fyzegetu*, pr., 1260/1270, 1265: *Fizegetu*, 1261: *Fyzegetev*, 1263: *Fyzedtu*, t., 1264: *Fyzegetuu*, 1265: *Phyzegetu*, 1267: *Fyvzegetu*, [1263–67]: *Fuzegtu*, [1267]: *Phyzegethev*, 1269: *Fuzygtu*, 1269: *Fyzegethv* ~ *Fyzegethu*, 1270: *Fizeghthu*, [1270], [1270]/1390: *Fizegetew*, [1270]: *Phyzegethu*, [1276–78]: *Fuzegthu* (Gy. 3: 416–417).

A településnév víznévi eredetű: a *Füzegey* (1232 P./1240 k.: *Fyzege*, fl., Gy. 3: 389, 407) nevű vízfolyás a falu határában torkollik a Dunába. A víznévi eredetre Szent László összeírása is utal: [1093–95]: „decimum predium est, quod vocatur Fizeg, super ripam Danubii, in condescensu ipsius fluminis in Danubium, a quo sibi locus sumpsit suum vocabulum” (DHA. 1: 300), azaz az összeírás tizedik birtoka, *Füzegey* a Duna folyó partján annak a folyónak a Dunába való torkollásánál fekszik, amelyről a nevet kapta. A későbbi a *Füzegető* (> *Füzitő*) változat motivációja is a torkolat lehetett, a *tő* ’patak, folyó legalsó része, ahol más vízbe, folyóba ömlik’ utótag jellegzetesen ilyen földrajzi környezetre utal (FNESz. *Almásfüzitő*, TESz. *fűz*², *tő*). A helynév adatsorából az is kiolvasható, hogy ez a szerkezeti változás a 11. és 12. század fordulója körül történhetett meg.

A Pannonhalmi apátság alapítólevelében található településnév-változat a víznévből metonimikus úton keletkezett, minden bizonnyal magyar névadással. Az alapjául szolgáló víznév szintén magyar névadói tevékenység eredménye: alapja a finnugor eredetű magyar *fűz* növénynév, amelynek -gy képzős formája vált a patak nevévé. A TESz. a PA adatát a *fűz* közszó első előfordulásaként említi (TESz. *fűz*²), a 11. században azonban további *Füzegey* formájú nevek is adathozhatóak: a Tihanyi alapítólevél háromszor is említi ilyen nevű patakokat (1055: *fizeg*, *fyzeg*, *fizeg azaa*, DHA. 1: 150–151). HOFFMANN ISTVÁN a TA adatai kapcsán a *Füzegey*-féle neveket részletes vizsgálat alá vette, megállapításait a következőképpen összegezhetjük. A korai ómagyar korban a víznév meglehetősen gyakori lehetett (vö. ehhez a KMHsz. és a HA. megfelelő címszavait), a szakirodalom álláspontja pedig a víznév eredete kapcsán egyöntetű. BÁRCZI ugyan felvetette egy olyan összetétel lehetőségét, melynek előtagja a *fűz* növénynév, utótagja pedig az *igy* ~ *ügy* ’víz’ közszó, ennek azonban ő maga sem tulajdonít nagy valószínűséget (1951: 28), HOFFMANN pedig ennek kapcsán arra hívja fel a figyelmet, hogy a korszak jellegzetes névadási mintája lehet a növénynév + -gy képzős modell (2010: 102), példái (*Almágy*, *Egrefy*, *Nyárágy* stb.) mellé pedig odatehetjük a PA másik adatát, a *Somogy*-ot is.

Baluanis

Bálványos szintén egy máig folytonos település, ma is ugyanezen a néven találjuk Somogy megyében.

A PA átirataiban a név az alábbi változatokban szerepel: 1213: *Galouanis*, 1215/1218 u., 1215/1222, 1215/1232, 1215/1232/1240, 1215/1236, 1215/1396: *Balouanis*, 1215/1240: *Baluanis*, 1240, 1409, 1526: *Baluanis*, 1351, 1507: *Balwanis*. Az első adat szókezdő *G*-je sem etimológiailag, sem hang- vagy helyesírás-történetileg nem magyarázható, nagy valószínűséggel másolási hiba lehet (PRT. 1: 98). További korai adatai: +1092/XIV.: *Baluanus* (DHA. 1: 284), [1093–95]: *Baluanis* (DHA. 1: 301), 1216, 1225, 1232: *Baluans* (PRT. 1: 309, 564–565), 1229: *Baluanus*, v. (ÁÚO. 6: 474), 1260: *Baluanis* (ÁÚO. 11: 472), 1338: *Balvanus*, p. (A. 3: 446), 1338: *Balwanus* (A. 3: 489).

Az adatok a [v]⁴ hang lejegyzésének bizonytalanságait mutatják (vö. KOROMPAY 2003: 284): a 13. század első feléből származó átiratok az *uu* mellett *ou* és *u* betűket is használnak, a *w* pedig csak a 14. század közepétől adathozható.

A névforma harmadik magánhangzója helyén az átiratokban végig *i* szerepel, az *u* más forrásokban a 13. század elején jelenik meg ebben a szótagban. A *Somogy* alatt kifejtetteknek megfelelően az utolsó szótag *i* és *u* grafémái többféle-képp magyarázhatók: feltételezhetünk egyrészt a korai adatok mögött veláris *i*-t tartalmazó olvasatot (vö. E. ABAFFY 2003: 318–324, de lásd KIS T. 2005, jelöléséhez KOROMPAY 2003: 287–288), másrészt értékelhetjük a településnév adatsorát egy *i* > *u* (> *o*) tendencia bizonyítékaként is (SZENTGYÖRGYI 2011). Ebben az esetben aligha valószínű, hogy csupán írásbeli sajátosság, a latinizáció eredménye lenne a palatális magánhangzó: sem a település szerepe, fontossága, sem pedig egyéb latinizált formák nem támogatják ezt az elképzelést úgy, ahogy a *Somogy* név esetében tették (vö. HOFFMANN 2010: 200–202).

A településnév a biztos lokalizáció mellett biztos etimológiai magyarázattal is rendelkezik: a szláv eredetű magyar *bálvány* 'kőoszlop, határkő' közszó -s képzős származékként jött létre (FNESz., TESz. *bálvány*). KRISTÓ a Szent István kori népességtörténetet tárgyaló munkájában a Tihanyi apátság alapítólevelének *U[gr]in baluana* szórványa kapcsán kiemeli, hogy „szláv szavakból áll, de magyar birtokos személyranggal van ellátva” (2000: 23), a Pannonhalmi apátság alapítólevelének *Baluanis* helynevet azonban a magyar köznévből, illetve magyar névadással létrejött nevek között tárgyalja (1993: 203, 2000: 18). A *bálvány* jövevényt viszonylag korán, már 12. század elején kimutatható közszoói használatban (1109: *De inde uadit ad monticulos et ibi stat meta lapidea que baluan uocatur*, OklSz.), sőt egyes vélemények szerint a Tihanyi alapítólevelben szereplő *u[gr]in baluana* szórvány *bálvány* eleme is köznévként értelmezhető (ZELLIGER

⁴ Az ómagyar nyelv labiális zöngés réshangjának rekonstruálásához lásd KIS T. 2019.

2006: 85). Helynévi származékai a korai ómagyar korban gazdagon adatolhatók, a KMHsz. 1-ben például két *Bálvány* településnevet találunk Bars megyében: 1075/+1124/+1217, 1331: *Balwan*, pr., v. és 1245, 1285/1296/1382, 1324, 1331, 1349: *Baluan*, v., 1255, 1259, 1266: *Balan*, v., 1272, 1279>1411, 1331: *Balwan*, v.; egyet Baranya megyében: 1332–5/PR.: *Baluan* ~ *Balva(c)*, ennek alakváltozataként *Bálványos* nevet: 1332–5/PR.: *Paluanus*; szintén *Bálványos* településnevet Csanád vármegyében: 1211: *Balanus*; illetve *Bálványos halma* mikronevet Békésben: [1330 k.]: *Balwanusholma*, coll. (KMHsz. 1.)

Temirdi

Az egykori Komárom megyei *Tömörd* népessége a tatárjárás idején szétszóródott (GYÖRFFY 1957: 51), neve azonban megőrződött mikronevként, Mocsa határában *Tömördpuszta*-ként él tovább (Gy. 3: 461).

Az oklevél átírataiban az alábbi formákban szerepel a szórvány: 1213, 1351, 1409, 1507, 1526: *Temirdi*, 1213, 1215/1396: *Temerdi*, 1215/1218 u., 1215/1222, 1215/1232, 1215/1232/1240, 1215/1236, 1215/1240, 1240: *Temurdi*, 1215/1232/1240: *Temurd*. További adatai: [1093–95]: *Tumurdi* (Gy. 3: 460, DHA. 1: 300), 1216 P., 1225/PR., [1226], 1291: *Temerd*, p., v., [1237–40]: *Temurd*, pr., v. ~ *Temerad*, 1291: *Temerdzeg* (Gy. 3: 460).

A helynév adatsorának egyik feltűnő jegye a tövégi magánhangzó: a harmadik szótag *-i* hangzója a Pannonhalmi apátság alapítólevelén kívül jelen van annak csaknem valamennyi átírataiban (a 1215/1232/1240-es oklevél a kivétel), illetve Szent László 11. század végi összeírásában. A 12. században a helynév nem adatolható, a 13. században pedig már tövégi magánhangzó nélküli adatok szerepelnek az iratokban. KATONA CSILLA az ómagyar kori fonotaktikai szerkezetek változásának vizsgálata során részletesen tárgyalja a tövéghangzók eltűnésének kérdését is, külön alfejezetet szentelve a helynevek tövégi magánhangzóinak. A tendencia kronológiai viszonyaival kapcsolatos vizsgálati eredményei egybevágóan a *Tömörd* adatai kapcsán tapasztaltakkal. KATONA CSILLA nagy adatbázison végzett elemzése is azt mutatja ugyanis, hogy az ősmagyar korban induló változás a 13. századra jórészt lezárult (2020: 101–102). Az eltűnés az egyes szavakban, nevekben ugyanakkor nem azonos ütemben történt, az idejét számos fonológiai tényező befolyásolta, ezek közül is kiemelkedő szerepe lehetett a magánhangzót megelőző mássalhangzó minőségének és a szótagszerkezetnek. A *-ti* és *-di* képző részeként funkcionáló *-i* például sokáig megmaradhatott csakúgy, mint a mássalhangzó-torlódás után álló *i*, ahogyan azt *Tömörd* adatai is mutatják (KATONA 2020: 89–90, vö. még BÁRCZI 1958: 23, D. BARTHA 1964: 4, E. ABAFFY 2003: 322).

A Pannonhalmi apátság alapítólevelének *Temirdi* szórványa illabiális magánhangzós hangalakot jelez, a további korai ómagyar kori adatokban a második szótag illabiális magánhangzója ([i], esetleg [ë]) váltakozik a labiális megfelelővel

([ü], esetleg [ö]). Az első szótagban labiális magánhangzóra utaló betű csak Szent László összeírásában jelenik meg, de a mai *Tömörd* forma mutatja, hogy a labiális változat végül mindkét szótagban kiszorította az illabiális. A nyelvjárástörténeti munkákban a közelmúltban az *i : ü* szembenállás feltárására többször is történt kísérlet, az ezek alapján készült szakmunkák pedig abban egyetértenek, hogy az ómagyar kori labializáció terjedése a magyar nyelvterület északnyugati régiójából indult el, Komárom vármegye pedig erősen labializáló terület volt (DUDÁS 2003: 126, BÁBA 2019: 16).

A *Tömörd* helynév eredetére a szakirodalomban két alapvető magyarázatot találhatunk. Az egyik elképzelés szerint a név személynévi eredetű, s alapja egy török eredetű magyar személynév lehetett (vö. 1252: *Temer* szn., ill. ótörök *Temir* ~ *Temür* [tkp. 'vas'] személynév). KISS LAJOS ugyanebből a személynévből származtatja Vas megyei *Tömörd*, a bácskai *Temerin* és a Csongrád megyei *Tömörkény* helyneveket is (FNESz.). A régiségben további hasonló alakú személynévek is adathozhatók a FNESz.-ben idézetten kívül, pl. 1282: *Tymere* (ÁSz. 744), 1229: *Themerche* (ÁSz. 750). Amennyiben ez a magyarázat helytálló, az eredeti személynévhez *-d* képző járult. Ez a képző az ómagyar korban egyrészt rendkívül produktív, másrészt poliszém képző volt, bonyolult funkciórendszerének a nyelvtörténetírásban és a névkutatásban is gazdag szakirodalma van (a képző működését, illetve az azt leíró munkákat legutóbb BÉNYEI ÁGNES foglalta össze a magyar helynévképzést bemutató monográfiájában; 2012: 53–69). E helyütt *Tömörd* helynév kapcsán a képzővel összefüggésben csupán arra szeretnék utalni, hogy annak személynév- és helynévképző funkciója is volt, az egyes régi keletkezésű személynévi eredetű helynevek esetében pedig ezeket a szerepeket elkülöníteni ma már szinte lehetetlen. Mindez persze inkább csak névrendszertani, keletkezéstörténeti szempontból releváns: ha a képző a személynév része, akkor a helynév metonimikus úton, formáns nélkül jött létre, ha viszont a személynévnek nem volt része a képzőmorféma, akkor helynévformánsként járult a névtesthez, a helynév így morfológus szerkesztéssel alakult. Bármelyik úton jött is létre a személynévből a helynév, az minden valószínűség szerint magyar névadói tevékenység eredménye.

A helynév keletkezésére ugyanakkor felmerült a névkutatásban egy másik magyarázat is. A feltételezett személynévi előzmény kapcsán KISS LAJOS is jelzi, hogy az a török *temir* 'vas' jelentésű közszóból származtatható, majd hogy némelyek közvetlenül ebből a közszóból eredeztetik a *Tömörd* helynevet: abban „egykori vasműves telep nyelvi nyomát látják” (FNESz.). GYÖRFFY szerint a *Tömörd* helynevek vasműves helyeken fordulnak elő, s a PA-ban is említett Komárom megyei *Tömörd* esetében ezt a magyarázatot támogathatja egy másik adat is, 1291-ben a település közelében feljegyeztek egy *Rednik* helynevet, amely a hasonló jelentésű szláv *rednik* 'vasműves' szóból származtatható (Gy. 3: 460). A

törökben azonban a vasművességre a *temir* 'vas' szó képzett származéka, a *temirci* utal, ennek a magyar megfelelője GYÖRFFY szerint a *Tömörce* helynév lenne, erre viszont a magyarban nincsenek példák. GYÖRFFY ezt azzal magyarázza, hogy „a magyarban a kicsinyítő képzőnek érzett *-cs-t* a *-d* képzővel cserélték fel” (1972: 280, 2013: 441; vö. még HECKENAST 1966: 144–145).

A török közszoí származtatás ellen szól egyrészt az, hogy Szent László összeírása egyértelműen utal a helynév eredetére: a tizenkettedik birtokot úgy jellemzi, hogy az a nevének egy telepéstől kapta („duodecimum praedium est, quo a colono nomen sibi accepit *Tumurdī*”, DHA. 1: 300). Az összeírás alapján KRISTÓ is a személynévi eredet, így a magyar névadás mellett érvel (1993: 203, 2000: 16, 18). Másrészt a két eredeztetési lehetőség értékelésekor érdemes figyelembe venni a korszak névadási mintáit is: az Árpád-korban a helynévadás egyik leggyakoribb típusa a személynévből történő névalkotás, ez történhetett formáns nélkül, metonimikus úton, illetve helynévképző hozzákapcsolásával. Szintén nem számított ritkának a más nyelvből történő névátvétel sem: főként a szláv nyelvekből, ritkábban a németből, románból, vallomból kerülhettek át idegen helynévelemek a magyar névrendszerbe, azonban olyan településnévről, amelynek egyértelmű török származtatása lenne, nincs tudomásunk. Elvileg elképzelhető lenne még, hogy a török közszo a magyarba jövevényszóként átkerült, és abból alakulhatott a településnév, de ilyen jövevényszó sem adatolható a magyar nyelv története során.

Chimudi

Albeus összeírásából (1237–40) tudjuk, hogy az egykori *Chimudi* és a későbbi *Nelka* településnevek ugyanarra a Pannonhalma melletti falura vonatkoznak: v. *Hymud* que al. nom. *Nelka* dicitur (PRT. 1: 201–202, 771, Gy. 2: 611). A település nevei a 13. század elejétől folyamatosan váltakoznak: [1093–95], 1213: *Himudi*, pr. (Cs. 3: 553, Gy. 2: 611), 1216 k.: *Nilaca* ~ *Nilca* (BOROVSKY 1910: 46), 1216 P./1225 k., 1225 PR.: *Milaca*, v. (Gy. 2: 611), 1245: *Nelka*, v. (Gy. 2: 611), 1250: *Hymud* alias *Nelka* (BOROVSKY 1910: 46), 1260: *Hymdy* (ÁÚO. 11: 471, Gy. 2: 611). Az alapítólevél átírataiban ugyanakkor csak az elsődleges változat szerepel, az alábbi formákban: 1213, 1215/1222, 1215/1232, 1215/1232/1240, 1215/1236, 1409, 1507, 1526: *Chimudi*, 1216/1218 u.: *Chimud*, 1215/1396: *Chumud*, 1215/1240: *Chymudi*, 1240: *Chinudi*, 1351: *Chumudi*.

A Pannonhalmi alapítólevél szövevényének olvasatát a későbbi adatok alapján határozhatjuk meg. A település elsődleges nevét a kutatók egy része magas hangrendű magánhangzókkal *Himed*-ként állapítja meg (Gy. 2: 611, KRISTÓ 1993: 203, PITI 1999: 44 is), mások a második szótagot veláris mássalhangzóval, *Himod* ~ *Himód*-ként olvassák (ERDÉLYI, PRT. 1: 194, 201, Cs. 3: 553, GYÖRFFY 2013: 181, 406, SARNYAI 2022: 25). Az egykori hangalak megfejtésének bizonytalan-sága az *u* betű hangértékének ingadozásából adódik: esetünkben [u], [ü], illetve

ezek hosszú párjai, esetleg középső nyelvválású megfelelőik, azaz [o], [ö] is állhatnak mögötte. A hangrendi harmónia hiányára a Pannonhalmi alapítólevél szórványai között is láttunk példát a *Somogy* és *Bálványos* helynevek esetében, valamint a szomszédos Sopron megyében található *Himod* is máig a vegyes hangrendű nevet viseli, tehát a veláris változat nem lenne kivételes jelenség. BÉNYEI ÁGNES és PETHŐ GERGELY a Győr vármegye településneveit feldolgozó etimológiai szótárukban a nevet *Himüd* ~ *Himud* formában veszik fel (1998: 18), s velük egyetértve jómagam is úgy gondolom: a rendelkezésünkre álló adatok alapján nem dönthető el a második szótagbeli magánhangzó olvasatának a kérdése.

A *ch* betűkapcsolat a kor mássalhangzó-állományának megfelelően veláris zöngétlen spiráns ([χ]) takarhat (KOROMPAY 2003: 285, E. ABAFFY 2003: 301–302), az *-i* tövégi magánhangzó ügyéhez pedig lásd a *Temirdi* kapcsán írottakat.

Vélhetően azonos eredetű a Sopron megyei *Himod* településnévvel, ezt a szakirodalom magyar névadással létrejött személynévi eredetű helynévnek tartja, vö. 1138/1329: *Heimudi*, *Himudi* szn.-ek (FNESz., ÁSz. 373). Az alapjául szolgáló személynévet a FNESz. a német eredetű *Heim* személynévből származtatja, ehhez hasonló alakú nevek adathozhatóak a korai ómagyar korban: pl. 1174, 1208/1359: *Heym*, 1211, 1214/1550: *Heim* stb. (ÁSz. 372–373), és egyéb képzővel ellátott alaknak látszó formák is kimutathatók: pl. 1211: *Haymus*, 1222, 1233: *Heimus*, 1238: *Heimus*, 1278>1430: *Hymus* (ÁSz. 373–374). Valamelyest gyengíti ezt a magyarázatot az, hogy sem a Győr vármegyei, sem a Sopron vármegyei településnévnek nincs első szótagi *ei*-t tartalmazó változata, pedig úgy tűnik, a személynév lejegyzésben ez a betűkapcsolat általános. A TESz. mind a helynevet, mind a személynévet az uráli eredetű magyar *hím* 'férfi, kan' szóból eredezteti (TESz. *hím*¹), de bizonytalanul megemlíti a névadatokat a 'dísz, minta' jelentésű, ismeretlen eredetű magyar *hím* lexéma szócikkében is (TESz. *hím*¹). FEHÉRTÓI a személynév esetében mind a német, mind a magyar eredetet lehetségesnek tartja, utóbbi esetben a 'férfi' jelentésű *hím* közszóval hozza összefüggésbe (1997: 72), BÉNYEI és PETHŐ pedig a két különböző jelentésű magyar közszóval (1998: 18, vö. még KRISTÓ 1993: 203, 2000: 19). Bár a vonatkozó szakirodalomban vannak véleménykülönbségek a személynév származtatását illetően, a *Himed* ~ *Himod* településnév személynévi eredete általánosan elfogadott. Felvetődött további magyarázatként még, hogy kapcsolatba hozható esetleg a *hímel* ige tövével, amely egy sövény- és falépítési technikára, a vesszőfonás egy fajtájára utal (FNESz., DÖMÖTÖR 1958: 237) A név szerkezetében fellelhető *-d* képző szerepét lásd a *Temirdi* szórvány alatt.

Wisetcha

A *Wisetcha* adat valódi hapax legomenon: a Pannonhalmi apátság alapítólevelén, illetve annak átiratain kívül más forrásokban nem fordul elő, ezért olvasata, lokalizációja, etimológiája, ezekből adódóan pedig nyelv- és névtörténeti forrásértéke

is erősen kétségés. A helynév egyszerűségére alapozza SZENTPÉTERY az alapítólevél záradékának értékelését: mivel a *Wisetcha* névvel jelölt birtok későbbi peres ügyekben nem jelenik meg, nemigen képzelhető el, hogy valakinek érdekében állt volna a hamisítás (1938: 170).

Az alapítólevél átirataiban az alábbi formákban szerepel: 1213, 1240, 1409: *Wisetcha*, 1215/1218 u., 1215/1222, 1215/1232, 1215/1232/1240, 1215/1236, 1215/1396: *Wisecca*, 1215/1240: *Wisetca*, 1215/1232/1240: *Wisetca*, 1351: *Wysetcha*, 1507: *Wyseteha*, 1526: *Wisethcha*. Ezek a szórványok vélhetően a másolando szöveg helynévének többé-kevésbé hű visszaadásai, a név későbbi formájának hiányában, illetve az egyes betűk (*w*, *i*, *s*, *ch*) többféle hangértékéből adódóan az egykori hangalak nem rekonstruálható.

Próbálkozások persze az oklevél helynévi adataira vonatkozó kutatásokban mind a hangalakot, mind az etimológiát illetően történtek. ERDÉLYI a PRT-ben a helynév által jelölt falut Somogy megyébe helyezi, s kérdőjellel ugyan, de olvasatot is ad meg hozzá: *Vizegyke* (PRT. 1: 146, vö. még 322–323), máshol pedig *Vizecská*-nak olvassa (é. n.: 224). Szintén Somogy megyébe helyezi a birtokot *Bálványos*-sal és *Murin*-nal együtt REISZIG EDE (é. n.: 421).

GYÖRFFY GYÖRGY Zala megyébe lokalizálja a falut, bizonytalanul Hegymagassal azonosítja, a PA szóványát pedig *Visetká*-nak olvassa (2013: 181, 406). KRISTÓ GYULA a *Wisetcha* adat elején a szláv *visokъ* 'magas' melléknevet véli felfedezni, s szintén bizonytalanul egyezteti Hegymagassal (1993: 203, 2000: 19, 20; PITI 1999: 44). GYÖRFFY és KRISTÓ elképzelését támogathatja az, hogy a későbbiekben megtaláljuk a Szent Márton apátság birtokai között Hegymagast: szerepel már Szent László összeírásában is (1095 k.: *Vgmogos*, DHA. 1: 301), sőt egy 1238-ban kelt nádori oklevélben arra találunk utalást, hogy Hegymagast (Kapolccsal együtt: *Hegmogos et Kopulch*) Szent István és Szent László adományozta az apátságnak (PRT. 1: 76, SZÖCS 2012: 70). Ha az azonosítás helytálló, nyelvtileg akkor is nehéz magyarázni a szórványt: nem látszik ugyanis a helynév morfológiai struktúrája. Nem lehet kizárni emellett azt sem, hogy téves lejegyzésről van szó, amelyet az átiratok továbbörökítettek, és az is lehetséges, hogy a falu eltűnt (elnéptelenedett), vagy nevet váltott.

Vuosian

Győr és Veszprém között, a Bakony keleti lejtőjén épült fel a Pannonhalmi apátság népes faluja, Varsány. Nevét az alapítólevél átiratai az alábbi változatokban rögzítették: 1213, 1215/1236: *Wossian*, 1213, 1215/1222, 1215/1232, 1215/1232/1240: *Wosian*, 1215/1218 u.: *Vos's'ian*, 1215/1396: *Vossian*, 1215/1240: *Vosian*, 1240, 1526: *Vuosian*, 1351, 1507: *Vuwosian*, 1409: *Vuasian*. Az átiratok sokféle lejegyzésmódja az írásrendszernek, esetünkben a *v* hang írásmódjának a kiforratlanságából adódik. Az adat hangalakját [vosián] vagy [vasián] formában

rekonstruálhatjuk (az ómagyar kori [v]-féle hang rekonstrukciójához lásd KIS T. 2019).

Az oklevél átírataiban a helynév *r* nélküli változatait találjuk, s ez látszik a településnév további korai adataiból is, az *r* csak a 15. század végén jelenik meg: [1093–95]: *Uuosian* (DHA. 1: 300), 1102: *Uuasciana* (DHA. 1: 333), 1175: *Wasciana* (PRT. 1: 562, 606), 1201: *Uosian* (PRT. 1: 615, az oklevél hátán közel egykorú kézzel: *Wosian*, PRT. 1: 251, 616), 1210: *Vasian* (PRT. 1: 619), 1216, 1225–39, 1228, 1232: *Wosian* (PRT. 1: 250, 563, 565, 640, 691), 1234–70: *Vosyan*, pr. (Cs. 3: 259, PRT. 1: 251), 1356: *Vassyan*, 1488, 1497: *Warsan* (Cs. 3: 259).

Más *Varsány* nevű települések régi adatait vizsgálva szintén kizárólag *r* nélküli változatokat találunk. Fejér vármegyében két település is viselte ezt a nevet, a mai Dunavarsány korai adatai a következők: [1269 k.]/1270, [1274 k.], 1277, 1281, 1297: *Wosyan*, v., 1270: *Ossyan*, t., 1276 P.: *Wosihan*, v., [1304–20]: *Wasian*, v., 1319: *Woosyan*, v., 1391: *Vossyan*, 1449: *Warsan* (Gy. 2: 442, Cs. 1: 37), az egykori Labdásvarsány adatai pedig az alábbiak: 1276 P., 1318: *Wosyan*, t., v., 1347/1378: *Labadaswossyan*, p., 1457: *Labadaswarsan* (Gy. 2: 414, Cs. 3: 356). Nógrád vármegyében szintén két falut találunk a régiségben ezen a néven, a mai Varsány adatai: [1192–98]: *Vosian*, 1300, 1319/1324, 1324, 1327: *Wosyan*, t., v., 1327: *Wasyan*, t. ~ *Wossyan* ~ *Woysyan* ~ *Keetwossyan* ~ *Keeth Wossyan* (Gy. 4: 317), a Hatvan melletti elpusztult falué pedig: 1328/1334: *Wossyan*, p., t. ~ *Wosyan* (Gy. 4: 317); míg az előbbi határában folyó pataké: 1327: *Wossyan-patak* ~ *Wossyampatak*, fl. (Gy. 4: 210, 317). Két *Varsány* nevű falu volt Biharban is, Fazekasvarsány: *1213/1550: *Vosian*, v., 1447: *Wasan*, 1513: *Warsan* (RÁCZ A. 2007a: 304) és Varsány: 1322: *Wosyan*, p., t., 1351, 1477: *Wassan*, p., 1411: *Vassan*, 1447: *Wasan*, p. (RÁCZ A. 2007a: 314). Baranya megyei adatok: 1181: *Vosian*, v., [1290 k.]: *Vassyan* (KMHsz. 1: 295), Csanád megyei adatok: +1256: *Wasian*, v., 1274>1340: *Wossyan*, 1321/1323/1572: *Wassian*, p., 1334/PR.: *Wosyan* (KMHsz. 1: 295), Heves megyei adatok: 1317: *Vosyan*, p., 1337: *Wossyan*, p. (Gy. 3: 143), Hont megyei adatok: [1280 k.], [1290 k.], 1294, 1296, 1303/1315, 1327, 1328, 1329, 1344: *Wosyan*, p., v., 1294, 1328: *Vossyan*, [1300 k.]: *Wosian*, 1303/1315, 1315: *Wasyan*, 1324: *Wasan*, 1328, 1329: *Wossyan*, 1328: *Wossian*, 1329, 1337: *Vossyan*, 1342: *Wosano*, 1344: *Vosian* (Gy. 3: 263, BAKÁCS, Hont 217–218, Str. 3: 534), Veszprém vármegyei adatok: 1235: *Liquiuosian*, v., 1359: *Kysvassan*, 1436, 1465: *Lykwassan*, 1472, 1477: *Lykwarsan*, 1475: *Warsan* (Cs. 3: 562), Keve vármegyei adatok: 1338: *Wossyan*, 1452: *Warssan* (Gy. 3: 321, Cs. 2: 121), Szatmár vármegyei adatok: 1332–37: *Vasyan*, 1366: *Ovossan* ~ *Vyvossan*, 1342: *Wasan*, 1408: *Wassan*, 1411: *Wossyan*, 1478: *Nagh Varsan* (Cs. 1: 489). Az *-s(s) > -rs-* elhasonulás nem példa nélküli a magyar hangtörténetben. KISS LAJOS ugyan a *Varsány* neveken kívül más helynevet nem említ a jelenséggel kapcsolatban, a közszavak köréből viszont

többet is: *fassang* > *farsang*, *háss* > *hárs*, *pessely* > *persely* (1995b: 9). Az adatok a változást a 15. század közepétől mutatják a teljes magyar nyelvterületen.

A *Varsány* településnevek keletkezéséről a szakirodalom véleménye egységes, alapja egy népcsoportra utaló idegen eredetű lexéma (FNESz.). Viták keresttüzébe azért került mégis, mert az általa jelölt népcsoport meghatározása bizonytalan: egyesek szerint a vándorló magyarokhoz csatlakozó három kabar törzs egyikére vonatkozhatott, mások inkább népnévként értékelik. Törzsnévként magyarázza KISS LAJOS, melynek végső forrása az alán eredetű, török közvetítésű **asiān* ~ **osiān* 'alán' jelentésű szó lehet, s amely etimológiailag összefügg a *jász* népnévvvel. Magyarázataiban ugyanakkor megjegyzi, hogy a *Varsány* nevek némelyike szláv eredetű is lehet (FNESz. *Varsány*, vö. még *Versend*). Az eredeti szókezdő magánhangzó elé kerülő előtérhangzót KISS LAJOS magyar fejleménynek tartja, analógiaként *Vörs* (< *Örs*) példáját említi (1995b: 40). TÖRÖK SÁNDOR GYÖRFFYVEL egyetértve azonban úgy véli, hogy már a csuvasra rekonstruált formában is feltételezhető a szókezdő *v*: **voszján* (TÖRÖK 1982: 991, GYÖRFFY 1959: 54–57).

Szintén törzsnévi eredetre vezeti vissza a helynevet GYÖRFFY GYÖRGY, véleménye szerint a *Varsány* nevek (a *Berény*-hez hasonlóan) egykori katonai segédnépek településére, illetve azok etnikumára utalnak (2013: 104, 197, 198). KRISTÓ a *varsány* lexémát népnévként értékeli, törzsnévi használatát vitatja: „ezek a népnevek végső fokon jogosulatlanul kerültek a törzsnevekkel azonos csoportba” (1976: 58, vö. még 1993: 203). KRISTÓ a középkorból 25 *Varsány* nevű települést számol össze az ország valamennyi térségéből (Erdélyt kivéve), s úgy véli, hogy a tatárjárás előtt ezeket alánok lakhatták (2003: 48, vö. KRISTÓ–MAKK–SZEGFŰ 1973: 18).

RÁCZ ANITA a népnévi eredetű településneveket vizsgáló monográfiájába nem veszi fel a *Varsány* neveket, mert ezeknek a „népnévi jelentésük minden kétséget kizáróan nem bizonyítható” (2016: 24). Az ezek alapjául szolgáló lexémát a pszeudotörzsnevek körében tárgyalja: azokat a vélt törzsneveket (a *Varsány* mellett például a *Káliz*, *Tárkány*, *Berény*, *Ladány*, *Böszörmény*, *Oszlár* neveket) sorolja ebbe a csoportba, amelyekkel kapcsolatban felmerült, hogy a kavar törzsek egyike lehetett, de a velük alakult helynevek tipológiai jegyei nem egyeznek teljesen sem az egyértelműen népnévből, sem az egyértelműen törzsnévből alakult településnevek sajátosságaival (2007b). (KNIEZSA korábban épp a törzsnévi helynevekkel való tipológiai hasonlóság miatt sorolta a *Varsány* helyneveket a törzsnévből keletkezettek közé, 1938: 371.) Itt említendő még meg TÖRÖK SÁNDOR dolgozata, aki e neveket „segédnép-gyanús nevek”-ként tárgyalta (1982: 990), és településnévi származékait a „föltehetően kabar törzsi helynevek” közé sorolta (i. m. 1058).

Bárhogyan is értékeljük a népcsoportra utaló lexémát, az bizonyos, hogy a belőle alakult helynév formáns nélkül, metonimikus úton jött létre, s minden

bizonynal személynévi áttétel nélkül, legalábbis a régiségből hasonló formájú személynevet nem ismerünk (vö. ÁSz.).

Murin

A *Murin* szórvány az alapítólevél egyik legrejtélyesebb helyneve: lokalizációjára, eredetmagyarázatára született ugyan néhány kísérlet, de egyik sem tekinthető elfogadhatónak. Míg a *Wisetcha* adat valódi hapax legomenonként értékelhető, mert a PA átíratait kivéve a továbbiakban nem adatható, a *Murin* ügye nem ennyire egyértelmű: vannak próbálkozások, amelyek megpróbálják egyeztetni későbbi oklevelek szórványaival.

A település lokalizációjával kapcsolatban kétféle elképzelést találunk az ide vonható szakirodalomban: egyrészt lehetséges, hogy az egykori *Murin* falu megsemmisült, beolvadt egy másik településbe, nevet cserélt, vagy kikerült az apátsági birtokok közül, ugyanis azt már a 11. század végén keletkezett Szent László-féle összeírás sem tartalmazza (ERDÉLYI, PRT. 1: 84, SZENTPÉTERY 1938: 170, GYÖRFFY 1997: 105). Másrészt bizonytalanul ugyan, de történtek azonosítások későbbi, ma is létező településekkel: ERDÉLYI az apátság birtokai közül a Somogy megyei Merenyének (azaz Mernyének) felelteti meg, arra alapozva, hogy III. Ince 1216-os oklevelében, illetve ezek megerősítéseiben (1225, 1232) szerepel a *Merene* helynév. Azt ugyanakkor ERDÉLYI is elismeri, hogy ezek az iratok nem feltétlenül fejeznek ki tényleges birtokállapotot, ugyanis a pápai összeírások korábbi oklevelek alapján születtek, így a név inkább Szent István okleveléből kerülhetett be a pápai oklevelekbe (PRT. 1: 83, 146, 318, 564–565, 640). További probléma az azonosítással, hogy az említett iratokon kívül a falut nem találjuk az apátság birtokaként (ÉRSZEGI 1996: 87, 184. jegyz., ERDÉLYI egy másik helynév lokalizációja kapcsán jelzi is, hogy 1229-ben a fejérvári káptalan somogyi birtokai között szerepel *Merena* alia *Merene inferior* formákban, PRT. 1: 319).

ÉRSZEGI GÉZA elképzelhetőnek tartja, hogy a záradékban halászfalvak voltak felsorolva, bár hozzát teszi, hogy „talán csak néhány falu vízparti volta hiteti el velünk, hogy ezek halászfalvak”. Mindenesetre ezen a logikai vonalon elindulva felveti, hogy *Murin* esetleg *Geurin*-nel, azaz a *Győr*-rel lehet azonos. Ennek alátámasztásként idézi II. Géza oklevelét, amely visszajuttatja Pannonhalmának a Győrben fogott vizák harmadát, miután „a Szent Istvántól származó adományt Kálmán és II. István királyok elvették a monostortól” (1996: 66).

ERDÉLYI a *Murin* nevű falut III. Ince pápa 1216-ban kelt iratának alapján helyezi Somogy vármegyébe: ebben az oklevélben két Somogy megyei település, *Tepei* (elpusztult falu, Somogyvár közelében lehetett) és *Cutus* között szerepel a felsorolásban a *Merene* adat (PRT. 1: 640). A *Merene* névforma kapcsán érdemes még megjegyezni, hogy ezzel a pápai irattal közel azonos időszakra hamisított, de vélhetően évszázadokkal később keletkezett két másik oklevélben is felbukkan egy-egy *Merene*, illetve *Merena* alakú szórvány, melyekben esetleg szintén

kereshetjük a *Murin* helynév folytatását. Az egyik iratban győri káptalan ad bizonyoságot a pannonhalmi Szent Márton apátság részére átadott Fejéregyház birtokról, és megállapítja annak határait (+1220, PRT. 1: 795–796, ÁÚO. 1: 170), a másik pedig a budai káptalan határjáró levele az apátság Hecse birtokának határaitól (+1222, PRT. 1: 796–798, H. 1: 4–6), ezek alapja egy 1220-ban keltezett, 1229-ben átírt oklevél lehetett (SZÖCS 2012: 28). Az előbbi, 1220-ra hamisított iratban két ízben fordul elő a *Merene* adat, egyrészt személynév részeként *Georgio filio Martini de Merene aliter Meger* formában, másrészt pedig helynévként a *Feyreghaz* birtok határait bemutató részben, a *Pounsa*, *Sashalom* és *Perinche* szórványokkal együtt felsorolva. Az egykori *Fehéregyház* falu a későbbiekben nevet váltott (1670: *Fejéregyház alias Táplan*, VENDE [é. n.]: 52, PRT. 1: 116, 218), a *Pounsa* szórvány a *Pándzsa* névvel lehet azonos, bár a helyfajta nem közli a szöveg, *Sashalom Sashegy* korábbi névváltozata, *Perinche* pedig *Perecse* adata, utóbbiak bizonyosan apátsági birtokok voltak. Ezek a nevek valamennyien Győr vármegyei, Győrtől délkeletre, egymás közelében fekvő helyeket jelölnek: a Második katonai felmérés térképén pedig *Puszta Sashegy* és *Puszta Táplány* mellett megtalálható *Puszta Kis Megyer* is.⁵ Az 1222-re hamisított oklevélben *Merena* a Győr megyei Hecse határjárásában szerepel *Szentvid*, *Szentiván* és *Szentmihály* településnevek mellett.

Ennek a lokalizációs kísérletnek persze éppúgy számos gyenge pontja van, mint az összes eddiginek. Bár az imént felsorolt települések jó része apátsági birtok volt, úgy látszik, épp Kismegyer csak 1535-ben, egy csereügylet révén kerül az apátság tulajdonába (vö. ERDÉLYI, PRT. 1: 216–217). Ennél is súlyosabb kételyt ébreszthet az, hogy az idézett *Merene*, *Merena* adatok a keltezésnél csak jóval későbbi, vélhetően a 17. században elkészített hamisítványokban adatolhatók. Ha azonban ezek valós nevet jelölhetnek, és elfogadjuk azt is, hogy a Pannonhalmi apátság alapítólevelének *Murin* adatából fejlődhetett *Merene* hangalakú névforma, akkor ezt a helynevet talán valamivel nagyobb valószínűséggel kereshetjük Győr vármegyében Győr és Szentiván környékén, mint Somogyban.

A településnév biztos későbbi adatainak a hiányában az etimológiai kísérletek is megmaradtak a találgatások szintjén. A Somogy megyei *Mernye* nevét KISS LAJOS (a Baranya megyei *Merényé*-hez hasonlóan) szláv eredetű személynévből

⁵ VENDE a *Merene* névformát „ferdítés”-nek tartja, a falu, illetve a helynév történetét a következőképp foglalja össze: „*Kismegyer* a XIII. században *Merena* néven van említve, de ez ferdítésnek látszik, mert nevét a *Megyer* nembeliéktől, legősbibb birtokosaitól vette. 1220-ban egy része még *Meger* Györgyé. IV. Béla az itteni királyi vinczelléreket a turóczy prépostnak adományozza. Ez időtájt már faluként említik az okiratok. [...] 1347-ben hosszabb ideig magát Megyert nevezik Félkertnek, míg 1404-ben egyszerűen *Megye* néven találjuk feljegyezve. A XVI. században már ismét *Megyer* a neve. Győr ostroma alatt pusztult el” ([é. n.]: 32–33). A „ferdítés” egyszerű elírást aligha jelenthet, mert az 1222-re hamisított iratban a helynév háromszor is *Merena* formában szerepel.

származtatja (FNESz.), ugyanakkor ezekhez hasonló formájú személynév nem mutatható ki a régiségben (vö. ÁSz.). A PA adatához jobban illeszkedő személynévet viszont találunk az Árpád-kori személynévtárban: 1272: *Muren*, illetve ennek szócikkében 1274, 1297: *Muran*, 1288: *Murun* (ÁSz. 572). (A származtatásban még a hangrend kérdése is magyarázható lenne, a PA több szórványa esetében láttuk, hogy mély magánhangzós szótagot az utolsó szótagban *i* követett.)

KRISTÓ a *Murin* nevet nem lokalizálja, ismeretlen eredetűnek tartja, de a szláv nyelvterületen gyakori *-in* végződés miatt a szláv eredetű helynevek közé sorolja (1993: 203, 2000: 15, 19). Annak az eljárás módnak a kritikáját, amely során olyan településnévhez kapcsol a kutatás egyértelmű népességtörténeti forrásértéket, amelyiknek nincs biztos továbbélése, lokalizációja, vagy többféleképpen is magyarázható, lásd HOFFMANN–TÓTH 2016: 297–298, PÓCZOS 2019.

Wag

A záradékban felsorolt apátsági birtokok között utolsó helyen szerepel a *Vág* nevű falu. GYÖRFFY szerint ez a helynév már utólagos betoldás eredménye lehet: „Szent István uralma második felében egy Sala nevű úr a Vág melletti birtokot adott a pannonhalmi apátságnak, melyet utólag Vág néven beírtak az alapító levél végén lévő birtokfelsorolásba” (Gy. 4: 457), talán a Kálmán kori renováció idején egészült ki ezzel az utolsó szakasszal a szöveg (DHA. 1: 41). Beszédese, hogy GYÖRFFY István király és műve című nagyszabású szintézisében a Sala úr által tett adományon kívül (2013: 283) ezt a birtokot lényegében egyáltalán nem említi, noha a záradék többi helyneve gyakran előkerül a monográfiában különböző kérdések kapcsán. Szintén utólagos betoldásként, az 1211-ben kezdődött pereskedés eredményeként értékeli a szórványt VÁCZY PÉTER (1974: 26–27). ERDÉLYI a *Wag* szóval kezdődő fél sort is egykorúnak véli az oklevél teljes szövegével (PRT. 1: 80–82), JAKUBOVICH EMIL véleménye szerint pedig az alapítólevél nyelvtörténeti adatai a 11–12. század fordulójára lehetnek érvényesek, a záradék helyesírása pedig a *Wag* szóig „éppen erre a korra utal” (1923: 79).

A Nyitra és Pozsony vármegye határán fekvő későbbi nagy kiterjedésű birtokrendszer részeinek nehéz megfeleltetni az adatot: ERDÉLYI szerint *Vág* volt a *Sala* nevű vidék legrégebbi faluja, de KARÁCSONYI felvetésére (1891: 167) reagálva azt sem zárja ki, hogy Szent István korában egyáltalán nem létezett még a *Vág* nevű település, hozzátéve, hogy ez az oklevél hitelességének kérdésében nem érv, hiszen a *piscatores* és a *Fizeg* adatok sem utalnak feltétlenül falvakra (PRT. 1: 87). A települést ő a Pozsony megyei Deákival azonosítja, melyet véleménye szerint hol *Vág*, hol *Sala* néven említettek (i. m. 255, 256). Az ERDÉLYI által idézett korai iratok tanúsága szerint a nevek párhuzamosan élhettek egymás mellett: 1102-ben *Uuaga*, 1175-ben *Wagni* szerepel bennük, míg III. Ince pápa 1216-os oklevele a Szűz Mária egyházat *Wag et Sala* nevű helyen említi, a

birtokok között azonban csak *Salá*-t sorolja fel. Az 1240 körül összeállított Liber Ruber egy oklevélmásolatának címe: *Privilegium de Sala in Wag* (PRT. 1: 283–284, 495, 594, 640).

GYÖRFFY történeti földrajzában a Nyitra megyei Sellyével azonosítja (ma Vágsellye, Gy. 4: 457), máshol Deákival (2013: 283), és megint másutt a teljes birtokkompleksummal (1997: 105). Adatai szerint Albeus összeírása után a *Vág* településnévként már nem használatos ([1237–40]: *Wag*, v.), helyét átveszi a *Sala* (Gy. 4: 456–457). Szintén figyelemre méltó, hogy Sellye szócikkének címszavaként GYÖRFFY a *Sala* és a *Vág* változatok mellett megadja a *Deáki* nevet is, arra azonban adatot nem idéz (bár korai adatai annak is vannak: már Albeus összeírásában megjelenik *Dyaqui* formában, PRT. 1: 783), vélhetően azért, mert ezt a települést Pozsony vármegyéhez sorolta (i. h.) ÉRSZEGI sem lokalizálja pontosan a szórványt, csupán annyit jegyez meg róla, hogy a mai Váh folyó mentén lehet azonos valamelyik településsel (1996: 66). KRISTÓ a települést Pozsony vármegyébe sorolja (1993: 203), PITI pedig GYÖRFFYhez hasonlóan Vágsellyével azonosítja (1999: 45).

A Pannonhalmi alapítólevél valamennyi átiratában *Wag* alakban szerepel a szórvány, csupán az 1215/1232/1240-es másolat tartalmaz *Waag* változatot. A helynév korabeli olvasata [vág] lehetett (a szókezdő mássalhangzó rekonstrukciójához lásd KIS T. 2019).

A település a nevét a *Vág* folyóról kapta (1075/+1124/+1217: *Wag*, Gy. 3: 385, 418, 427) metonimikus úton, bizonyára magyar névadással. A víznév a magyarba szláv közvetítéssel került (FNESz. *Vág*¹, KRISTÓ 2000: 25, 26, 2003: 27), végső forrása valamely preszláv nyelv lehetett. KISS LAJOS a germán származtatást fogadja el, vö. ófn. *wāg* 'hullámzó víz' (FNESz. *Vág*¹, 1994: 6–7). Ugyanezzel az ófelnémet szóval, annak azonban a 'víz, áradás, tó' jelentésével hozza kapcsolatba a *Vág* folyónevet ALBRECHT GREULE. Analógiaként német állóvíznevet (*Woog* 'dél-hesseni halastó') és skandináv mocsárvidéki folyóvíznevet (*Vagus*) idéz, véleménye szerint a közszó előbb folyó-, később állóvizekre vonatkozott. A *Vág* esetében a névadás motivációja a folyó széles, tószerű dunai torkolata lehetett (2008: 73–74, 2014: 567).

Poson

A Pannonhalmi apátság alapítólevelének a birtokfelsorolás utáni, utolsó félsora a következő: „*tertia pars tributi de Poson in omnibus rebus sive presentibus sive futuris*” (DHA. 1: 41), azaz „Minden mostani és jövőbeli javakból a pozsonyi vám harmadrésze” (PITI fordítása, 1999: 45). Ennek a szakasznak a hitelességét számos kritika érte, a jogot az oklevél több vizsgálója Szent István korára anakronisztikusnak ítélte (KARÁCSONYI 1891: 167–170, az ellenérvekhez lásd ERDÉLYI, PRT. 1: 88–98, az ezzel kapcsolatos vita korai történetéhez pedig THOROCZKAY 2002: 239, 242, 244).

Az alapítólevél csaknem valamennyi átírata *Poson* formában őrizte meg a szórványt, a *Posan* változat kivételesnek látszik (1213, 1215/1232). Érdemes megjegyezni, hogy bár Pozsony Szent István korában is nagy jelentőségű központ volt, a név nem latinosított alakban szerepel az alapítólevélben. A későbbiekben az alábbi (latinos) formákban maradt fenn: 1186: *Posoniensis*, 1213: *Posonium*, 1122, 1254: in *Posonio*, 1146, 1278: *castrum Bosonium*, 1264: *Posonium*, 1268, 1291: *Posonium*, 1270: *Bozonium*, 1302: *Bosonium*, 1271: *Posonia* (MELICH 1919: 51).

A helynév eredetét tekintve a szakirodalomban egységes vélemény alakult ki: formáns nélküli személynévből keletkezett (FNESz., KRISTÓ 1993: 203). Az alapjául szolgáló személynév jól adathozható a régiségben, vö. 1138/1329, 1221, 1225/1550, +1252/1270, 1258, 1292: *Poson*, 1213: *Pusun* (ÁSz. 648). Képző nélküli formája talán szláv eredetű, vö. cseh *Poš* szn., le. *Posz* szn. (FNESz.). A *Pozsony* névvel kapcsolatban is felvetődött az az elképzelés, hogy vármegyei központként első ispánja lehetett a névadó (FNESz., KISS L. 1992: 130, GYÖRFFY 2013: 232), az elképzelés bírálatához lásd BENKŐ 2002: 15–16, 2003: 65–66, KOVÁCS H. 2017: 28–29.

4. A záradék nyelv- és névtörténeti forrásértékéhez

Az alapítólevél mintegy tucatnyi helynevet tartalmaz, ezek forrásértéke, nyelvtörténeti és településtörténeti hasznosíthatósága meglehetősen különböző. Az oklevélben csak latin formában említett *Pannonhalma* a magyar nyelv szempontjából releváns információval nem bír. Ugyanez mondható el a *Piscatores* adatról is, ennek esetében viszont még az sem biztos, hogy önálló helynévről van szó. A szintén latinosított változatban említett *Somogy (Sumigiense)* nyelv- és névtörténeti, illetve népességtörténeti szempontból az előbbi kettőnél valamivel több információval szolgálhat.

Az oklevél záradékának helynevei között három olyan is szerepel, amely többé semmilyen írásos dokumentumban nem fordul elő, ezek a *Wisetcha*, *Murin* és *Curtov* adatok, ezért mind lokalizációjuk, mind eredetmagyarázatuk szinte lehetetlen, ezzel együtt pedig nyelv- és névtörténeti forrásként való felhasználásuk meglehetősen bizonytalan. ERDÉLYI magyarázata szerint ezek a birtokok „Szent László kora után, a mikor okleveleink egyre jobban szaporodnak, nem voltak peres birtokok, nem voltak már békés birtokok sem, hanem még Szent László kora előtt elvesztek, nevet cseréltek vagy beleolvadtak más apátsági birtokokba. Minden erőlködésünk, hogy a birtokok történetében és a térképen helyet találjunk számukra, csak meddő tapogatózás maradt” (PRT. 1: 84). A záradék további helynevei többé-kevésbé jól azonosíthatók, továbbélésük és jól követhető adatsoruk is van, ezért ezek nyelvtörténeti vizsgálatokra jól hasznosíthatók.

Végezetül még egy problémát szeretnék röviden érinteni, ami az oklevél nyelv-, név- és népességtörténeti forrásértékének szempontjából talán az egyik

leglényegesebb kérdés. Mint láttuk, az interpretáció szempontjából jelentős probléma az, hogy az alapítólevél számunkra legfontosabb része, a záradék csupán 8–9 releváns adatot tartalmaz, legalább ekkora problémát jelent azonban az is, hogy a rendelkezésünkre álló információk alapján nem tudjuk megállapítani, hogy ez a szövegszakasz mikor keletkezhetett.

A nehézséget — ami miatt nagyon sokáig az egész oklevelet eredetinek gondolták a kutatók — az okozza, hogy úgy tűnik, a teljes szöveget, beleértve a záradékot is egy kéz írta, és ez a kéz nagyon jól ismerte (vagy nagyon hűen másolta) a 11. század elejére jellemző írásmódot. Semmilyen kaparás, javítás, utólagos betoldás nem látszik az egyenletes írásképen. ÉRSZEGI GÉZA véleménye az, hogy „nem tartozik tehát ez a birtokzáradék az eredeti oklevélhez, de [...] jónak látták feljegyezni az oklevél aljára, mivel gyarapodott a pannonhalmi egyház felszentelésekor”, épp ezért tartja meglepőnek, hogy ugyanaz a kéz írta, mint az oklevél többi részét (1996: 60, 79).

Az oklevél kutatástörténete során a kezdetektől nagy figyelmet kapott ez az utolsó szövegszakasz. A 18. század végétől folyamatos viták tárgya volt, hogy lehet-e utólagos betoldás a záradék (ennek történetéhez lásd THOROCZKAY 2002: 238–239, 242, 246, 248). SZENTPÉTERY szerint az eredeti oklevélben a későbbi interpoláció helyén állhatott a birtokok felsorolása, s csak azért került a szöveg legvégére, mert ennek tartalma vitán felül állt. Ennek megfelelően az itt felsorolt birtokokat Szent István adományának tartja, amelyek tehát az eredeti diplomából származnak (1938: 169), s véleménye szerint a helynévi szórványok hangalakja általában megfelel a 11. századi hangállapotnak (i. m. 155). Az általunk ismert példányt ugyan 1209 és 1212 közötti ügyes másolatnak tekinti, de ezzel együtt is Szent István korára (1002-re) vonatkozóan hiteles, megbízható forrásnak tartja (i. m. 168).

GYÖRFFY GYÖRGY véleménye szerint ez az oklevél nem birtokösszeíró levél, hanem ún. immunitas, azaz mentességet biztosító privilégium. Ez az iratfajta általában nem tartalmazott birtokfelsorolást, bár találunk a korabeli oklevelekben hasonló megoldást. Szerinte az utóiratot a 9 falu nevével csak pár évvel később, a monostor felszentelésekor, tehát 1002 után néhány évvel toldhatták hozzá a szöveghez. Magát a ránk maradt szöveget egyébként 12. századi, de mindenképp 1190 előtti hamisítványnak tartja (1969: 208, Gy. 4: 457, DHA. 1: 41). ERDÉLYI meggyőződése, hogy a záradékot azonos kéz írta az oklevél egészével (PRT. 1: 82), s minthogy az oklevelet eredetinek tekinti, a záradékot ezzel egykorúnak, 1001-es keletkezésűnek véli. JAKUBOVICH szerint a ránk maradt példány Szent István eredeti oklevelének a Kálmán kori (1101-ből való) renovációja lehet, így a záradék adatai a 11–12. század fordulójára nyelvtörténeti szempontból is felhasználhatók, sőt az itt szereplő helynevek helyesírása is erre a korra utal (1923: 78–79).

5. Összegzés

A PA kutatói mára abban mindenképp egységes állásponton vannak, hogy a ránk maradt példány nem eredeti, de Szent István korára nézve hiteles nyelvemlékünk lehet. Sem abban nem lehetünk azonban biztosak, hogy az eredeti oklevél mikor keletkezett pontosan (1001, 1002?), sem abban, hogy az általunk ismert példányt mikor másolta az ügyes kezű írnok (a 11–12. század fordulóján vagy a 12. század végén, esetleg a 13. század elején?).⁶ Szintén kérdéses, hogy a számunkra legfontosabb rész, a záradék mikor került be az oklevél szövegébe: a diploma első megfogalmazásakor, pár évvel később, a templom felszentelésekor, vagy még később, az átírás során. Ha az eredeti Szent István kori oklevélnek is része volt ez a bekezdés, akkor persze nyelvtörténi szempontból annak nincs igazán jelentősége, hogy 1001, 1002 vagy 1005 lehet-e a keletkezés ideje, de ha csak a másolás során toldották a szöveghez ezt a szakaszt, akkor már lényeges különbség, hogy a 11. század elején, a 12. század elején vagy a 12. század végén, 13. század elején jött-e létre ez a szövegrész.

Milyen nyelvtörténi forrásértéket (és ezzel együtt névtörténi, népességtörténi forrásértéket) tulajdoníthatunk tehát mindezek fényében a Pannonhalmi apátság alapítólevelének? Erre a szűk tucatnyi, ráadásul kérdéses korú szórványra KRISTÓVAL szólva nem igazán lehet „túlságosan nagy terheket rakni” (2003: 18), önmagukban ezekből tulajdonképpen semmilyen megalapozott történeti szempontú következtetést nem vonhatunk le. Ugyanakkor ez a nyelvemlék sem társtalan, több olyan kapcsolódási pontja van, amelyek a benne lévő szórványokat mégiscsak fontos forrássá tehetik: ilyen kapcsolódási pont egyrészt a másik három, hitelesnek tartott Szent István kori oklevél, melyekkel együtt a 11. század első évtizedére vonatkoztatható mintegy félszáz helynévi adat; másrészt az évszázad végén Szent László készíttetett az apátság javairól egy terjedelmesebb összeírást, ebben 32 helynévi szórvány őrződött meg, melyek részleges átfedést mutatnak a PA adataival. Időben még tovább lépve pedig szintén érdemes lesz összevetni az oklevél helynévi adatait azokkal a 13. századi iratokkal, melyeket az apátság a különböző peres ügyek kapcsán a birtokairól készíttetett.

Irodalom

- A. = *Anjoukori okmánytár I–VI*. Szerk. NAGY IMRE. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1878–1891. *VII*. Szerk. TASNÁDI NAGY GYULA. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1920.
- E. ABAFFY ERZSÉBET 2003. Hangtörténet. [Az ómagyar kor.] In: KISS JENŐ–PUSZTAI FERENC szerk. *Magyar nyelvtörténet*. Budapest, Osiris Kiadó. 301–351.

⁶ ÉRSZEGI ezt a példányt „mai eredeti”-nek hívja, és úgy véli, hogy 1215 és a 13. század dereka között keletkezhetett (1996: 73).

- ÁBRAHÁM IMRE 1984. *A Győrszentmárton – Pannonhalma helynévváltoztatás valódi indítékairól. Magyar Nyelvőr* 108: 493–494.
- ANREITER, PETER 2001. *Die vorrömischen Namen Pannoniens*. Budapest, Archaolingua.
- ÁSZ. = FEHÉRTÓI KATALIN 2004. *Árpád-kori személynévtár. 1000–1301*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- ÁÚO. = *Árpád-kori új okmánytár I–XII*. Közzé teszi WENZEL GUSZTÁV. Pest (később Budapest), 1860–1874.
- BÁBA BARBARA 2019. Az *i ~ ü* szembenállás területi és kronológiai sajátosságai a korai ómagyar korban. In: FORGÁCS TAMÁS–NÉMETH MIKLÓS–SINKOVICS BALÁZS szerk. *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei X*. Szeged, Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék. 7–18.
- BAKÁCS ISTVÁN 1971. *Hont vármegye Mohács előtt*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- BÁRCZI GÉZA 1951. *A tihanyi apátság alapítólevele mint nyelvemlék*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- BÁRCZI GÉZA 1958. *Magyar hangtörténet*. Budapest, Tankönyvkiadó.
- BARÓTI LAJOS 1896. A pannonhalmi apátság alapítólevele hitelességének kérdéséhez. *Turul* 14: 61–65.
- D. BARTHA KATALIN 1964. *Tövégi magánhangzóink története a 16. század közepéig*. Nyelvtudományi Értekezések 42. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- BENKŐ LORÁND 2002. *Az ómagyar nyelv tanúságtétele. Perújítás Dél-Erdély korai Árpád-kori történetéről*. Társadalom- és Művelődéstörténeti Tanulmányok 29. Budapest, MTA Történettudományi Intézet.
- BENKŐ LORÁND 2003. *Beszélnek a múlt nevei. Tanulmányok az Árpád-kori tulajdonnevekről*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- BÉNYEI ÁGNES 2012. *Helynévképzés a magyarban*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 26. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- BÉNYEI ÁGNES–PETHŐ GERGELY 1998. *Az Árpád-kori Győr vármegye településneveinek nyelvészeti elemzése*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 2. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék.
- BOROVSKY SAMU szerk. é. n. *Győr vármegye*. Magyarország vármegyéi és városai. Budapest, Országos Monográfia Társaság.
- Cs. = CSÁNKI DEZSŐ 1890–1913. *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában I–III., V*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.
- CSÓKA JÁNOS LAJOS 1961. A pannonhalmi oklevél interpolálása. *Levéltári Közlemények* 32: 83–99.
- DHA. = GYÖRFFY GYÖRGY szerk. 1992. *Diplomata Hungariae Antiquissima. Vol. I*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- DÖMÖTÖR SÁNDOR 1958. Himeskő és társai. *Magyar Nyelvőr* 82: 236–237.
- DUDÁS GYÖRGYI 2003. Az ómagyar kori *i > ü* labializációról. *Magyar Nyelvjárások* 41: 117–128.
- ERDÉLYI LÁSZLÓ 1908. *Pannonhalma. Magyar Nyelv* 4: 469.

- ERDÉLYI LÁSZLÓ é. n. A pannonhalmi főapátság. In: BOROVSKY SAMU szerk. *Győr vármegye*. Magyarország vármegyéi és városai. Budapest, Országos Monográfia Társaság. 222–249.
- ERDÉLYI LÁSZLÓ 1941. *Ötven historikus szentistváni emlékművei*. Szeged, Eggenberger-féle Könyvkereskedés.
- ÉRSZEGI GÉZA 1996. Szent István pannonhalmi oklevele. In: TAKÁCS IMRE szerk. *Mons Sacer I. Pannonhalma 1000 éve*. Pannonhalma, Pannonhalmi Bencés Apátság. 47–89.
- EWUng. = *Etymologisches Wörterbuch Ungarischen I–II*. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Budapest, Akadémiai Kiadó. 1993–1995.
- FEHÉRTÓI KATALIN 1997. Árpád-kori közszói eredetű személynveveinkről. *Magyar Nyelvőr* 121: 71–75.
- FEJÉRPATAKY LÁSZLÓ 1878. *A pannonhalmi apátság alapító oklevele*. Budapest, Knoll Károly Akadémiai Könyvkereskedése.
- FNESz. = KISS LAJOS 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Negyedik, bővített és javított kiadás. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- GREULE, ALBRECHT 2008. Exonyme im Etymologischen Wörterbuch der Deutschen Gewässernamen. *Studia Etymologica Cracoviensia* 13: 67–74.
- GREULE, ALBRECHT 2014. *Deutsches Gewässernamenbuch. Etymologie der Gewässernamen und der dazugehörigen Gebiets-, Siedlungs- und Flurnamen*. Berlin–Boston, De Gruyter.
- Gy. = GYÖRFFY GYÖRGY 1963–1998. *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I–IV*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- GYÖRFFY GYÖRGY 1957. Beszámoló „Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza” című munkáról. *Magyar Nyelv* 53: 42–51.
- GYÖRFFY GYÖRGY 1959. *Tanulmányok a magyar állam eredetéről*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- GYÖRFFY GYÖRGY 1969. A magyar egyházszerkezés kezdeteiről újabb forráskritikai vizsgálatok alapján. *Az MTA Filozófiai és Történettudományok Osztályának Közleményei* 18: 199–225.
- GYÖRFFY GYÖRGY 1972. Az Árpád-kori szolgálonépek kérdéséhez. *Magyar Nyelv* 68: 261–320.
- GYÖRFFY GYÖRGY 1997. *Árpád-kori oklevelek. 1101–1196*. Budapest, Balassi Kiadó.
- GYÖRFFY GYÖRGY 2013. *István király és műve*. Negyedik, javított kiadás. Budapest, Balassi Kiadó.
- H. = *Hazai okmánytár I–V*. Kiadják: NAGY IMRE–PAUR IVÁN–RÁTH KÁROLY–VÉGHÉLY DEZSŐ. Győr, 1865–1873. VI–VIII. Kiadják: IPOLYI ARNOLD–NAGY IMRE–VÉGHÉLY DEZSŐ. Bp., 1876–1891.
- HA. 1–4. = HOFFMANN ISTVÁN–RÁCZ ANITA–TÓTH VALÉRIA 1997, 1999, 2012, 2017. *Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból. 1. Abauj–Csongrád vármegye. 2. Doboka–Győr vármegye. 3. Heves–Küküllő vármegye. 4. Liptó–Pilis vármegye*. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.

- HECKENAST GUSZTÁV 1966. A kora-árpádkori magyar vaskohászat szervezete. *Történelmi Szemle* 9: 135–161.
- HOFFMANN ISTVÁN 2004. Az oklevelek helynévi szórványainak nyelvi hátteréről. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 1: 9–61.
- HOFFMANN ISTVÁN 2010. *A Tihanyi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 16. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- HOFFMANN ISTVÁN 2017. A Szentmárton településnevek. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 12: 81–100.
- HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA 2016. A nyelvi és az etnikai rekonstrukció kérdései a 11. századi Kárpát-medencében. *Századok* 150: 257–318.
- HOFFMANN ISTVÁN–RÁCZ ANITA–TÓTH VALÉRIA 2018. *Régi magyar helynévadás. A korai ómagyar kor helynevei mint a magyar nyelvtörténet forrásai*. Budapest, Gondolat Kiadó.
- JAKUBOVICH EMIL 1923. A tihanyi alapítólevél olvasásához. *Magyar Nyelv* 19: 78–79.
- KARÁCSONYI JÁNOS 1891. *Szent István király oklevelei és a Szilveszterbulla. Diplomatikai tanulmány*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.
- KATONA CSILLA 2020. *Fonotaktikai szerkezetet módosító hangváltozások az ómagyar korban*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 51. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- KISS LAJOS 1991. *Kurtó*. *Magyar Nyelvőr* 115: 257–258.
- KISS LAJOS 1992. Cuius regio, eius nomen? *Magyar Tudomány* 99: 129–135.
- KISS LAJOS 1994. A Felvidék víznevei. *Magyar Nyelv* 101: 1–19.
- KISS LAJOS 1995a. Földrajzi nevek kontinuitása a Dunántúlon. *Magyar Nyelv* 102: 192–194.
- KISS LAJOS 1995b. *Földrajzi neveink nyelvi fejlődése*. Nyelvtudományi Értekezések 139. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- KIS TAMÁS 2005. A veláris *j* a magyarban. *Magyar Nyelvjárások* 43: 5–26.
- KIS TAMÁS 2019. *Az ómagyar bilabiális β kérdéséhez*. A Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének Kiadványai 93. Debrecen.
- KLEMM ANTAL 1935. Pannonhalma nevének története. *Pannonhalmi Szemle* 10: 212–217.
- KMHsz. = HOFFMANN ISTVÁN szerk. 2005. *Korai magyar helynévszótár 1000–1350. I. Abaúj–Csongrád vármegye*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 10. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke.
- KMTL. = KRISTÓ GYULA főszerk. *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1994.
- KNIEZSA ISTVÁN 1938. Magyarország népei a XI.-ik században. In: SERÉDI JUSZTIÁN szerk. *Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia. II, 365–472.
- KOROMPAY KLÁRA 2003. Helyesírás-történet. [Az ómagyar kor.] In: KISS JENŐ–PUSZTAI FERENC szerk. *Magyar nyelvtörténet*. Budapest, Osiris Kiadó. 281–300.
- KOVÁCS HELGA 2017. Az ispáni várak neveinek névtani vizsgálata. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 13: 7–60.

- KRISTÓ GYULA 1976. *Szemponatok korai helyneveink történeti tipológiájához*. Acta Historica Szegediensis. Tomus LV. Szeged.
- KRISTÓ GYULA 1993. Adatok és szempontok a magyar helynévadás kialakulásához a X–XI. század fordulója táján. *Névtani Értesítő* 15: 200–205.
- KRISTÓ GYULA 2000. Magyarország népei Szent István korában. *Századok* 134: 3–44.
- KRISTÓ GYULA 2003. *Nem magyar népek a középkori Magyarországon*. Budapest, Lucidus Kiadó.
- KRISTÓ GYULA–MAKK FERENC–SZEGFÜ LÁSZLÓ 1973. Szempontok és adatok a korai magyar határvédelem kérdéséhez. *Hadtörténeti Közlemények* 20: 639–657.
- MELICH JÁNOS 1919. *Pozsony, Bratiszlava. Magyar Nyelv* 15: 49–57.
- MEZŐ ANDRÁS 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben. 11–15. század*. METEM-könyvek 15. Budapest.
- ÓkoriLex. = PECZ VILMOS szerk. 1902–1904. *Ókori lexikon. 1–2*. Budapest, Franklin Társulat.
- ORTVAY TIVADAR 1882. *Magyarország régi vízrajza a XIII. század végéig I–II*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia Történelmi Bizottsága.
- PITI FERENC 1999. A pécsi püspökség alapítólevele. In: KRISTÓ GYULA szerk. *Az államalapítás korának írott forrásai*. Szeged, Szegedi Középkorász Műhely. 92–94.
- PÓCZOS RITA 2019. Etimológiai vizsgálatok lehetőségei a népességtörténeti kutatásokban. In: FORGÁCS TAMÁS–NÉMETH MIKLÓS–SINKOVICS BALÁZS szerk. *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei X*. Szeged, Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék. 277–284.
- PRT. = ERDÉLYI LÁSZLÓ–SÖRÖS PONGRÁC szerk. 1912–1916. *A pannonhalmi Szent Benedek-rend története I–XII*. Budapest, Stephaneum.
- RÁCZ ANITA 2007a. *A régi Bihar vármegye településneveinek történeti-etimológiai szótára*. A Magyar Névtudományi Kiadványai 12. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék.
- RÁCZ ANITA 2007b. A pseudo-törzsnévi eredetű településnevekről. In: HOFFMANN ISTVÁN–JUHÁSZ DEZSŐ szerk. *Nyelvi identitás és a nyelv dimenziói. A VI. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus nyelvészeti előadásai*. Debrecen–Budapest, Nemzetközi Magyarstudományi Társaság. 45–55.
- RÁCZ ANITA 2016. *Etonimák a régi magyar településnevekben*. A Magyar Névtudományi Kiadványai 37. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- REISZIG EDE é. n. Somogy vármegye története. In: CSÁNKI DEZSŐ szerk. *Somogy vármegye. Magyarország vármegyéi és városai*. Budapest, Országos Monográfia Társaság. 355–560.
- RESZEGI KATALIN 2004. *Bérc, hegy és halom a régi helyneveinkben. Helynévtörténeti Tanulmányok* 1: 145–165.
- RESZEGI KATALIN 2011. *Hegynevek a középkori Magyarországon*. A Magyar Névtudományi Kiadványai 21. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- SÁMBOKRÉTHY PÉTER 1983. *Pannonhalma. Magyar Nyelvőr* 107: 494–495.

- SARNYAI VIVIEN 2022. *A pannonhalmi apátság alapítólevele mint nyelvi emlék*. Szakdolgozat. Kézirat. Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem.
- SMFN. = PAPP LÁSZLÓ–VÉGH JÓZSEF szerk. *Somogy megye földrajzi nevei*. Budapest, Akadémiai kiadó, 1974.
- SOLYMOSI LÁSZLÓ 1991. Árpád-kori okleveleink grafikus szimbolumai. *Aetas* 6/3–4: 14–39.
- SOLYMOSI LÁSZLÓ 2016. Szent István és a pannonhalmi apátság somogyi tizedjoga. In: SOMORJAI ÁDÁM OSB–ZOMBORI ISTVÁN szerk. *Tanulmányok Várszegi Asztorik 70. születésnapjára*. Budapest, Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség. 11–23.
- SZABÓ FLÓRIS 1981. Kazinczy Ferenc: Utazásim Pannonhalmra, 1831. *Vigilia* 46: 592–593.
- SZENTGYÖRGYI RUDOLF 2010. Helynevek beillesztése korai latin nyelvű okleveleink szövegébe. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 5: 3–44.
- SZENTGYÖRGYI RUDOLF 2011. Egy ómagyar magánhangzó-változásról. *Magyar Nyelv* 112: 193–198.
- SZENTGYÖRGYI RUDOLF 2013. A Tihanyi alapítólevél személynevei II. Az alapítólevél hagianimái. *Névtani Értesítő* 35: 157–178.
- SZENTPÉTERY IMRE 1930. *Magyar oklevéltan*. Budapest, Magyar Történelmi Társulat.
- SZENTPÉTERY IMRE 1938. Szent István király oklevelei. In: SERÉDI JUSZTINIÁN szerk. *Emlékkönyv Szent István halálának 900. évfordulóján I–II*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia. II, 135–179.
- SZŐCS TIBOR 2012. *Az Árpád-kori nádorok és helyetteseik okleveleinek kritikai jegyzéke*. A Magyar Országos Levéltár Kiadványai II. Forráskiadványok 51. Budapest, Magyar Országos Levéltár.
- SZŐKE MELINDA 2008. Régi helyneveink latinizálása. In: BÖLCSKEI ANDREA–N. CSÁSZI ILDIKÓ szerk. *Név és valóság. A VI. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai*. A Károli Gáspár Református Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékének Kiadványai 1. Budapest, Károli Gáspár Református Egyetem BTK Magyar Nyelvtudományi Tanszéke. 267–271.
- SZŐKE MELINDA 2013. A latin szöveg és a helynévi szórvány kapcsolata. Különös tekintettel a garamszentbenedeki apátság alapítólevelének latinizáló helyneveire. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 9: 57–76.
- TESz. = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I–III*. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1967–1976.
- THOROCZKAY GÁBOR 2002. Szent István pannonhalmi oklevelének kutatástörténete. In: VESZPRÉMY LÁSZLÓ szerk. *Szent István és az államalapítás*. Budapest, Osiris Kiadó. 237–263.
- TÓTH ENDRE 1974. Szent Márton pannonhalmi születéshely-legendájának kialakulása. *Vigilia* 39/5: 306–313.
- TÓTH VALÉRIA 2011. Patrociny Settlement Names in the Carpathian Basin. In: TÓTH VALÉRIA szerk. *Patrociny Settlement Names in Europe*. Onomastica Uralica 8. Debrecen–Helsinki. 175–206.

- TÖRÖK SÁNDOR 1982. Mi volt a neve a három kabar törzsnek? *Századok 116*: 986–1059.
- VÁCZY PÉTER 1974. Anonymus és kora. In: HORVÁTH JÁNOS–SZÉKELY GYÖRGY szerk. *Középkori kútfontok kritikusi kérdései*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 13–37.
- VENDE ALADÁR [é. n.]. Győr vármegye községei. In: BOROVSZKY SAMU szerk. *Győr vármegye*. Magyarország vármegyéi és városai. Budapest, Országos Monográfia Társaság. 16–66.
- ZELLIGER ERZSÉBET 2006. A Tihanyi alapítólevél *u[gr]in baluuana* adata. *Helynévtörténeti Tanulmányok 2*: 83–86.

The Source Value of the Founding Charter of the Pannonhalma Abbey for Historical Linguistics and Onomastics

One of the ten charters dated for the age of Saint Stephen is the Founding Charter of the Pannonhalma Abbey. The question regarding the originality and authenticity of this linguistic record has served as the basis of disputes for centuries. The first part of the paper provides an overview of the rich research history of the charter, focusing on those key thematic points that are crucial regarding the source value of the linguistic record for historical linguistics and onomastics. As for the external attributes, we should highlight paleography and orthography, the monogram and the seal, while as for the contents, the dating, the varying use of the singular and the royal plural, as well as the text of the colophon. Based on these along with numerous other points of analysis, as well as the numerous other elements and features of the charter, scholars today clearly agree that the surviving copy of the founding charter of the Pannonhalma Abbey is not original but as an authentic copy it may serve as a valuable source for historical linguistics and historical studies in general.

In the second part of the paper, I analyze the toponyms of the charter using the method of toponym reconstruction. The founding charter includes about a dozen toponymic records with a varying level of source value and usability for historical linguistics and settlement history: some of them are included in the linguistic record only in Latin or Latinized form (*Pannonhalma, Somogy, Piscatores*), while others do not occur again in any other source besides the founding charter, thus their localization and etymology are almost impossible to complete, and at the same time their use as sources for historical linguistics and onomastics is also uncertain (*Wisetcha, Murin, Curtov*). Only half of the remnants have a certain localization and etymological explanation. It is an additional difficulty when it comes to using the linguistic record that there are still a lot of uncertainties in the specification of the age of the colophon that includes the majority of toponymic data.

Still, the Founding Charter of Pannonhalma Abbey may serve as a useful guide in historical studies and its source value may be greatly strengthened if its study is complemented with the analysis of its later copies and the Pannonhalma Survey completed at the end of the 11th century.

A hamis oklevelek helynévtörténeti forrásértékének meghatározásáról*

1. A bizonytalan kronológiai státuszú oklevelek — ahová a hamis oklevelek is tartoznak — nyelvészeti feltárásának egyik legfontosabb alapvetése, hogy külön vizsgáljuk az adott oklevél helynévtörténeti és nyelvtörténeti forrásértékét. Ez azt jelenti, hogy csak a nevek oklevélbe kerülési időpontjának mérlegelését követően értékeljük a nevek lejegyzésének kronológiai sajátosságait (vö. SZÖKE 2015: 74).

A helynévtörténeti és nyelvtörténeti szempontból is több kronológiai réteget tartalmazó oklevelek helynévtörténeti forrásértékét főként történettudományi és diplomatikai szempontok alapján határozhatjuk meg. Ilyen például az apátságok peres ügyeinek figyelembevétele vagy az oklevelek formuláinak a megismerése. Ezek mellett az oklevél stílárius jegyei, például a szóhasználata is lehet iránymutató ebben a kérdésben. Számos esetben pedig az adományok jellege szöveg egyes oklevélrészek korai keletkezése ellen (vö. SZÖKE 2019: 312–313).

A felsorolt támpontok alapján többnyire jól meg tudjuk határozni azoknak a neveknek a körét, amelyek már a hamis oklevél megírásához forrásként használt eredeti oklevélben is szerepelhettek, azaz helynévtörténeti szempontból a bizonytalan kronológiai státuszú oklevelek elsődleges (az általam vizsgált források esetében 11. századi) rétegéhez tartozhatnak.

2. A nyelvi vizsgált bizonytalan státuszú oklevelek számának növekedésével egyértelművé vált, hogy az oklevelek ilyen szempontok mentén elvégzett helynévtörténeti értékelését pontosítanunk szükséges. Függetlenül attól például, hogy egy-egy név még nem szerepelt a hamis oklevél eredeti forrásában, csak az oklevél-hagyományozódás egy későbbi pontján (a hamisítás vagy a hamis oklevél átírása során) került bele az oklevélbe, a kérdéses helyek, illetve a nevek már léteztek a 11. században is. Akkor is igaz lehet ez, ha nincsen ezt megerősítő (hiteles) okmányunk. A helyek és a nevek létrejötte időben nem feltétlenül esik egybe (a jelenleg ismert) első (hiteles) előfordulásukkal, hiszen az általunk nyelvemlékeként vizsgált oklevelek jogi ügyletek miatt, és nem azzal a céllal jöttek

* A tanulmány a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal (NKFIH) 134389. számú pályázata támogatásával és az MTA–DE Magyar Nyelv- és Névtörténeti Kutatócsoport programja keretében készült.

létre, hogy a keletkezésük pillanatában lejegyezzék, valamint megőrizték a helyneveket, ráadásul ezeknek az okmányoknak a fennmaradása is meglehetősen esetleges (vö. SOLYMOSI 1976: 142).

Szent István király hamis Bakonybéli alapítólevelének (a datálása: +1037 [1240 k.]/+1246/1330) nyelvi értékelését nagymértékben megkönnyíti, hogy az apátság adományait összeíró oklevél is fennmaradt. Az alapítólevél 32 denotátumra vonatkozó 34 helyneve közül 23 a Bakonybéli összeírás 11. század végén, illetve 12. század elején keletkezett részeiben is feltűnik (DHA. 1: 118–119, 250–254, SZŐKE 2016: 54, 2018: 74). A Bakonybéli összeírás érintett részeinek tartalmi hitelessége alapján ezeket a neveket az egykor létező hiteles Bakonybéli alapítólevél neveinek tarthatjuk, és azt feltételezhetjük, hogy az összeírás szövegébe is innen kerülhettek bele. Ennek a következtetésnek némileg ellentmondhat az, hogy a hamis Bakonybéli alapítólevelnek a 13. században a legalapvetőbb forrása a Bakonybéli összeírás volt. A nevek 11. század eleji névtörténeti forrásértékét támogathatja viszont az a körülmény, hogy az apátság István király általi alapítása 11. század eleji adományokkal járt együtt, másrészt pedig az, hogy az összeírásban jóval több adomány szerepel, mint az alapítólevélben: az alapítólevél 8 birtokot említ szemben az összeírás 30 birtoknevével. Ez azt mutathatja (de igazolni nem tudjuk), hogy a hamis alapítólevélben szereplők már a 11. századi változatban is jelen lehettek, a további 22 birtokot pedig a Szent István utáni uralkodóktól kapta az apátság.

A Bakonybéli alapítólevél, illetve a Bakonybéli összeírás összevető vizsgálata alapján arra következtethetünk, hogy a hamis alapítólevél többi, az összeírásból hiányzó 11 neve nem volt benne a 11. századi hiteles alapítólevélben. Ez persze nem zárja ki annak a lehetőségét, hogy ezek a nevek már Szent István korában is léteztek. A két oklevél összevetése (az alapítólevél és az összeírás) alapján pusztán azt látjuk, hogy az apátság mely adományai származhatnak az apátság alapítójától.

A bizonytalan kronológiai státuszú oklevelek névtörténeti forrásértékét így értelmezve a Bakonybéli alapítólevél 11 neve közül 7-et különböző tényezőket (például történeti körülményeket) figyelembe véve soroltam a 11. századi névtörténeti forrásértékkel bíró nevek közé (vö. SZŐKE 2019).

Az alapítólevél megemlíti például négy Veszprém megyei hegyet (*Hygeskw*, *Kertuskw*, *Feerkw*, *Oduoskw*, DHA. 1: 119), amelyeknek a nevei napjainkban is léteznek. Ezeket a hegyeket az elejtett vadak, illetve bőrük adományozása miatt tüntetik fel az oklevélben. Többen megfogalmazták kételyeiket azzal kapcsolatban, hogy ez egy 11. századi adomány lenne, amit jól alátámaszt az is, hogy a Bakonybéli összeírás sem szól róla. Ez a körülmény más oldalról azoknak a neveknek, illetve adományoknak a 11. századi létét is megerősíti, amelyekről viszont említést tesz a Bakonybéli összeírás. A Bakonybéli medencét triász- és jurakori peremhegyek övezik. A Bakonybéli összeírás 11. század végéről származó

főszövege határaival együtt szerepelteti a Veszprém megyei Koppányt, a településen szolgáló népeket pedig név szerint felsorolja (DHA. 1: 250, 253). Ebből arra következtettem, hogy a 11. században a környéken már élhettek magyarok, és minthogy a mai Bakonykoppány az alapítólevélben említett hegyek közelében található, a Bakonybéli alapítólevél négy hegynévéről talán adatok híján is feltételezhető, hogy már a 11. században is léteztek, s névtörténeti szempontból az oklevél e rétegébe tartoznak (mindehhez vö. SZŐKE 2018, 2019: 317–318).

3. A Bakonybéli alapítólevél példái után Szent István további három hamis oklevelére (a Pécsváradi és a két Zalavári oklevélre) támaszkodva azt is bemutatom, hogy milyen megszorításokat kell tennünk a 11. századi forrásértékkel rendelkező nevek kijelölésekor.

A bizonytalan kronológiai státuszú oklevelek főként diplomatikai és történet-tudományi szempontok alapján kijelölt 11. századi részei tartalmazhatnak olyan neveket is, amelyeknek az alapításkori (11. század eleji) használata megkérdőjelezhető. Ezzel természetesen nem az adott helyek 11. század eleji létezését és említését, illetve a helyekkel kapcsolatos adományok hitelességét vonom kétségbe, csak arra kívánom felhívni a figyelmet, hogy az is előfordulhatott, hogy bizonyos helyeket, illetve egyéb adományokat az alapító királytól kapott az apátság, de a helynek az elnevezését a hamisítás vagy az átírás során megváltoztatták, a hely új nevére cserélték, azaz modernizálták. A modernizálás szükségessége az oklevelek jogi természetével magyarázható, hiszen mint jogi iratoknak a jogbiztosítás volt a legfontosabb funkciójuk (SZENTPÉTERY 1930: 2, GYÖRFFY 1970: 200). Ha egy 11. század elején kapott helynek a neve időközben megváltozott, akkor a birtokosnak az szolgálta az érdekeit, ha az adomány később már az új névvel szerepelt az oklevélben. A névváltozás idején vélhetően még köztudatban volt a helynek a régi és az új neve egyaránt (amelyek nem ritkán egymás mellett is éltek egy ideig, vö. TÓTH V. 2008: 59–63), később azonban már nehézségekhez vezethetett az, ha az oklevél egy régebbi, már nem használt névvel utalt a helyre. A Tihanyi apátság *Disznó* birtoka az adományozást követően például az új birtokosra utaló *Apáti* elnevezéssel cserélődött fel: 1055: *alius locus, qui Gisnav dicitur* (DHA. 1: 150), 1055>1416: *villam Diznou, quam nominavit Apati* (DHA. 1: 156), 1267/1297: *predium et villam de Gesnov vel Apaty* (ERDÉLYI 1908: 526), 1275, 1536: *Apaty* (Cs. 2: 587). Az adatok hosszan elnyúló folyamatot sejtetnek, a régi név említése ugyanakkor a dokumentumok, említések összeegyeztethetősége miatt is fontos volt minden bizonnyal (HOFFMANN 2010: 99–100). Ugyanakkor ahogyan a szórványok hangjelölésének a modernizálása sem volt egységes az oklevelek átírása során, úgy egy névváltozás jelölése is lehet esetleges (vö. KENYHERCZ 2016: 15), bár amíg egy hangjelölési különbség alapvetően nem befolyásolta az oklevél jogi hitelét (vö. SZENTPÉTERY 1942: 404, 408, KENYHERCZ 2016: 13, 16), addig egy névváltozás figyelmen kívül hagyásáról ez nem mondható el, ezekben az esetekben ezért nagyobb következetességet várhatunk el.

A Pécsváradi alapítólevél (datálása: +1015/+1158 [1220 k.]/1323/1403/PR.) 41 falu (*villa*) adományozásáról szól, amelyek közül 20 határainak leírásával együtt szerepel, ezért mintegy 140 helymegjelölést találunk a latin szövegben (DHA. 1: 72–77). Az alapítólevélnek valószínűleg létezett egy 11. századi hiteles változata is (DHA. 1: 72, KRISTÓ 2000: 317, ÉRSZEGI 2000: 1, KISS G. 2001: 87, 89, vö. THOROCZKAY 2009: 73). Több érv szól amellett, hogy a hamis alapítólevélben szereplő falvak az apátság 11. századi összeírásából¹ származnak (vö. SZŐKE 2020a: 87), de GYÖRFFY GYÖRGY úgy vélekedik, hogy tulajdonképpen az apátság alapításkori (11. század eleji) birtokállományát tárja elénk. Ez alól csak a hetedikként megnevezett Baranya megyei Kölked falu kivétel, ez tudniillik csak 1057-ben került az apátság tulajdonába (Gy. 1: 331). A hamis alapítólevélbeli birtokok, adományok István általi adományozása mellett szól például az, hogy a Szent István utáni uralkodók (Domszló herceg, Szent László és Vak Béla) adományai szintén szerepelnek a hamisított szövegben, viszont ezek élesen elkülönülnek egymástól. Az uralkodók adományainak ez a fajta elhatárolása megengedi azt a következtetést, hogy a Szent István-i adományként megnevezett birtokokat valóban az apátság alapítójától származóknak tekintjük (1977: 235–237, DHA. 1: 77–80).

GYÖRFFYt követve a Pécsváradi alapítólevelet alapvetően én magam is úgy elemeztem korábban, hogy a benne szereplő neveket (Kölked falu említését kivéve) névtörténeti szempontból az oklevél 11. század eleji kronológiai rétegéhez soroltam. A nevek koraiságát a szövegkörnyezetüket elemezve nyelvi oldalról is sikerült feltárni: több olyan megoldást is találhatunk az oklevél szövegezésében (vö. SZŐKE 2020b, 2020c), amelyek 11. század eleji keletkezésre utalhatnak. Ilyen például a megnevezőszós szerkezetek hiányos formája: „*secunda Chomur nominatur*” (DHA. 1: 73). Az is jól látszik ugyanakkor, hogy a bizonytalan kronológiai státuszú oklevelek nyelvi elemzését körültekintőbben kell elvégeznünk. A továbbiakban azokról a nevekről szólok, amelyek 11. század eleji névtörténeti forrásértéke annak ellenére valószínűtlen, hogy az apátságok alapításakor keletkezett hiteles oklevelekben vélhetően már szereplő adományok kapcsán szerepelnek a latin szövegben.

3.1. A 11. század elejénél későbbi helynévtörténeti forrásértékkel rendelkezhetnek például az apátsági birtoklásra utaló helynevek.

3.1.1. A Pécsváradi alapítólevél *Scena abbatis* (DHA. 1: 74) latinos szórendet mutató, részben lefordított birtokos jelzős szerkezete az *Apát-széna* vagy az *Apát szénája* magyar helynevet rejtheti, és 'az apát kaszálója, rétje' szemantikai tartalma lehet. Azonosítását az nehezíti, hogy Kövesd település — amelynek keleti

¹ Ez az összeírás önálló oklevélként nem, csak a hamis alapítólevél részeként maradt ránk (DHA. 1: 70).

határpontjaként tűnik fel a szövegben („vicesimanona *Kuesty*, que ab oriente terminatur *Scena abbatis*”, DHA. 1: 74) — lokalizálása is bizonytalan, de vélhetően Baranya megyei hely lehet (vö. KMHsz. 1: 34, DHA. 1: 493).

A névforma oklevélbeli rögzítését illetően két lehetőséggel számolhatunk: egyrészt azzal, hogy szerepelt már a 11. századi oklevélben, másrészt azzal, hogy később (a hamisítás vagy a hamis oklevél átírásai során) került bele. Az első lehetőséget nem tartom valószínűnek a következő okok miatt. A névben megjelenő *apát* ’kolostor élén álló szerzetes főpap’ (TESz.) méltóságnév² az apátsági birtoklásra utal. Ha a határpontként álló hely már ezzel a névvel szerepelt volna a hiteles 11. század eleji oklevélben, az azt jelentené, hogy az addig névtelen, de az alapításkor elnevezett terület nevében azonnal jelezték volna az apátsági birtoklást, vagy a hely akkori nevét az alapítólevél kiállításakor a megváltozott körülmények motiválta új névre cserélték volna. A tihanyi, illetve a garamszentbenedeki apátság birtokainak körében egyaránt találkozunk az apátsági birtoklást kifejezésre juttató névváltoztatással (1055: *Disznó* > 1055>1416: *Apáti*; 1075/+1124/+1217: *Knyezsic* > 1507: *Apáti*, HOFFMANN 2010: 99, SZŐKE 2013: 112–113), de ezek még nem szerepelnek sem a hiteles 11. századi Tihanyi alapítólevélben, sem a 13. században interpolált Garamszentbenedeki oklevélben.³ A Pécsváradi alapítólevél ezekkel szemben nem is egy birtokot, hanem egy határpontként álló kaszálót említ, véleményem szerint ez még kétségesebbé teszi a név 11. század eleji névtörténeti forrásértékét: a helynév a 11. század végi összeírásból, vagy még inkább a hamisítás (13. század) vagy az átírások (14–15. század) során kerülhetett bele a szövegbe (vö. mindehhez SZŐKE 2020c: 38–39).

Az egyházi birtoklás motiválta helynevek kizárása a 11. század eleji névtörténeti forrásértékű neveink sorából jól összecseng BÖLCSKEI ANDREA eredményeivel, aki monográfiájában a korai ómagyar korból 190 denotátumot azonosított, amelyet (legalább időlegesen) egyházi birtokosra utaló helynévformával (is) jelöltek. Az 573 ide vonható névforma között a magyar írásbeliség első évszázadára (1120-szal bezárólag) vonatkozóan mindösszesen 23 adatot találunk, amelyek között szerepel például az általam vizsgált névforma is. A több mint félezer adat alapján úgy tűnik, hogy ez a névadás a 13. század második felétől vált igazán jelentőssé: 1241 és 1350 közötti időszakból adathozható a nevek mintegy 80%-a (2021: 145–147, vö. KRISTÓ 1976: 53–55, MAKKAI 1979: 104). Az arányok közötti különbségek vélhetően nem függetlenek a kiállított, illetve fennmaradt

² A méltóságnév személynévként is ismert volt (vö. pl. 1221, 1240: *Apat*, 1246/1293: *Apath*, ÁSz. 71), de a helynevekben inkább a méltóságnév előfordulását kell feltételeznünk, az *apát* főnév ugyanis csak kivételes esetekben vált személynévvé (KÁZMÉR 1970: 110)

³ A Garamszentbenedeki alapítólevélben nem kifejezetten apátsági birtoklásra utaló, de három egyházi helynevet viszont találunk: *Keresztúr*, *Pap-hegy(e)*, *Szentmárton* (SZŐKE 2015: 176, 188, 197).

forrásaink számától sem, de a főbb tendenciákat ezzel együtt is minden bizonnyal megmutatják.

3.1.2. A zalavári apátság mintegy 100 szórványt tartalmazó két oklevelében (+1019 [14. sz. eleje]/+1328/1347/1370 és +1024 [14. sz. közepe]/+1339/1350, SZENTPÉTERY 1923: 4, 5; DHA. 1: 86–87, 98) a Pécsváradi oklevélhez hasonlítva jóval kevesebb 11. századi szövegegységet azonosíthatunk. A zalavári apátság is kétségtelenül Szent István-i alapítású, de GYÖRFFY GYÖRGY ezúttal nem számol István-kori előzménnyel, csak 11. század végével (1977: 325, DHA. 1: 86–87, 98–102). Az 1019-re datált hamis oklevélnek a következő részletét származtatja a 11. század végén írt összeírásból:⁴ „Et dedimus Sancto Adriano ad serviendum predia, decimas (et piscinas quorum) nomina (hec sunt: *Tisciam*) cum ecclesia Sancti Adriani, Rada, Strygar, Zalawar, Chash, Borul, Cendj, Njmygh, Besseneu, Fyzezh cum duodecim aratris, et eciam dedimus (...) (et redditus) *Coloniensis* aque et pontis civitatis, et decimam equorum nostrorum in insula, que vocatur *Schepel*” (DHA. 1: 91). Magyar fordításban a szövegrész így hangzik: „És Szent Adorján szolgálatára birtokokat, tizedeket (és halastavakat) adtunk, amelyeknek a nevei: (*Tisciam*) Szent Adorján egyházával, *Rada, Strygar, Zalawar, Chash, Borul, Cendj, Njmygh, Besseneu, Fyzezh* tizenkét szántófölddel, adtuk továbbá (...) *Colon* civitas víz- és hídvárnját, és a *Schepel* nevű szigeten lévő lovaink tizedrészét” (a fordítás tőlem származik: Sz. M.).

Ennek a szövegegységnek a „*Tisciam cum ecclesia Sancti Andriani*” részletét a mai Csongrád megyei Mártély település első előfordulásaként szokták idézni (Gy. 1: 904, TÓTH V. 2008: 115). Ez az említés véleményem szerint még nem a településre, hanem a templomára és ennek titulására vonatkozik. A 1332–7/PR. oklevél „*Johannes sacerdos de Sancto Adriano*” (Vat. I/1: 254) részlete valószínűleg már a települést említi (TÓTH V. 2011: 180). A település mai Mártély nevét a 16. századtól adathozhatjuk: 1528: *Marthel* (FÜSSY 1902: 29), 1560–1563: *Martel*, 1561: *Martyl* (MEZŐ 1996: 51), 1568: *Martheel* (FÜSSY 1902: 29). Előtte az apátsági birtoklás emlékét őrző *Szentadorján*,⁵ *Szentadorjánmártír* és *Adorjánmártír* néven szerepelt a forrásokban a település: +1024/+1339/1350: pr. *Zenthadrian-martjyr* vocatum circa Tyzziam (DHA. 1: 102), 1335: p. *Adryan-martir* (Gy. 1: 904), 1360: *Aduryan-martir*, 1439: *Adryan-marthel* (FÜSSY 1902: 29), 1450: *Adryanmartir* (Cs. 1: 678).

A templom, illetve a település elnevezése nem Szent István korából, hanem későbből származhat. Azt azonban nem zárnam ki teljes mértékben, hogy az

⁴ Ez az összeírás szintén a hamis Zalavári oklevelek részeként maradt csak ránk (GYÖRFFY 1977: 325).

⁵ Erre a névformára a korábban idézett (*Johannes sacerdos de Sancto Adriano*, Vat. I/1: 254) latin említésen kívül nincsen más adatunk.

apátság adományait összeíró 11. század végi oklevélben — ahonnan GYÖRFFY GYÖRGY az 1019. évi hamis oklevél szövegrészletét egyébként is származtatja (1977: 325) — már szerepelt Szent Adorján mint a Csongrád megyei település templomának védőszentje. Az 1024-es hamis oklevél „*predium Zenthadrianmartyr vocatum circa Tyzziam*” szövegrészlete azonban, amely már egyértelműen a települést nevezi meg a *Szentadorjánmártír* névvel, talán a 11. század végénél is későbbi névtörténeti forrásértékű lehet, hiszen ha az összeírás idején már létezett volna a patrocíniumi eredetű településnév, akkor azt vélhetően az 1019. évi oklevél is említette volna (mindehhez vö. SZÖKE 2021: 137–138).

3.2. Azt a KNEIÉZSA ISTVÁNTÓL elterjedt megfigyelést (1943–1944: 128–129), miszerint a formáns nélküli személynévi helynévadást a 13. században az összetétellel alakult személynévi helynevek típusa váltotta fel, már KRISTÓ GYULA is fenntartásokkal kezelte (1976: 91). A 11–12. századi személynévvvel összetett névszerkezetekre a természeti nevek köréből éppúgy, ahogyan az emberi lakóhelyet jelölő nevekre vonatkozóan is említ példákat. Nem elhanyagolható körülmény azonban az, hogy a felsorolt nevek jórészt bizonytalan kronológiai státuszú oklevelekből származnak (vö. 91–92).

A Pécsváradi alapítólevélben a Baranya megyei Kovásséde nyugati határpontjaként („*tricesimatercia (villa) Kouas sede nominatur, que ab occidente Appadykuta terminatur*”) említett *Appadykuta* nevet legvalószínűbben az *Apadi* személynév (vö. 1138/1329: *Apadi* szn., ÁSz. 71) és a *kút* ’körülépített víznyerő hely, mezei kút a jószági itatására, forrás’ jelentésű (TESz., FKnt.) földrajzi köznévi birtokos személyjeles *kútja* változatának összetételeként azonosíthatjuk. A földrajzi köznévi utótagú személynévi helynevek jellegzetességeit elemezve TÓTH VALÉRIA a név 11. századi forrásértékét nem tartja valószínűnek, hiszen a 13. század előttről csak igen kevés hiteles adatot ismerünk a személynévvvel összetett névszerkezetekre (2017: 152, vö. 145–152). A 11. századi magyar oklevéladásra vonatkozó ismereteink alapján, hogy tudniillik ebben a korai időszakban még jóval kevesebb oklevelet állítottak ki, és azoknak egy jelentős része nem is maradt ránk eredetiben, illetve a Tihanyi alapítólevél nagy számú személynévi jelzőt tartalmazó mikrotoponimája (1055: *petre zenaia, bagat mezee, seku ueieze, putu uueieze*, HOFFMANN 2010: 228–229) alapján talán nem célszerű teljes mértékben elvetni a név korai névtörténeti forrásértékét. Ezzel együtt is a meglehetősen bizonytalan névtörténeti forrásértékű nevek közé tartozik.

A szórvány előtagjaként a hamis Pécsváradi alapítólevél másik két átiratában az *apát* méltóságnév áll: +1015/+1158/1228/XV.: *Apati chuta*, +1015/+1158/1228//XVIII.: *Apati Thwtel* (DHA. 1: 75). Igaz, hogy az utóbbi adat földrajzi köznévi utótagja tekintetében romlott alaknak tekinthető, de a két átirat előtagjának azonossága miatt meg kell vizsgálnunk, hogy e szórvány az apátsági birtoklást kifejező nevek sorát gazdagítja-e.

A név előtagjának az *apát* méltóságnévvel való azonosítását szinte teljes biztonsággal kizárhatjuk. Az *apát* lexéma ugyanis jelölt birtokos jelzős névszerkezet előtagjaként állva alapalakban és nem az eredetileg szintén birtoklást kifejező *-i* képzős alakjában fordul elő a régi helynévanyagban: például *Apát völgye*: 1322: *Apat welge* (HA. 4: 43), *Apát harasztja*: 1326: *Apathharazta* (HA. 3: 51), *Apát akolja*: 1342: *Apatakala* (KMHsz. 1: 34).⁶

A Pécsváradi alapítólevél *Appadi kútja* szórványa tehát nem az apátsági birtoklásra utalása, hanem személynévi eredete miatt tartozik az oklevél bizonytalan 11. század eleji névtörténeti forrásértékű nevei közé.

A hamis Pécsváradi alapítólevélben szerepel egy másik hasonló szerkezetű név is. A *Dédtelke* nevű helyet Baranya megyei Belisz keleti határaként említi az alapítólevél: „tricesima (villa) Bely’s’z, que ab oriente terminatur in *Dedteluke*” (DHA. 1: 74). A helynév a *Déd* személynév (vö. 1198: *Ded*, ÁSz. 238) és a *telek* ’megművelt föld, birtok, faluhely’ (TESz., FKnt.) földrajzi köznévből birtokos személynéves *telke* változatának összetétele. Településnévről lévén szó, ezúttal nagyobb valószínűséggel zárhatjuk ki ezt a nevet az oklevél 11. századi helynévtörténeti forrásértékű neveinek köréből (vö. TÓTH V. 2017: 152, HOFFMANN–RÁCZ–TÓTH 2018: 238–239).

3.3. A feltételezhetően nem 11. század eleji névtörténeti forrásértékkel rendelkező nevek harmadik csoportját a jelzővel kiegészült nevek alkotják. Az elemzett oklevelek nevei közül a Veszprém megyei Hajmáskér település Pécsváradi alapítólevélben való említése („quadagesima (villa) *Hagmasker*”, DHA. 1: 75) kapcsolható ide. A név későbbi időre vonatkozatható névtörténeti forrásértéke nem csak a változás kronológiai jellemzői (vö. TÓTH V. 2008: 237), de a település más adatai alapján is feltételezhető. A település elsődleges *Kér* neve egy 11. századi (ugyancsak bizonytalan státuszú) oklevélből (1009/+1257: *Cari*,⁷ DHA. 1: 52), illetőleg egy 14. századi (1343: *Keer*, Cs. 3: 232) forrásból is adatható. A jelzővel való összekapcsolás a változáson átment törzsnévi eredetű településnevek közel 90%-át érinti, amelyek jelentős részét a hivatalos névadás hívta életre a 18. század második felétől (TÓTH V. 2008: 237). A Veszprém megyei településnév esetében ennél korábbi változással számolhatunk: a 14. századi *Kér* (1343: *Keer*, Cs. 3: 232), illetve a 15. századi *Hagymáskér* (1424, 1426: *Hadmáskér*, 1488: *Hagmasker*, Cs. 3: 232) adatok leginkább a 14–15. századot valószínűsítik a változás időpontjaként.

4. Írásomban a bizonytalan kronológiai státuszú okleveleknek egy olyan sajátosságára világítottam rá, amely tovább bonyolítja ugyan e forráscsoport nyelvi

⁶ Abban az esetben, ha a név előtagja (*Apáti*) településnévi előzménnyel rendelkezik, akkor minden nehézség nélkül keletkezhetett volna egy *Apáti kútja* névszerkezet is.

⁷ A név végén tövéghangzó szerepel (RÁCZ A. 2006: 22).

feltárását, ezek az ismeretek azonban egyúttal közelebb is visznek minket ahhoz, hogy helyneveiket egy-egy korszakra vonatkozóan mind helynévtörténeti, mind nyelvtörténeti szempontból biztosabb lábakon állva és eredményesebben használhassuk fel.

Irodalom

- ÁSZ. = FEHÉRTÓI KATALIN 2004. *Árpád-kori személynévtár. 1000–1031.* Budapest, Akadémiai Kiadó.
- BÖLCSKEI ANDREA 2021. *Az egyház mint egykori birtokos a magyar helynevekben.* Budapest, Károli Gáspár Református Egyetem, L'Harmattan Kiadó.
- Cs. = CSÁNKI DEZSŐ 1890–1913. *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában I–III., V.* Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.
- DHA. = GYÖRFFY GYÖRGY szerk. 1992. *Diplomata Hungariae Antiquissima. Vol. I.* Budapest, Akadémiai Kiadó.
- ERDÉLYI LÁSZLÓ 1908. *A Pannonhalmi Szent Benedek-Rend története 10. A tihanyi apátság története.* Budapest, Stephaneum Nyomda R. T.
- ÉRSZEGI GÉZA 2000. *Szent István király pécsváradi alapítólevele.* Budapest, Galenus Lapkiadó Kft.
- FKnT. = BÁBA BARBARA–NEMES MAGDOLNA 2014. *Magyar földrajzi köznevek tára.* A Magyar Névarchívum Kiadványai 32. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- FÜSSY TAMÁS 1902. A Zalavári apátság története. A legrégebb időktől fogva napjainkig. In: ERDÉLYI LÁSZLÓ szerk. *A pannonhalmi Szent-Benedek-Rend története* 7. Budapest, Stephaneum. 5–447.
- Gy. = GYÖRFFY GYÖRGY 1963–1998. *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I–IV.* Budapest, Akadémiai Kiadó.
- GYÖRFFY GYÖRGY 1970. A helynevek és a történettudomány. In: KÁZMÉR MIKLÓS–VÉGH JÓZSEF szerk. *Névtudományi előadások. II. Névtudományi konferencia. Budapest, 1969.* Nyelvtudományi Értekezések 70. Budapest, Akadémiai Kiadó. 196–200.
- GYÖRFFY GYÖRGY 1977. *István király és műve.* Budapest, Gondolat Kiadó.
- HA. 1–4. = HOFFMANN ISTVÁN–RÁCZ ANITA–TÓTH VALÉRIA 1997, 1999, 2012, 2017. *Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból. 1. Abauj–Csongrád vármegye. 2. Doboka–Győr vármegye. 3. Heves–Küküllő vármegye. 4. Liptó–Pilis vármegye.* Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- HOFFMANN ISTVÁN 2010. *A Tihanyi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás.* A Magyar Névarchívum Kiadványai 16. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- HOFFMANN ISTVÁN–RÁCZ ANITA–TÓTH VALÉRIA 2018. *Régi magyar helynévadás. A korai ómagyar kor helynevei mint a magyar nyelvtörténet forrásai.* Budapest, Gondolat Kiadó.
- KÁZMÉR MIKLÓS 1970. *A »falu« a magyar helynevekben. XIII–XIX. század.* Budapest, Akadémiai Kiadó.

- KENYHERCZ RÓBERT 2016. A középkori oklevelek átírási gyakorlatának nyelvtörténeti vonatkozásai. *Helynévtörténeti Tanulmányok 12*: 7–44.
- KISS GERGELY 2001. Jobbiztosítás a pécsváradai bencés monostorban a 12–13. században. Adalékok a magyarországi exemptio történetéhez. In: FONT MÁRTA–VARGHA DEZSŐ szerk. *Tanulmányok Petrovich Ede tiszteletére. Tanulmányok Pécs történetéből* 8. Pécs, Pécs Története Alapítvány. 87–99.
- KMHsz. = HOFFMANN ISTVÁN szerk. 2005. *Korai magyar helynévszótár 1000–1350. I. Abaúj–Csongrád vármegye*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 10. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke.
- KNIEZSA ISTVÁN 1943–1944. Keletmagyarország helynevei. In: DEÉR JÓZSEF–GÁLDI LÁSZLÓ szerk. *Magyarok és románok I–II*. Budapest, Akadémiai Kiadó. I, 111–313.
- KRISTÓ GYULA 1976. *Szemponatok korai helyneveink történeti tipológiájához*. Acta Historica Szegediensis. Tomus LV. Szeged.
- KRISTÓ GYULA 2000. Szent István pécsváradai okleveléről. In: PITI FERENC–SZABADOS GYÖRGY szerk. „Magyaroknak eleiről”. *Ünnepi tanulmányok a hatvan esztendő Makk Ferenc tiszteletére*. Szeged, Szegedi Középkorász Műhely. 307–321.
- MAKKAI LÁSZLÓ 1979. Kristó Gyula: szemponatok korai helyneveink történeti tipológiájához. *Magyar Nyelvőr* 103: 97–107.
- MEZŐ ANDRÁS 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben. 11–15. század*. METEM-könyvek 15. Budapest.
- RÁCZ ANITA 2006. Törzsnévi eredetű helyneveink nyelvi kérdései. *Helynévtörténeti Tanulmányok 2*: 9–29.
- SOLYMOSI LÁSZLÓ 1976. A helytörténet fontosabb középkori forrásainak kutatása és hasznosítása. *Történelmi Szemle* 19: 123–155.
- SZENTPÉTERY IMRE 1923. *Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke 1*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- SZENTPÉTERY IMRE 1930. *Magyar oklevéltan*. Budapest, Magyar Történelmi Társulat.
- SZENTPÉTERY IMRE 1942. A középkori oklevélátiratok hibáinak elemzése. In: *Emlékkönyv Melich János 70. születésnapjára*. Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság. 401–423.
- SZŐKE MELINDA 2013. Az *apát* lexéma megjelenése a garamszentbenedeki apátság birtokainak nevében. *Névtani Értesítő* 35: 109–122.
- SZŐKE MELINDA 2015. *A garamszentbenedeki apátság alapítólevelének nyelvtörténeti vizsgálata*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 33. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- SZŐKE MELINDA 2016. A bakonybéli apátság 1037. évi alapítóleveléről. *Helynévtörténeti Tanulmányok 12*: 45–58.
- SZŐKE MELINDA 2018. Szemponatok a Bakonybéli alapítólevél kronológiai rétegeinek megállapításához. *Helynévtörténeti Tanulmányok 14*: 73–87.
- SZŐKE MELINDA 2019. Adalékok a Bakonybéli alapítólevél nyelvtörténeti forrásértékéhez. In: FORGÁCS TAMÁS–NÉMETH MIKLÓS–SINKOVICS BALÁZS szerk. *A*

- nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei X. Szeged, Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék. 311–322.
- SZŐKE MELINDA 2020a. Tövégi magánhangzós helynevek a Pécsváradi alapítólevélben. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 16: 85–96.
- SZŐKE MELINDA 2020b. A Pécsváradi oklevél helyneveinek szövegkörnyezete. *Magyar Nyelvjárások* 58: 109–120.
- SZŐKE MELINDA 2020c. A latinizálás és hiánya a pécsváradi apátság alapítólevelében. *Névtani Értesítő* 42: 29–46.
- SZŐKE MELINDA 2021. 11. századi nyomok az 1019. évi hamis Zalavári oklevélben. *Névtani Értesítő* 43: 135–143.
- TESZ. = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I–III*. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1967–1976.
- THOROCZKAY GÁBOR 2009. Szent István okleveleiről. *Századok* 143: 1385–1412.
- TÓTH VALÉRIA 2008. *Településnevek változástipológiája*. A Magyar Névértéktár Kiadványai 14. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke.
- TÓTH VALÉRIA 2011. Patrociny Settlement Names in the Carpathian Basin. In: TÓTH VALÉRIA szerk. *Patrociny Settlement Names in Europe*. Onomastica Uralica 8. Debrecen–Helsinki. 175–206.
- TÓTH VALÉRIA 2017. *Személynévi helynévadás az ómagyar korban*. A Magyar Névértéktár Kiadványai 41. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- Vat. = *Monumenta Vaticana historiam regni Hungariae illustrantia. Series I. Tom. I–IV*. Budapestini, 1885–1891.

On the Determination of the Source Value of Forged Charters for Historical Toponomastics

Charters with an uncertain chronological status have multiple chronological layers from a linguistic perspective. Due to the circumstances of their creation and survival, the historical linguistic and historical onomastic source value of names included in them do not necessarily overlap; this means that it may be possible that the same name can be associated with different centuries as a source for studies in historical linguistics and historical onomastics.

Therefore, one of the key steps in the linguistic exploration of charters with an uncertain chronological status (including forged charters) involves the examination of the source value of the charter separately for the purposes of historical linguistics and historical toponomastics: we assess the chronological features of the recording of the names (historical linguistic source value) only after the consideration of the date of the inclusion of the names in the charter (i.e., historical onomastic source value).

We may determine the historical toponomastic source value of forged charters mostly based on the principles of historical studies and diplomatics. This includes, for example, the consideration of litigations of abbeys or the study of the formulas of charters as well as the word use of the charter.

With the growing number of charters of an uncertain status studied linguistically, it has become clear that we need to further specify the assessment of the charters from the perspective of historical toponomastics completed based on these principles. In my paper, I study how we may establish the source value of particular toponyms from the perspective of historical onomastics using four forged charters of Saint Stephen (the charters of Bakonybél, Pécsvárad and two charters from Zalavár), while also relying on considerations rooted in history and diplomatics. In the first part, I show that irrespective of the fact that a name probably had not appeared in the original source of the forged charter, the places and names in question could already exist in the 11th century. In the second part, I provide examples that show that the sections of forged charters that have been designated as belonging to the 11th century mostly using the principles of diplomatics and history may also include such names the early use of which is questionable.

Helynévtörténeti adalékok Bihar vármegye korai településtörténetéhez*

1. A középkori Bihar vármegye

„Biharország” a Magyar Királyság egyik legnagyobb területű közigazgatási egysége a kezdetektől fogva meghatározó szerepet játszott a keleti tájak közlekedési, kereskedelmi és gazdasági életében, hiszen elhelyezkedése, domborzati, illetve vízrajzi tulajdonságai miatt egyaránt egyfajta összekötő funkciót töltött be az ország középső, északi, déli vidékei, valamint az erdélyi területek között. A történeti vármegyét a változatos táji tagoltság jellemzi, és jellemezte némileg másképpen a középkorban is, a megye földrajzi tekintetben jól elkülönülő részekre tagolódik.

Területének közel felén hegyvidéki táj húzódik, amelynek legmagasabb pontja a vármegye keleti határánál található. A keleti–délkeleti vidéken a havasok, az erdővel borított magasabb hegyek fekszenek, ezektől nyugatra haladva fokozatosan csökken a magasság, előbb az alacsonyabb dombok, majd a nyugati–északnyugati végeken az alföldi jelleg a meghatározó. A hegyek lábánál húzódó dombokat a középkorban gyakran vizenyős területek, nádasok és rétek szegélyezték. A vármegye egészére jellemző a gazdag vízrendszer. Bihar a Körös folyó felső vízgyűjtő területén feküdt, amely a Berettyó, illetve a Sebes-Körös (középkori nevén Várad-Körös) és a Fekete-Körös által járt vidéket foglalta magába. A megye egyik legjelentősebb folyója a Sebes-Körös, amelynek forrása az Erdélyi-középhegységben, a Réz-hegység (a középkori Igyfón) és a Király-erdő (a középkori Erdőhát) közötti völgyben, Körösfő településen, 710 méteres tengerszint fölötti magasságban található. A Kalota és a Sebes folyókkal még Erdélyben történt egyesülése után egy nagyon szűk, szurdokos völgyben nagy sebességgel tört át a bihari hegységen, s jutott Rév településnél egy szélesebb völgybe. A megye középső részén kelet–nyugati irányban folyó, ily módon centrális helyzetű Sebes-Körös — amely a megye településtörténetében is meghatározó szerepet játszott — szinte két részre tagolja a területet. Vízrajzi tekintetben a tőle északra fekvő vidéket a vele párhuzamosan folyó Berettyó és mellékvízei, a tőle délre elterülő

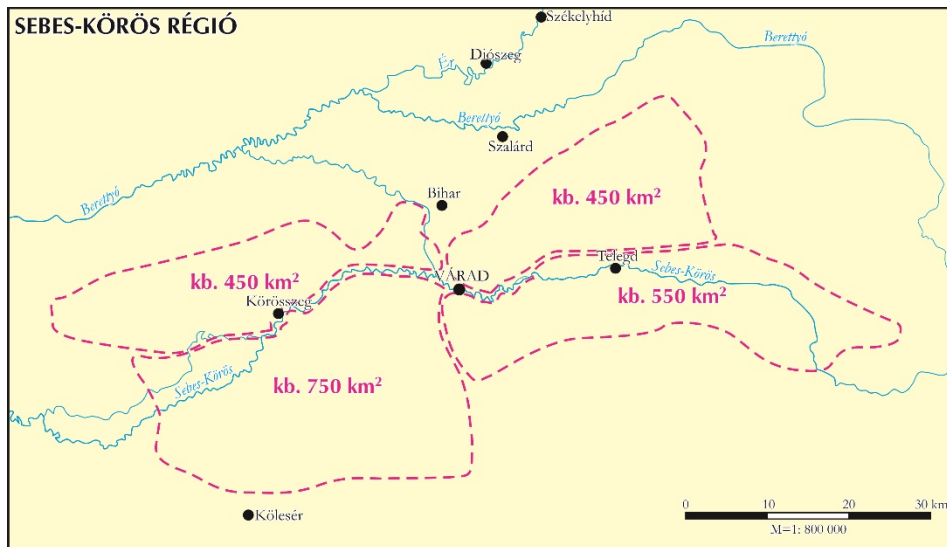
* A tanulmány rövidebb változata elhangzott az 5. Partium-konferencián (Nagyvárad, 2022. május 20.). A munka az MTA–DE Magyar Nyelv- és Névtörténeti Kutatócsoport programja keretében készült.

területet a szinte ugyancsak párhuzamosan haladó Fekete-Körös és a hozzá kapcsolódó (bele torkolló vagy belőle eredő) vízfolyások határozták meg. A Sebes-Körös Várad környékén elérte a megye sík, alföldi jellegű területét, s itt már meglassulva vette fel a délről érkező Hévjó (Pece) patak vizét. Hamarosan több kisebb ágra szakadva, sokszor szinte meder nélkül öntötte el vízzel a környező területet, réteket, erdőket, mocsarakat, ily módon gyakran megszüntette a települések közötti kapcsolatot is. A többi, sok esetben hasonlóan határozatlan medrű folyóval együtt (Berettyó, Kék-Kálló, Gyepes, Köles-ér, Fekete-Körös) alakította ki a nagy kiterjedésű, a megye nyugati vidékét elfoglaló nádas és mocsaras jellegű Sárrétet (Kis- és Nagy-Sárrét, utóbbi a középkorban Nagy-Sár) (Gy. 1: 569–571, JAKÓ 1940: 1–17, BOROVSKY 1901: 1–13).

A Sebes-Körös mentén található települések a domborzati viszonyokat tekintve tehát eltérő körülmények között születhettek meg. Amíg a felső szakaszának jobb partja mentén egészen Várad vonaláig dombság húzódott, addig a bal partját egy szélesebb síkvidéki sáv követte. A természeti adottságok megváltozása alapján Váradtól számítható a Sebes-Körös alsó folyása, amelynek a Berettyó felőli jobb oldalán húzódó alföldi jellegű területét Körösköznek nevezték. Ennek folytatása a megye nyugati határa felé a már említett Nagy-Sárrét mocsaras vidéke. A Sebes-Körös bal partjának Fekete-Körös felőli széles sávját Kölesér néven ismerték, amelynek domborzati, táji jellemzői hasonlóak a jobb part vidékének tulajdonságaihoz.

A történeti Bihar vármegye mindezen sajátosságaiból kitűnik, hogy földrajzi tekintetben, s ezzel összefüggésben az itt élő emberek mindennapi életében kiemelkedő szerepe volt a Sebes-Körösnek. A következőkben e meghatározó jellegű folyó völgyének ómagyar kori helynévanyagát a helynév-rekonstrukció eszközeivel megvizsgálva arra tesztek kísérletet, hogy a településnevek etimológiai, térbeli és kronológiai sajátosságainak figyelembevételével rámutassak a Sebes-Körös menti területek névmintázatainak néhány eltérő jellemzőjére.

A vizsgálatához előzetesen a folyó haladását, a természeti és a domborzati viszonyokat alapul véve négy különböző területet különítettem el: a Sebes-Körös alsó és felső folyását, illetve a két szakasz jobb és bal parti vidékét. A településnevek száma a jobb parton az alsó és felső folyás mentén fekvő települések tekintetében kiegyenlített (65 : 68), a bal parton azonban a települések, így a név alakok száma is nagyobb (83 : 119). (A régiókat a továbbiakban az alábbi rövidítésekkel fogom jelölni: AD = Sebes-Körös alsó folyásának déli, bal partja; AÉ = Sebes-Körös alsó folyásának északi, jobb partja; FD = Sebes-Körös felső folyásának déli, bal partja; FÉ = Sebes-Körös felső folyásának északi, jobb partja). Az alábbi térkép a négy kijelölt régió területét mutatja.

1. ábra. *A Sebes-Körös alsó és felső folyásának régiói*

2. Történettudományi háttér

A kora középkori Bihar vármegye területének megtelepedési időpontjáról pontos adatokat a történettudomány nem tud felmutatni. A megye korai történetét 1940-ben közreadó JAKÓ ZSIGMOND úgy vélte, hogy a vidék természeti adottságai a honfoglalás idején igen kedvezőek lehettek a letelepedésre, amiből pedig arra következtetett, hogy a honfoglaló magyarok itt le is telepedtek. Elképzelése szerint a terület lakott helyeinek nagy többsége a 12. század végén már létezett: úgy véli, hogy a 10–11. század fordulóján jöttek létre a törzsnévi eredetű települések (*Tarján, Pappmeyer, Kérsziget*), s a településnevek által jelzett idegen népelemek megjelenését is a 11–12. századra teszi (*Besenyő, Böszörmény, Csehi, Oroszi, Tóti*; vö. 1940: 85–87). Mindez azonban csupán elméleti következtetés a későbbi természeti viszonyok és etnikai jellemzők korábbi időszakokra történő visszavetítésével, valós történeti vagy régészeti bizonyítékok nélkül.

KNIEZSA ISTVÁN a névtudományban lényegében máig meghatározó jelentőségű 1938-as munkájában, amelyben a 11. századi Magyarország területének népességét nyelv- és névtörténeti források elemzésével kísérelte meg felderíteni, Bihar térségéről az alábbiakat állapította meg: „Az egész Sebes-Körös völgye végig, egészen a forrásvidékig különben teljesen magyar, ahol még szláv nyomokat is csak szórványosan lehet felfedezni [...]. Az oláhok is minden nevet a magyarból vettek át” (1938: 386). Szláv telepek véleménye szerint Bihar területén is ott található, ahol a folyók a hegyekből az alföldre érnek, azaz a hegyek lábánál, a vizek közelében. A megye északi részén a szlávtság zömét a Berettyó középső szakaszára, főként Bihar környékére, illetve Debrecen és Szoboszló vidékére

lokalizálja. Az itt említett adatai azonban gyér számúak, és legkorábban a 13. század végéről, a 14. század elejéről származnak: 1311: *Zuza* (Szucsza), 1282–1405: *Turnea* (Turnea), 1381: *Bwcha* (Bucsa). Megállapítja ugyanakkor, hogy a Sebes-Körös völgyében „csak gyér szórványokra következtethetünk a helynévanyag alapján. Ezek főképp a Királyhágó bejárata előtt, Báród vidékén találhatók, míg a folyó alföldi szakaszán mindössze egy-két nyommal rendelkezünk.” (1938: 414). Az itt felsorolt adatai ugyanúgy szegényesek, a datálásukat tekintve pedig még későbből valók, mint az imént idézettek: 1475: *Bezne* ([Báród]Beznye), 1475: *Kalotha* (Kalota), 1475: *Zwchak* (Szucsák) stb. (i. h.).

GYÖRFFY GYÖRGYnek az 1960-as évek elején útjára indult nagyszabású, az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza címet viselő sorozatának első kötetében kapott helyet Bihar megye is. Településeinek legkorábbi, a honfoglalástól 1337-ig megjelent okleveles forrásanyagokban előfordult és e kötetben közölt helynévanyaga alapján GYÖRFFY is számba veszi az elgondolása szerint szláv népességhez köthető szűkebb bihari vidékeket és a hozzájuk köthető településeket. Ő szintén a vármegye északi területén fekvő településekhez kapcsolva beszél szláv lakosságról: az Ér mellett *Szalacs* és *Marót*, a Berettyótól É-ra *Pocsaj*, *Esztár*, *Konyár*, *Terebed*, majd *Bihar*, *Csatár*, *Szeben*, *Zomlin* nevét sorolja itt fel. A Sebes-Körös forrásvidékéről pedig *Kalota*, *Bertény*, *Dragana*, *Peszere*, *Terebes* és *Tóti* elnevezését említi, ezeket azonban már maga is „viszonylag későbbi megtelepedésre” mutatónak mondja (Gy. 1: 571). Fontos azonban megjegyezni, hogy ezek között az elnevezések között olyan is akad, amelyik nem csupán szláv településnév átvételeként értelmezhető, hanem egyéb eredetmagyarázata is lehetséges. Csupán a tanulmányban is tárgyalt Sebes-Körös menti települések közül kiemelve ilyen például a *Csatár* (*1213/1550: *Catar*, [1291–94]: *Scathar*, Gy. 1: 607) településnév (vö. szb.-hv. *Štitari* [többes szám] hn., cseh *Štitary* [többes szám] hn.; a szláv név eredeti jelentése ’pajzsgyártók’; FNESz. *Hegyközcstatár*). Névrekonstrukciós eljárással TÓTH VALÉRIA meggyőzően igazolta, hogy a középkori magyar nyelvben használatos lehetett egy *csatár* ’pajzsgyártó’ > ’fegyverkészítő’ jelentésű szláv eredetű jövevényszó, amelyből a helynév a lakosság foglalkozására utalva keletkezhetett. Ebben az esetben pedig magyar foglalkozásnévre visszavezethető településnévről kell beszélnünk (2019).

A GYÖRFFY által felsoroltak közül egyértelműen nem tartható szláv eredetű településnévnek *Bihar* neve. Az elnevezés ugyanis a *Bihar* személynévre (vö. pl. 1211/1329: *Bihor*, ÁSz. 123) megy vissza, s jöllehet a személynév maga valóban szláv eredetű (< szl. **Bychorъ*), ám személynévből településnév önmagában, bármiféle településnév-alkotó nyelvi elem nélkül csak a magyar nyelvben, magyar névadók tevékenysége által jöhetett létre, a szláv nyelvben, szláv névadók által nem.

A listában szereplő *Zomlin* két, egymástól 30–40 km-re fekvő bihari település neve, amely a szakirodalom egységes felfogása szerint ugyancsak szláv eredetű

(vö. cseh *Zámlyni* hn., a szláv név értelme 'malom mögött(i) hely'); vö. FNESz. *Nagyzomlin*). A két településnév eredete bizonyára nem független egymástól. A Bihartól Ny-ra fekvő *Zomlin* (1215/1550: *Zomlun*, 1216/1550: *Zumlun*, majd 1332–37/PR.: *Zomlan*, Gy. 1: 691) első adatai egy bő évszázaddal korábbról valók, mint a Körösszegtől Ny-ra fekvő *Zomlin* adatai (1333: Bosoud al. nom. *Zomlin*, Gy. 1: 606), és ahogyan az itt idézett formák is mutatják, a korai alakok veláris hangrendűek: [zomlon]-féle ejtésre utalnak. Ezek az alakok tehát nem támasztják alá a szláv eredetet, de nem teszi azt valószínűvé a feltett szláv névelőzmény helynév-tipológiai jellege sem: egy 'malom mögötti hely' jelentésű szerkezet elsődlegesen mikronévként szerepelhet, amely metonimiával válhat településnévvé. Annak, hogy ugyanaz a mikronév egymástól 30–40 km távolságban ugyanúgy településnévvé alakult volna, igen csekély a valószínűsége. Így ezt az elnevezést inkább az ismeretlen eredetű településnevek között kell számon tartanunk.

Szintén gyenge lábakon áll a *Kalota* (1475: *Kalotha*, Cs. 1: 611) településnév magyarázata: a hagyományos származtatás szerint szláv eredetű víznévre mehet vissza (vö. az össz. **kalb* 'sár', ŠMILAUER 1970: 87, lásd KISS L. 1997: 203), de az általunk vizsgált területen ilyen nevű vízfolyásról nincs tudomásunk. Valószínűbb, hogy a településnév a *Kalota* nemzetségnévre (1220/1550: *Kalatha*, ÁSz. 443) vezethető vissza.

Szeben (1326/1333: *Zeben*, Gy. 1: 666) neve sem tartható szláv eredetűnek, mivel egy végső soron valószínűleg szláv eredetű *Sibin* személynévből (1271/1284: Samuel filius *Sybini*, ÁSz., vö. FNESz. *Nagyszeben*) jöhetett létre.

Peszére (1220/1550: *Pescera*, Gy. 1: 654; 1429: *Pezere*, Cs. 1: 620) neve, amelynek *Peszér* (1400: *Pezer*, J. 319) alakja is használatban volt a *pecér* 'vadászok gyűlése' jelentésű (TESz., EWUng.) foglalkozásnévből jött létre (vö. FNESz. *Kunpeszér*), szláv eredetű településnévről tehát itt sem lehet szó.

Egy másik népcsoportnak, a székely lakosságnak a nyomai is felfedezhetők Bihar területén. A 10. század második felétől a székelyek elsősorban a magyar állam nyugati–délnyugati és esetleg keleti határain teljesítettek határvédő szolgálatot, s amikor a 12. század elejétől az ország nyugati határain már a harcok elcsitultak, s ezen a területen kevesebb határőr is elegendő volt, nagyobb csoportjait át helyezhették a keleti részekre. Legkorábbi bihari nyomaik csak a 13. század végén bukkannak fel, mint a megye D-i részén fekvő *Székelytelek* ([1291–94]: *Zekulteluk*, Gy. 1: 666) és az ÉK-i részen található *Székelyhid* (1278/1317/1323/1401: *Zekulhyd*, Gy. 1: 666) település elnevezése. Szintén székely lakosságra utal az írott forrásokban már csak possessio-ként szereplő *Székelyjó* (1461: poss. *Zekelyo*, Cs. 5: 405; vö. 1672: *Szekelyo*, SZABÓ T. 1942: 50) neve, amely eredetileg víznév lehetett (< *székely* + *jó* 'folyó'). Közvetettebben utal e népesség jelenlétére, hogy a megye Ny-i részén fekvő *Ebej* lakói 1217-ben a Székelyszáz centurionátusba tartozó várnépek voltak (1217/1550: Bichorienses de centurionatu

Seculzaz, VR. 208; vö. BENKŐ 1998: 143). A népcsoport tényleges itteni jelenlétére fontos bizonyítékul szolgál, hogy a későbbi erdélyi székelyek csiki, marosi de főleg udvarhelyi csoportját a közös *telegdi* jelzővel illették, utalva eredeti központjukra, a bihari *Telegd* településre. Szintén a székelyek bihari (Erdélyhez viszonyított eredeti) megtelepülését bizonyítja a névköltöztetés útján Erdélybe került településnevek csoportja is (vö. Gy. 1: 572).

Talán az eddigiekből is jól látható, hogy a különböző népcsoportoknak a kora középkori Bihar megye területén történt megtelepedéséről a történettudomány igen kevés megalapozott ismerettel rendelkezik, s az ide vonatkozó megállapításait is főképpen a meglehetősen csekély számú korai településnevek etimológiai elemzésére támaszkodva fogalmazta meg.

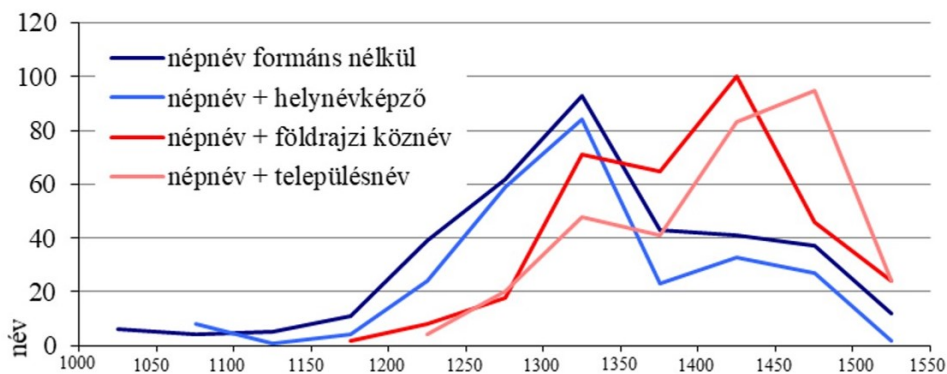
Idegen népelemek jelenlétére a fentebb már említett, idegen eredetű településneveken túl egy újabb helynévtípus képviselői, a népnévre visszavezethető elnevezések is utalhatnak. E nevek azonban nem az adott nép nagy tömbben való, zárt települési területét jelzik, hanem éppen azokon a helyeken alakultak ki, ahol az etnikum mintegy „népszigetként” volt jelen. A magyarok közé ékelődött, önálló települést létrehozó népek nyelvi-etnikai különbsége ugyanis magától értetődő módon jelentett névadási motivációt az alapvetően magyar többségű környezetnek. (Meg kell persze jegyezni, hogy az ország területén lévő különböző etnikumok helyét ezek a nevek nem tükrözhetik pontosan, annál is inkább, mert az idegen népesség által lakott hely csak az esetek egy részében kapta nevét az ott élő nép nevéből, sokszor egészen más indíték szolgált alapul a névadáshoz.) Az ide sorolható bihari településnevek közül ritkább előfordulásúak és kronológiai sajátosságukat tekintve korábbi megjelenésűek azok az egyrészes nevek, amelyek alapalakban álló etnonimából jöttek létre (pl. *Besenyő*, *Böszörmény*, *Orosz*, *Székely*), vagy a népnévhez kapcsolt (Biharban jellegzetesen *-i*) helynévképzővel születtek meg (pl. *Németi*, *Olaszi*, *Tóti*, *Csehi*). Ugyanakkor nagyobb számban és később fordulnak elő a térségben a kétrészes nevek. Ezek egyik típusát az etnonima + *-telek*, *-telke*, *-falu*, *-falva*, *-háza* települést jelentő köznévszerkezetű nevek adják, amelyek elsődleges nevekként az elsőként megtelepedő lakosság által alapított települések megjelölésére szolgálnak (pl. *Besenyőtelek*, *Orosztelek*, *Szászháza*, *Tótfalva*). A kétrészes nevek másik típusában a népnévi előtag már létező településnévhez utólag, másodlagosan kapcsolódott. Ezek az elnevezések rendszerint a meglévő településre később betelepült vagy a meglévő település mellé települt népességre, ikertelepülés kialakulására utaltak (pl. *Magyar-*, *Oláh-derna*; *Magyar-*, *Oláhremete*; *Magyar-*, *Oláhjenő*; *Magyar-*, *Oláhökrös*). A két fő típusról összefoglalóan elmondható tehát, hogy az egyrészes (puszta népnévi és képzős) helynevek viszonylag kis számmal, egy régebbi névréteg részeként vannak képviselve Bihar megye anyagában. Ezek mellett, illetve ezeket sokszor felváltva később jelennek meg a kétrészes nevek, amelyek a lakók etnikumát megjelölő nevek között jóval nagyobb számban vannak jelen.

3. Névtörténeti vizsgálati lehetőségek

De mindezekén túl a településnévi adatok segítségével tudunk-e mégis valami biztosat mondani Bihar megye megtelepedésének kronológiai jellemzőiről? A 20. század elején kialakult történeti helynév-tipológia alapgondolata az volt, hogy „Vannak [...] helynevek, amelyek [...] csak bizonyos korban keletkezettek, e koron túl azonban már ilyen típusok nem alakultak.” (KNIEZSA 1943–1944: 112), illetve hogy „a helynévtípusoknak kormeghatározó értékük lehet, egy-egy helynév keletkezésének korát gyakran akkor is meg tudjuk jelölni, ha régi adat nincs rá” (BÁRCZI 1958: 149). A tudomány mára már egy kissé másképp vélekedik erről. Mindenekelőtt azt kell leszögeznünk, hogy a források által megőrzött név-adatok az elnevezések keletkezési idejéről nem mondanak semmit, fennmaradásuk a történelmi véletlen kérdése. Az adatok csupán arról tudósítanak, hogy a településnév és természetesen a vele megjelölt lakott hely az adatolást megelőzően már létezett. Ennél pontosabb, a névkeletkezés idejére vonatkozó kronológia (azaz abszolút kronológia) nem állítható fel, mert nem rendelkezünk olyan tudományos eszközökkel, amelyek segítségével minden kétséget kizáróan meg lehetne állapítani egy-egy helynév keletkezési idejét. Megvizsgálhatjuk azonban az egyes településnév-típusok produktív időszakát, másképpen szólva divatját. Ezt azonban nyilvánvalóan csakis a forrásokban dokumentált adatok alapján tehetjük meg még akkor is, ha tisztában vagyunk a nevek dokumentálásának esetlegességével. Ez a történelmi véletlenszerűség ugyanis mindegyik névegyedet, így mindegyik névtípust azonos módon érinti. Ezért ha az egyes nevek abszolút kronológiáját (keletkezési idejét) nem is, de az egyes névtípusok egymáshoz viszonyított, ún. relatív kronológiáját nagyobb névmennyiség esetén a települések első névelőfordulásai is szépen kirajzolják (vö. RÁCZ A. 2016: 54). Egy-egy névtípus kronológiai görbéje kétségkívül időbeli késéssel jelezheti csak a típusba tartozó névegyedek gyakorisági viszonyainak változását — s ráadásul a késés időbeli paramétereit sem tudjuk feltárni —, más eszközünk azonban nincs, amellyel a névrendszer belső időbeli mozgásait vizsgálni, modellezni tudnánk.

Ennek a módszernek a működését egyetlen jelentésbeli névtípuson, a népnévi eredetű településnevek típusán mutatom be röviden. (Az elemzés alapját a honfoglalástól 1526-ig a magyar helynévrendszerben adatolható népnévi eredetű településnevek jelentik, lásd ehhez RÁCZ A. 2011.)

Fentebb már láttuk, hogy a településnevek között nyelvi felépítésük alapján egy- és kétrészes nevek különíthetők el. Az előbbiben megkülönböztethetjük a népnévből nyelvi formáns nélkül (pl. *Besenyő*), illetve helynévképzővel (pl. *Olaszi*) létrejött elnevezéseket, az utóbbiban pedig a települést jelentő földrajzi köznévi utótaggal (pl. *Tótfalu*), valamint a településnévi második névrésszel álló (pl. *Magyarlugas*) településneveket. A következő diagram e négy szerkezeti típus relatív kronológiai viszonyait mutatja.

2. ábra. A népnévi eredetű településnevek szerkezeti típusainak relatív kronológiája

Az ábra görbéiről több fontos tanulság is leolvasható. A vonalak azt jelzik, hogy a népnévből alakult településnevek két nagy típusa közül az egyrészes nevek első megjelenése megelőzi a kétrészes elnevezések megjelenését.

Az egyrészes típuson belül a helynévképzővel alakult településnevek első előfordulása (pl. *Csehi, Nempti, Olaszi, Oroszi, Tóti*) szorosan követi a csupán a népnévből, helynévalkotó formáns nélkül létrejött nevek (pl. *Besenyő, Böszörmény, Székely, Orosz*) időbeli előfordulását. Az utóbbiak száma a 13. század elején kezd növekedni, s a század második felében, illetve a 14. század első felében jelennek meg az első előfordulások a legnagyobb számban. Ettől alig mutat némi eltérést a képzővel alakult nevek megjelenése.

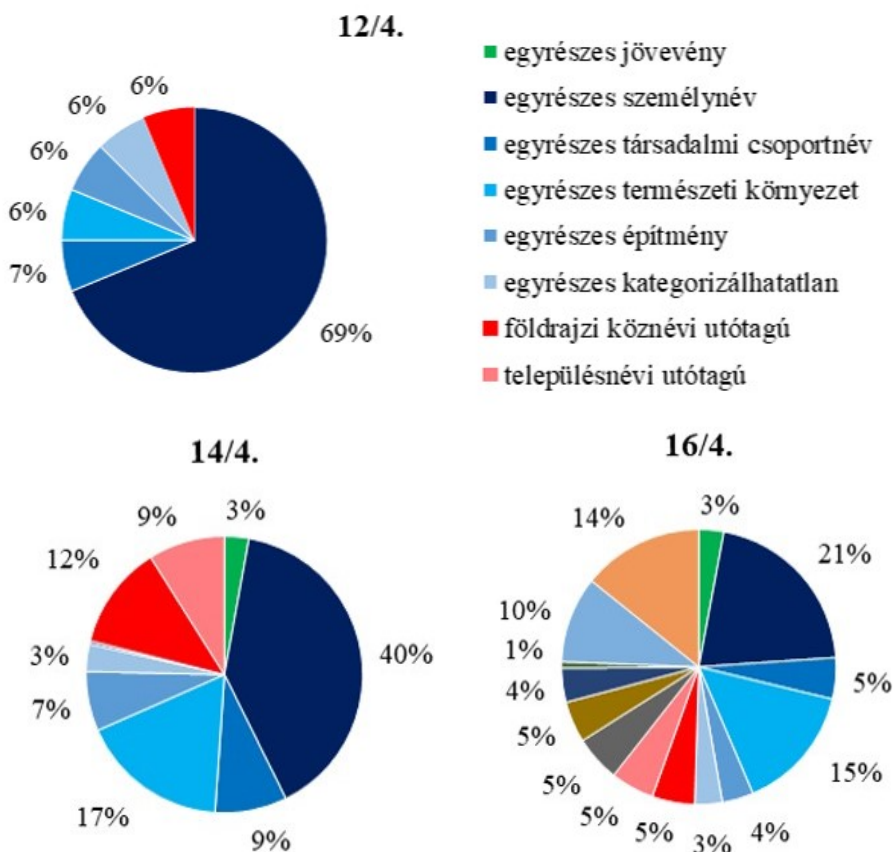
A diagram azt is szemléletesen jelzi, hogy a kétrészes nevek az egyrészes nevekhez képest legalább egy évszázaddal később jelennek meg az oklevelekben. Azoknak a településneveknek a forrásokban való feltűnése, amelyekben a népnévi előtag települést jelentő földrajzi köznévi együtt szerepel (pl. *Besenyőtelek, Csehtelek, Tótfalu, Tótfalva, Tótteleki, Szászfalva, Szászháza, Székelytelek, Orosztelek, Oláhtelek, Tótteleki*), a 14. századtól nő látványosan, s a 15. század első feléig jelentős ezek első előfordulásainak a száma. A másik kétrészes névtípus, a már létező településnévhez kapcsolt népnévi jelzővel álló nevek csoportja (pl. *Magyar-, Oláhderna; Magyar-, Oláhbáród; Magyar-, Oláhjenő; Magyar-, Oláhkakucs; Magyar-, Oláhlugas, Tótmás*) a fenti szerkezetűpushoz képest is később jelentkezik. E névalakok a 14. századtól kezdenek gyakorivá válni, de igazán elterjedté csak a 15. század második felében lettek.

A relatív kronológiai vizsgálat hozadékaként tehát a névszerkezetre vonatkozóan megállapíthatjuk, hogy a népnévből alakult településnevek körében az egyes névalkotási módok közül az egyrészes nevet létrehozók (így az egyrészes nevek) jóval korábban váltak gyakorivá, mint a kétrészes elnevezéseket megalkotók (így a kétrészes elnevezések). Ez a következtetés ugyanakkor a nyelvi sajátosság leírásán túlmutat: egy olyan vidék, amely településeinek zöme a korai forrásokban

elsőként egyrészes névalakkal bukkan fel, korábbi megülésű lehet, mint egy olyan térség, amely településeinek első névadata jellemzően kétrészes névszerkezetű.

A névrendszerben azonban nem csupán a szerkezeti típusok változásának alakulása követhető az idő függvényében, de a településnevek jellemző jelentésbeli típusai is. Az egyes típusok megjelenését, az időben megfigyelhető arányeltolódását a települések, az érintett vidékek életében bekövetkező nyelven kívüli változások motiválhatják, mint például a szolgálonépek falvainak kialakulása, a többségében egy adott foglalkozást űző lakosok megtelepedése egy faluban, vagy éppen a birtokos személyének, a lakosság etnikai viszonyainak, a természeti vagy az épített környezetnek stb. a megváltozása.

A bihari településnév-anyagban is tetten érhető effajta változások jól követhetők a névrendszer szemantikai típusainak arányait két évszázados különbséggel ábrázoló diagramokon, amelyek az egy- és kétrészes nevek típusainak belső megoszlását mutatják a 12., a 14. és a 16. század utolsó 25 évének adatai alapján. (A kék színek az egy-, a piros színek a kétrészes nevek típusait jelölik.)

3. ábra. Az egy- és kétrészes nevek szemantikai típusainak belső megoszlása

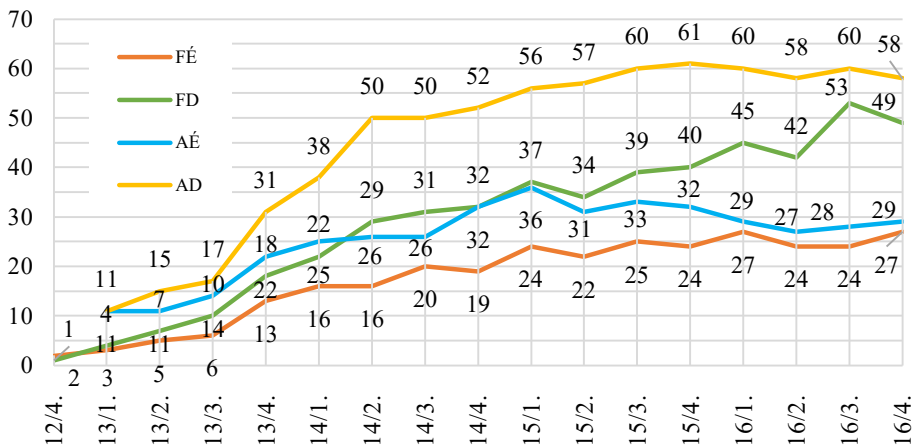
A tanulságok közül most csupán kettőt emelek ki. Az idő előrehaladtával világosan látható az egyrészes nevek arányának visszaszorulása, s ezzel párhuzamosan a kétrészes elnevezések arányának fokozatos növekedése. Ezen túl a két főbb névtípus belső arányainak módosulása is feltűnő. Az egyrészes neveknél a 12. század végén a személynevek névalkotó szerepe meghatározó volt, hiszen a teljes névállomány 69%-ának a létrehozásában vett részt. Ez az arány két évszázad múltán már csak 40%, újabb kétszáz év múlva pedig csupán 28%. Mivel a névalkotók a személyneveket a településnevekben a birtokviszony kifejezésére használták, a fent jelzett változásfolyamat arra enged következtetni, hogy a birtokviszony tükröztetése már a 14. században sem, de a 16. században még kevésbé volt fontos, mint a kora középkorban, a 12. században. A kétrészes településnevek körében pedig a két altípus kronológiai viszonyai mutatkoznak meg: a földrajzi köznévi utótaggal szerkesztett elnevezések korábbi megjelenésűek a településnévi utótaggal álló névalakoknál. A 14. század végére ez utóbbi két névstruktúrát képviselő névadatok között ugyan még némi fölény mutatkozik a földrajzi köznévi utótagú nevek javára, ám a 16. század végére az arányok megváltoznak, s ekkorra már egyértelmű a településnévi utótaggal rendelkező elnevezések nagyobb arányú részvétele a bihari névanyagban. Ez a kétrészes nevek körében jelentkező belső arányeltolódás olyan nyelven kívüli körülményváltozásokat tükrözhet, mint a településosztódások, vagy az idegen népelemek meglévő településekre való betelepítése, mellételepülése.

Mindez azt mutatja, hogy ahogyan a névszerkezet kronológiai változást vizsgálata, úgy a településnevek szemantikai típusmódosulásainak elemzése sem csupán a nyelvtudomány számára szolgálhat fontos hozadékokkal. Az eredmények hasznos információkat nyújthatnak például a történettudomány, a néprajz és a történeti földrajz számára is.

4. Településnevek a Sebes-Körös völgyének négy régiójában

Ennek a szűkebb bihari területnek a vizsgálata során elsőként azt célszerű feltárni, hogy a fentebb bemutatott négy régióban milyen időbeli eloszlásban jelennek meg a településnevek. Ahogyan korábban jeleztem, a nevek feltűnési ideje nem mutatja a települések létesítésének idejét, de összességében az egymáshoz viszonyított keletkezési időszakok különbségeire jó eséllyel rámutathatnak ezek az adatok.

Az alábbi diagram az egyes régiók településszámának gyarapodását mutatja a forrásokban negyedszázados intervallumokra bontva. A településszám megállapításakor a település nevének legkorábbi forrásokbeli megjelenését rögzítettem, s a településeket időben mindaddig folyamatosan létezőnek tekintetem, amíg a források ezt valószínűsítették. Azaz ha például egy névalak egy-két negyedszázados időintervallumban nem adatolható a forrásokban, ám később ismét felbukkan, az általa jelölt települést a forráshiányos időszakokra vonatkozóan is meglévőnek tekintetem.

4. ábra. A régiók településszáma

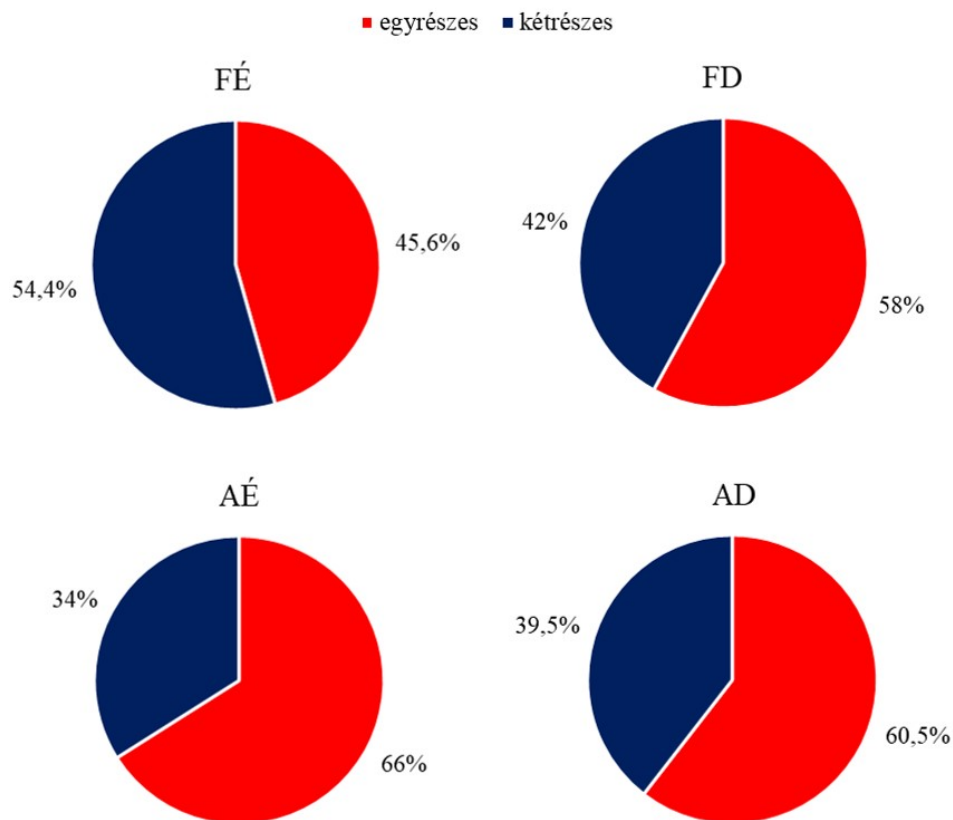
Az ábrán jól látható, hogy a vizsgált terület települései a 13. század elejéig alig-alig bukkannak fel az írott forrásokban. Adataink a 11. századból csupán egy, a 12. századból mindössze három településről tudósítanak. A legkorábbi, a 11. század végéről a vármegye kezdetektől legjelentősebb, földrajzi tekintetben is centrális helyzetű települése, *Várad* neve adatolható. A következő században még két *Várad*hoz közeli, a folyó felső folyása mentén fekvő település bukkan fel a forrásokban: *Fugyi* és *Olaszi*. A csekély korai névelőfordulás nyilvánvalóan a korszak forrásszegény voltával is magyarázható. (Ezt az időszakot ezért nem is ábrázoltam a diagramon.) A települések száma a 13. század második felétől kezd fokozatosan emelkedni mind a négy régióban, ám egyértelműen látható a folyó alsó folyásának bal partján (AD) fekvő települések számának a többitől eltérő, hirtelen megugrása. Ezt az emelkedést leginkább a felső folyás bal parti részén (FD) megfigyelhető gyarapodás tudta megközelíteni, igaz, jóval később, jellemzően csak a 15. század végétől. Feltűnő, hogy e két terület egyaránt síkvidéki jellegű, míg a gyéribben adatolt alsó folyás jobb (AÉ) partjának környéke mocsárvidék, a felső folyás jobb partja (FÉ) pedig domboság. Ez a nem túl markáns, de mégis jellemző különbség arra utalhat, hogy a Sebes-Köröstől északra, illetve délre fekvő területek benépesülésének üteme némi különbséget mutathat: a déli részeken a jellemzően későbbi kétrészes nevek számának határozott emelkedése esetleg egy második betelepülési hullámot jelezhet. Ez pedig egy olyan fontos településtörténeti következtetés lehet, ami az adatolás relatív viszonyainak talaján áll.

5. A településnevek szerkezeti sajátosságai a négy régióban

A nevek feltűnésének kronológiáját a névstruktúra figyelembevételével is bemutathatjuk. A helynévrendszerben felfedezhető, területhez köthető különbözőségek, az ún. névmintázatok ugyanis jól megragadhatók a településnevek szerkezeti

sajátosságaiban mint a neveket elsődlegesen jellemző nyelvi tulajdonságokban. Ezt fentebb a nyelvterület egészére vonatkozó elemzésben a népnévből alakult településnevek példáján már bemutattam. A továbbiakban a négy Sebes-Körös menti régió eltérő névmintázatát meghatározó számos sajátosság közül is csupán ezt az egyetlen, de több rétegű jellemzőt ragadom ki.

Az 5. ábra négy diagramja a négy régió egy- és kétrészes elnevezéseinek arányát ábrázolja, majd a kronológiai viszonyaikat is láthatjuk a 6. és a 7. ábrán.

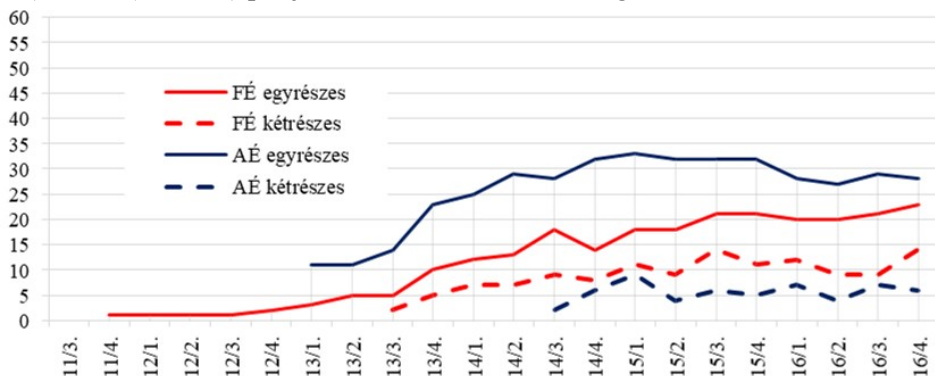

5. ábra. A régiók egy- és kétrészes elnevezéseinek százalékos aránya

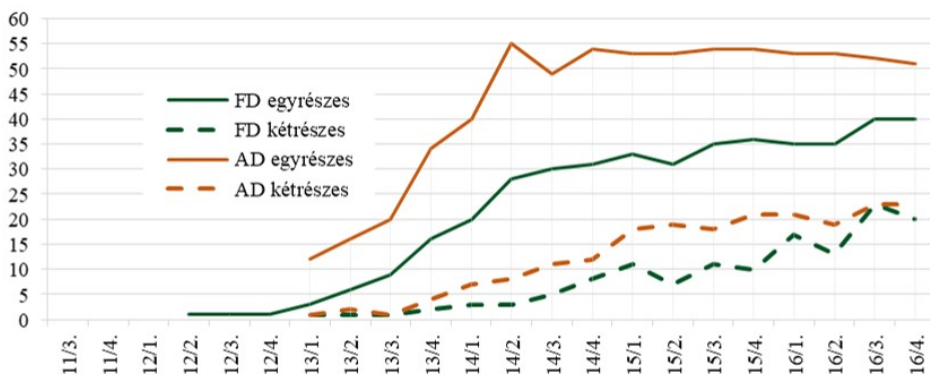
A térségek névkincsében egyetlen kivétellel meghatározó az egyrészes nevek túlsúlya a kétrészes elnevezésekkel szemben a kezdetektől a teljes ómagyar kor folyamán. Az egyrészes nevek divatja legjellemzőbb a Sebes-Körös alsó folyásának jobb partján (AÉ) volt, ahol a korszakban használatos településnevek 66%-a mutatott ilyen szerkezetet. Csupán mintegy 5–10%-kal maradt el ettől az aránytól a túlparti, az alsó és a felső folyás bal parti vidéke (AD, FD). Jelentősen eltérő képet mutat azonban a felső folyás északi partjának (FÉ) névkincse, ahol nem túl markáns többséggel, 54,4%-kal, de a kétrészes nevek vannak többségben.

Az egyrészes nevek aránya a kétrészesekhez képest itt azt mutatja, hogy a folyó alsó szakaszán (mind a déli, mind az északi oldalon) korábban jöhettek létre települések, mint a felső szakasz mentén. A felső szakasz északi régiója mutatkozik ebben a tekintetben legkevésbé archaikus névrendszernek.

Az egy- és kétrészes nevek időbeli gyarapodásában a Sebes-Körös jobb (AÉ, FÉ) és bal (AD, FD) partja között markáns különbség látszik.

6. ábra. Az egy- és kétrészes nevek abszolút számokban a Sebes-Körös jobb partján

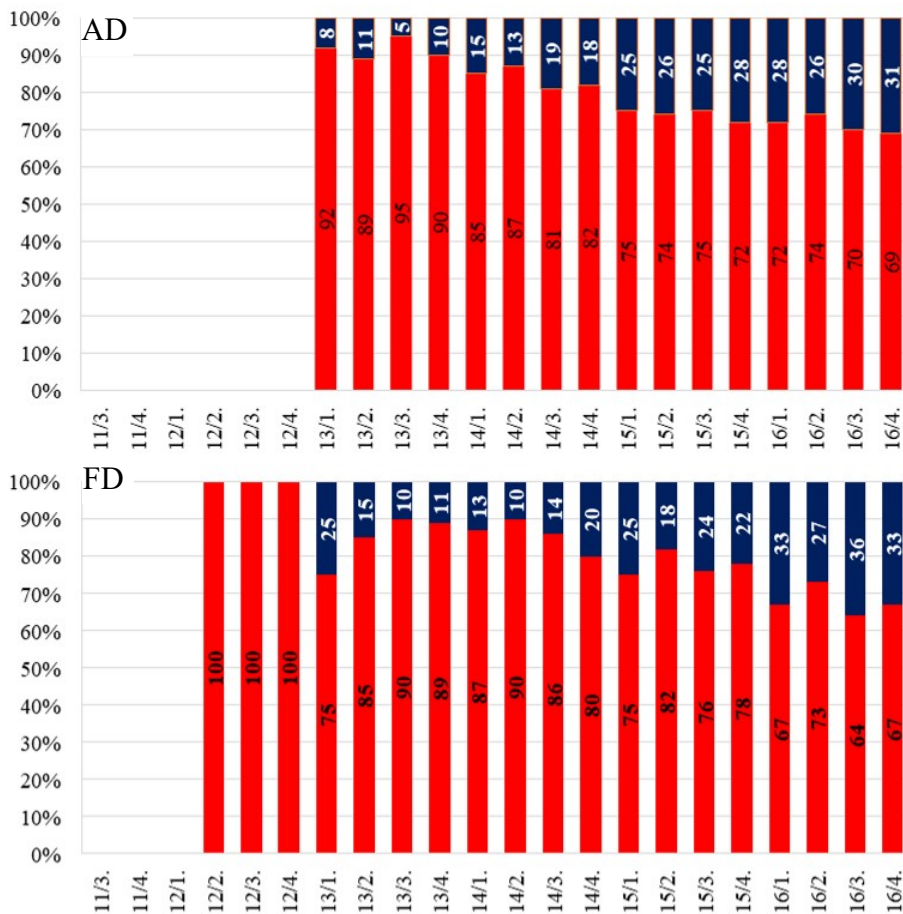

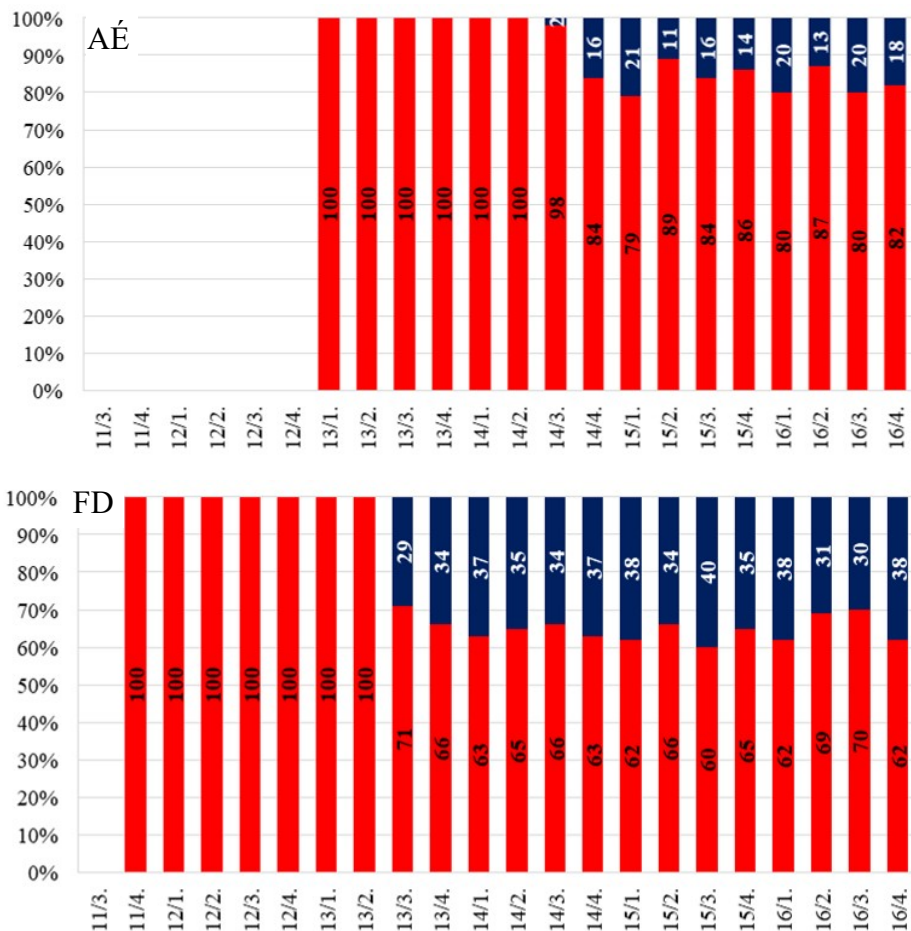
7. ábra. Az egy- és kétrészes nevek abszolút számokban a Sebes-Körös bal partján

A déli part mentén (FD, AD) mindkét névtípusban nagyobb ütemű növekedés tapasztalható, mint a jobb parti területen (FÉ, AÉ). Az egyrészes nevek gyarapodása folyamatos, erőteljesebb növekedésükről minden régióban a 13. század elejétől beszélhetünk, jóllehet ebben némiképp a források számának ekkor tájt jellemző emelkedése is szerepet játszhat. Az egyrészes elnevezések számának legmeredekebb növekedése az AD vidéken figyelhető meg. Hasonlóan meredek ívű emelkedést láthatunk az FD régióban, bár e folyamat eredményeként itt összességében csekélyebb számú településnév jött létre. Az egyrészes nevek száma a Sebes-Körös jobb partján (AÉ, FÉ) mérsékeltebb növekvő tendenciát mutat. A 14. század második felétől azonban az északi és a déli parton egyaránt inkább stagnál az egyrészes nevek száma.

A kétrészes településnevek arányának emelkedése egyértelműen szintén a déli, bal parton (AD, FD) határozottabb, míg a jobb parton (AÉ, FÉ) visszafogottabb növekedésről, majd hamar bekövetkező jellemzőbb stagnálásról tanúskodnak a névadatok. A déli parton akkor indul meg jelentősebb mértékű növekedés a kétrészes nevek számában, amikor az egyrészesek száma elkezd stagnálni: a 14. század második felétől. S ha felidézzük a települések gyarapodásáról, annak kronológiájáról korábban mondottakat (ti. hogy ugyancsak a déli parton figyelhetünk meg számottevő létszámnövekedést), akkor világos lesz az összefüggés a településnévszám és a kétrészes nevek számának változási trendje között: a településnévszám növekedésének hátterében zömében a kétrészes nevek számának nagyobb ütemű növekedése áll.

Az egyes régiók névalkotási sajátosságainak összevethetősége érdekében célszerű az egy- és kétrészes nevek jelenlétét a névkincs belső arányaira figyelve is elemezni. Ezeket a viszonyokat a 8. ábra mutatja. (Kék színnel a kétrészes, piros színnel az egyrészes nevek arányát ábrázoltam.)

8. ábra. Az egy- és kétrészes nevek százalékos aránya a névkincs egészében

A kétrészes településnevek legkorábban a 13. század elején bukkannak fel a Sebes-Körös bal partján, előfordulásuk csekély mértéke ebben a kezdeti szakaszban nem különbözik az alsó és a felső folyás mentén (AD, FD). Ettől kezdve azonban a kétrészes nevek aránya mindkét területen folyamatosan nő: a FD névanyagában 10–36%, az AD névadatai között 5–31% a részvételük. Kissé később, csak a 13. század második felétől maradtak fent kétrészes elnevezések a FÉ régióból, ahol már a forrásokban való legkorábbi megjelenésüktől kezdve tartósan magas arányban, 29–40%-kal képviseltetik magukat. Az AÉ területről pedig kronológiailag jócskán lemaradva, csak egy évszázaddal későbből, a 14. század második felétől adatolhatók az első kétrészes névalakok, amelyek ugyanakkor a négy régió legalacsonyabb, 2–21%-os belső arányát mutatják. Ezek az arányok és kronológiai sajátosságok arra utalnak, hogy a Sebes-Körös északi partja mentén időben gyorsabb ütemben alakul ki a később stabilabb, lényegében szinte változatlan

struktúrájú településnév-állomány; míg a déli part mentén a névállomány kialakulása időben hosszabban elnyúló folyamat, amelynek során a kétrészes elnevezések mérsékelt, de folyamatos növekedése átalakítja a településnév-rendszer belső arányait is.

Összefoglalva a Sebes-Körös térségének helynévrendszerére vonatkozó névrendszertani vizsgálatok eredményét, a fenti sajátosságok vizsgálata három fontos településtörténeti jellegű következtetést enged meg.

1. A térségbe letelepülő magyarság itt csak nyomokban találhatott más nyelvű (szláv) népeket. Nem túl nagy számban települtek be ide a későbbiekben is idegen népelemek.

2. A névrendszer jellege azt mutatja, hogy az alsó szakasznál — mocsaras, lápos jellege ellenére — korábban kialakulhattak a magyarok települései.

3. A névállomány gyarapodási üteme és névrendszertani jellege arra is utal, hogy a folyótól délre eső térség betelepülésében lehetett egy második, erősebb falualapítási hullám is.

Tanulmányom célja az volt, hogy Bihar megye meghatározó jellegű folyója, a Sebes-Körös völgyének ómagyar kori helynévanyagát megvizsgálva a településnevek etimológiai, térbeli és kronológiai sajátosságainak figyelembevételével rámutassak e folyómenti területek névmintázatainak néhány jellemzőjére. Ezen túl arra is szerettem volna felhívni a figyelmet, hogy a hasonló vizsgálatok nem csupán a nyelvtörténet számára szolgálhatnak fontos hozadékkal, de eredményei a történettudomány, a néprajz és a történeti földrajz körében ugyancsak használhatók lehetnek.

Irodalom

ÁSZ. = FEHÉRTÓI KATALIN 2004. *Árpád-kori személynévtár. 1000–1301*. Budapest, Akadémiai Kiadó.

BÁRCZI GÉZA 1958. *Magyar hangtörténet*. Második kiadás. Budapest, Tankönyvkiadó.

BENKŐ LORÁND 1998. Adalékok a bihari székelység történetéhez. In: BENKŐ LORÁND, *Név és történelem. Tanulmányok az Árpád-korról*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 139–147.

BOROVSKY SAMU 1901. *Magyarország vármegyéi és városai: Magyarország monográfiája: a magyar korona országai történetének, földrajzi, képzőművészeti, néprajzi, hadügyi és természeti viszonyainak, közművelődési és közgazdasági állapotának enciklopédiája. Bihar vármegye és Nagyvárad*. Budapest, Légrády Testvérek.

Cs. = CSÁNKI DEZSŐ 1890–1913. *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában I–III., V*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.

EWUng. = *Etymologisches Wörterbuch Ungarischen I–II*. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Budapest, Akadémiai Kiadó. 1993–1995.

- FNESz. = KISS LAJOS 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Negyedik, bővített és javított kiadás. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Gy. = GYÖRFFY GYÖRGY 1963–1998. *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I–IV*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- JAKÓ ZSIGMOND 1940. *Bihar megye a török pusztítás előtt*. Település- és népiségtörténeti értekezések 5. Budapest, Sylvester Nyomda.
- KISS LAJOS 1997. Erdély vízneveinek rétegződése. In: KOVÁCS LÁSZLÓ–VESZPRÉMY LÁSZLÓ szerk. *Honfoglalás és nyelvészet*. Budapest, Balassi Kiadó. 199–210.
- KNIEZSA ISTVÁN 1938. Magyarország népei a XI.-ik században. In: SERÉDI JUSZTIÁN szerk. *Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia. II, 365–472.
- KNIEZSA ISTVÁN 1943–1944. Keletmagyarország helynevei. In: DEÉR JÓZSEF–GÁLDI LÁSZLÓ szerk. *Magyarok és románok I–II*. Budapest, Akadémiai Kiadó. I, 111–313.
- RÁCZ ANITA 2011. *Adatok a népnévvel alakult régi településnevek történetéhez*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 19. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- RÁCZ ANITA 2016. Régi magyar településnév-típusok relatív kronológiai viszonyai. In: BENŐ ATTILA–T. SZABÓ CSILLA szerk. *Az ember és a nyelv — térben és időben*. Emlékkönyv Szabó T. Attila születésének 110. évfordulóján. Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület. 50–61.
- ŠMILAUER, VLADIMÍR 1970. *Průručka slovanské Toponomastiky. Handbuch der slavischen Toponomastik*. Praha, Academia.
- SZABÓ T. ATTILA 1942. *Kalotaszeg helynevei. I. Adatok*. Kolozsvár, Minerva Rt.
- TESz. = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I–III*. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1967–1976.
- TÓTH VALÉRIA 2019. Módszertani problémák a Kárpát-medence régi helyneveinek etimológiai kutatásában. *Helynévtörténeti Tanulmányok 15*: 21–48.

Insights from Historical Toponomastics into the Early Settlement History of Bihar County

The historical Bihar County was one of the largest administrative units of the Kingdom of Hungary that played a key role in the life of the eastern region from the beginning. The conclusions of historians regarding the settlement date of its territory are only theoretical suppositions based on the projection of subsequent natural circumstances and ethnic features to an earlier time and they lack real historical or archeological evidence. With the help of settlement name data, linguists may draw more certain conclusions regarding the chronological features of the settlement of the county. Based on the toponyms preserved in sources, we may examine the productive period of particular settlement name types. Although the documentation of names is contingent, this affects all names and thus all name types the same way. Therefore, even if the absolute chronology (date of creation) of particular names is not revealed, the relative chronology of different name

types (i.e., relative to one another) may be well indicated also by the first name occurrences of the settlements in the case of a larger quantity of names. The chronological curve of a name type may undoubtedly indicate the changes in the frequency of name specimen belonging to the type only with a temporal delay (and what is more, we cannot even explore the parameters of the delay), however, we have no other tool with which we could examine and model the internal chronological movements of the name system. The first part of the paper introduces how this method works using the type of settlement names with an ethnonym origin.

Geographically and in the daily life of people living in Bihar County, the Sebes-Körös river had an outstanding role. The second part of the paper analyzes the settlement name corpus of the river valley from the Old Hungarian Era. In consideration of the etymological, spatial and chronological attributes of the denominations and using the toolbox of toponym reconstruction, it reveals the varied features of the name patterns of the areas along the Sebes-Körös. The basis of the study is provided by four areas distinguished based on the natural and topographical features along the river: the lower and upper sections of the Sebes-Körös and the right, i.e., northern, and left, i.e., southern regions of the two sections. The paper introduces the chronological distribution of settlement names in the region. The region-specific differences identified in the toponymic system of particular regions are referred to as name patterns. Of the numerous attributes defining the differing name patterns of the four regions along the Sebes-Körös, the paper introduces the differences in the structural features of the settlement names as linguistic attributes primarily defining the names.

The results of the onomatosystematical studies regarding the toponymic system of the Sebes-Körös region provide the following three important conclusions regarding settlement history:

1. Hungarians settling in the area could encounter people speaking another language (Slavic) only in traces. Other foreign people did not settle here in larger numbers in later times either.

2. The characteristics of the name system indicate that in the lower section (despite its marshy, swampy features) settlements of Hungarians could be created earlier.

3. The growth rate and onomatosystematical features of the name corpus indicate that there could also be a second, stronger village foundation wave in the settlement process of the area to the south of the river.

Vizek a természeti környezetre utaló településnevekben*

1. A természeti környezetre utaló településnevek — a másik két sajátosságviszonyt kifejező településnév-típustól (a humán környezetre utaló, valamint az épített környezetre, emberi tevékenységre utaló kategóriáktól) eltérően — az ember tevékenységétől függetlenül is létező helyekkel, entitásokkal állnak összefüggésben. A lokális viszonyra, illetve az általános földrajzi viszonyra utaló településnevek szemantikai és lexikális-morfológiai tekintetben többféle (pl. víznévi, hegynévi, erdőnévi; illetőleg növénynévi, állatnévi stb.) csoportja szoros összefüggést mutat a többi névfajttal, így tanulmányozásuk azokra vonatkozóan is fontos adalékokkal szolgálhat.

Jelen tanulmányomban a természeti környezetre utaló településneveknek a vizekkel, a vízzel kapcsolatos helyekkel való kapcsolatát vizsgálom. Arra szeretnék rámutatni, hogy a vizek, víznevek milyen szerepet töltek be a településnévtípus létrejöttében, illetve ezek milyen formában vannak jelen a korai ómagyar kori településnevekben. A víznév és településnév viszonya a szakirodalomban ugyan kiemelkedő figyelmet kapott — BENKŐ LORÁND például számos fogódzót adott a névadási folyamatok irányának a meghatározásához (vö. pl. 1947a, 1947b, 1948, később pedig 1998, 2003) —, én magam azonban ebben az írásomban a strukturális és kronológiai kérdésekre szeretném a hangsúlyt fektetni. A természeti környezetre utaló településnevek szerkezeti típusait vizsgálva korábban megállapítottam, hogy a vizek jelentős szerepet játszanak a településnevekben: az egyrészes, formáns nélkül álló, lokális funkciót kifejező településnevek döntő többsége víznévi eredetű: 83%-ában egyrészes víznév, 50%-ában pedig kétrészes víznév, illetve vízzel kapcsolatos név (pl. kutak, források neve) szerepel (vö. KOVÁCS É. 2019: 165–167). A jelentős arányok miatt is érdemes a vízneveknek, illetve a vízzel kapcsolatos helyek neveinek a településnevek létrejöttében betöltött szerepét alaposan megvizsgálni.

A természeti környezetre utaló településnevekkel kapcsolatos sokféle (pl. kronológiai, strukturális, keletkezéstörténeti, gyakoriságra vonatkozó stb.) kérdés

* A tanulmány az MTA–DE Magyar Nyelv- és Névtörténeti Kutatócsoport programja keretében készült.

tisztázásához a magyar nyelvterület egészére kiterjedő gazdag történeti névanyagra van szükség. Ezt különböző forrásokra támaszkodva (pl. KMHsz. 1., HA. 1–4., Gy. 1–4., Cs. 1–5., KOCÁN 2017, MÁLYUSZ 1922/2014, KENYHERCZ é.n., NÉMETH 1997, 2008, BOROVSKY Pozsony, Somogy, Temes, Torontál, Vas és Zemplén vármegyei kötetei; a forrásokról részletesebben lásd KOVÁCS É. 2019: 163–164) én magam állítottam össze, és rögzítettem adatbázisban, amely jelenleg 2193 adatból áll. Ez a névállomány szolgál alapul a vizsgálataimhoz.

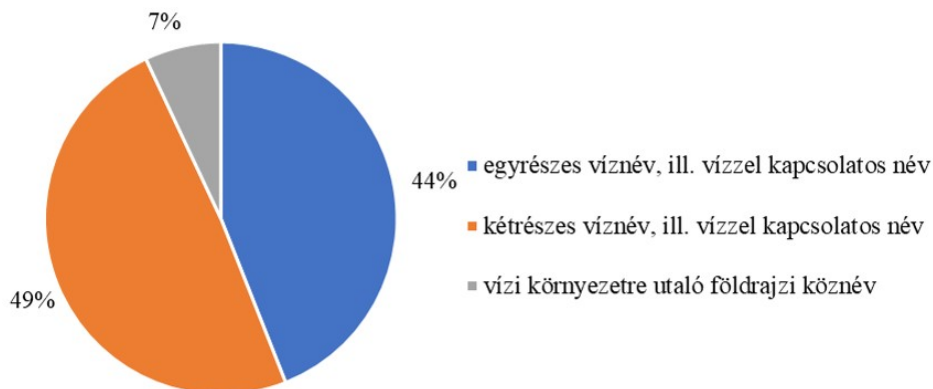
2. A természeti környezetre utaló településnevek harmadában (723 névben) találunk vízzel kapcsolatos közszói, illetve helynévi előzményt. E településnevek strukturális felépítésének megoszlását ábrázolja az alábbi diagram (1. ábra).

1. ábra. A vizekkel kapcsolatos településnevek szerkezeti típusai a korai ómagyar korban

E településnevek strukturális felépítését tekintve azt láthatjuk tehát, hogy a nevek döntő többsége egyrészes: a formáns nélküli névadás, a metonímia a nevek 85%-ában jelentkezik (pl. *Ér*, *Sajó* stb.). A vízzel kapcsolatos közszóból, illetve a víznévből képzőmorfémával történő névadás ezzel szemben igen ritkának mondható: a településneveknek pusztán 6%-át érinti (pl. *Érd*, *Árki* stb.). A kétrészes nevek közé a településneveknek ugyancsak kis része, csupán 9%-a tartozik (pl. *Marosvár*, *Érpályi* stb.).

2.1. A vízzel kapcsolatos egyrészes, formáns nélkül álló elnevezések lexikális strukturájukat tekintve alapvetően háromfélék lehetnek: ezek a településnevek ugyanis tartalmazhatnak 1. egyrészes helynevet, jelen esetben víznevet (pl. a *Nyitra*, *Tapolca* stb. településnevek), 2. kétrészes víznevet, illetve vízzel kapcsolatos nevet (pl. a *Feketető*, *Kölesér* stb. településnevek), valamint 3. vízi környezetre utaló földrajzi (azaz vízrajzi) köznevet (pl. a *Mocsár*, *Patak* stb. településnevek). E típusok megoszlását a 2. ábrán szemléltetem.

2. ábra. A vízzel kapcsolatos egyrésztes, formáns nélküli településnevek megoszlása az alapszavuk alapján

Az egyrésztes formáns nélkül álló településnevek több, mint 90%-ában biztosan azonosítható víznévi alapszó szerepel (44%-ban egyrésztes, 49%-ban pedig kétrésztes víznév). Földrajzi (vízrajzi) köznévek csupán csekély arányban vesznek részt e típus településneveinek alkotásában (7%). Ráadásul ehhez még azt is hozzá kell tennünk, hogy helynevek éppenséggel a közszói alapszóval azonosítható nevek között is rejtőzhetnek (vö. HOFFMANN–RÁCZ–TÓTH 2018: 335). Az első két esetben a településnevek szemantikai tekintetben lokális viszonyra, az utóbbi esetben pedig általános földrajzi körülményre utalnak.

2.1.1. A településnév létrejöhet tehát lokális funkciót kifejező egyrésztes víznévből metonimikus névadással (44%). A mellettük folyó víz nevével azonos nevet viselnek például az alábbi települések: *Beszterce*: 1241: *Byzturch* (vö. 1288/1390>1394: *Bezterche*, fl., KMHsz. 1: 55, Beszterce vidéke), *Gölnic*: 1286: *Guylnech* (vö. 1282/1288/1382>1383: *Gewlnich*, fl., KENYHERCZ é. n., Szepes vm.), *Lekence*: [1285]>1356: *Lekenche* (KMHsz. 1: 173, Beszterce vidéke; vö. 1356/1357/1358: *Lekence*, fl., HA. 1: 73), *Lipcse*: 1263: *Lypche*, v. (Gy. 4: 69, Liptó vm.; vö. 1265/1270: *Lypche*, fl., HA. 4: 26), *Lipnik*: 1330/1449: *Lupnyk*, v. (vö. 1286/XIX.: *Lipnik*, aqua, KENYHERCZ é. n., Szepes vm.), *Liszkó*: 1260: *Lysco*, t. (vö. 1260: *Lysco*, aqua, Cs. 3: 79, Zala vm.), *Szuha*: 1251>1368: *Zvha*, t. (Gy. 2: 554, Gömör vm.; vö. 1294: in valle *Zuha*, HA. 2: 69), *Tepla*: 1264/1696: *Tepla*, t. (Gy. 4:103, Liptó vm., vö. 1264/1696: *Tepla*, fl., HA. 4: 28), *Vág*: 1093–95: *Wag* (Gy. 4: 456, Nyitra vm.; vö. 1217 k.: *Wag*, flum., HA. 4: 66). Képzett víznévi alapú például a *Hodos*: 1326: *Hudus*, p. (vö. 1326: *Hudus*, fl., KMHsz. 1: 130, Bihar vm.), *Kökényes*: 1274: *Kukynus* (KOCÁN 2017: 91, Ugocsa vm.; vö. 1319: *Kukenes*, fl., Z. 1: 164), *Vajas*: *1237: *Woyos* (vö. [+1018–38]/[1173–96]>1409: *Vajas*, lac., KMHsz. 1: 290–291, Bodrog vm.) stb.

2.1.2. Az összetett lexikális szerkezetű vízneveket tartalmazó településnevek (49%) lexikális szempontból két tagból állnak ugyan, településnévként azonban bennük egyetlen szemantikai jegy fejeződik ki, az tudniillik, hogy a település 'egy bizonyos vízfolyás, állóvíz stb. mellett fekszik'. Településnévként e névformák tehát egyrészesnek tekintendők. Az ide tartozó településnevek víznévi előzményei nem minden esetben adatolhatók. Ez egyrészt az adatolásbeli (tehát mintegy véletlen) hiánnyal magyarázható, másrészt viszont az is elképzelhető, hogy az adott mikrotoponima valóban nem létezett. Ilyen struktúrájú településnevek ugyanis nemcsak közvetlenül mikrotoponimákból, hanem a meglévők mintájára, azok névmodelljét követve, direkt módon is létrejöhetnek. TÓTH VALÉRIA például a *fő* 'forrás' utótagú településneveket elemezve jutott arra a következtetésre, hogy a *fő* 'egy adott vízfolyás forrásánál lévő település' jelentésben településnév-formánssá válhatott (pl. *Szuhafő*, *Pinkafő* településnevek, ahol a víznévi előtag + a *fő* földrajzi köznévi utótag kapcsolódott össze településnévként, vö. TÓTH V. 2008: 182–187).¹

Alapnévként az ide vonható településnevek 36%-ában víznév (folyó- vagy állóvíz neve) szerepel. A következő településnevekben S + F szerkezetű kétrészes vízneveket találunk: *Kölesér*: 1138/1329: *Kuleser*, v. (KMHsz. 1. *Kölesér*, Bihar vm.); *Feketepatak*: 1260: *Feketepotok* (KOCÁN 2017: 91, Ugocsa vm.), *Lassúpatak*: 1344: *Lassyupatak* (KENYHERCZ é. n., Szepes vm.), *Szuhapatak*: 1324: *Swhapathok* (Cs. 4: 191, Trencsén vm.); *Fehértó*: 1220/1550: *Feherton* [ɔ: *Fehertou*], v., 1326/1326: *Feyrtou*, p. (NÉMETH 1997: 74, Szabolcs vm.), *Füzes-tó*: 1323/1367: *Fizestou*, p. (Gy. 3: 483, Krassó vm.), *Halastó*: 1236: *Holostov* (Cs. 2: 753, Vas vm.), *Verestó*: 1276: *Veristo* (Cs. 2: 260, Veszprém vm.); *Hidegvíz*: 1296/1413: *Hydegvyz* (Gy. 2: 198, erdélyi Fehér vm.) stb. Ide sorolhatjuk azokat a településneveket is, amelyek kétrészes, másodlagos keletkezésű, S + M struktúrájú víznevekből alakultak: *Holtmaros*: 1319: *Holtmorus*, p. (Cs. 5: 708, Torda vm.), *Mélykürtös*: 1337: *Melkyrtus*, p. (Gy. 4: 264, Nógrád vm.), [*Aszúbeszterce*]: 1332–6/PR.: *Amda Bystricia* ~ *Anda Bystricia* (KMHsz. 1: 39, Beszterce vidéke), [*Kisbeszterce*]: 1340: *minor Bezterce* (MÁLYUSZ 1922/2014: 80, Turóc vm.) stb.

E kategóriába tartozó településnevek nagyobb része (64%-a) kétrészes, vízzel kapcsolatos névből jött létre. Források, torkolatok, kutak neveivel hozhatók kap-

¹ Hasonló jelenségként értelmezhetjük a *halom* utótagú településnevek egy részét. Léteznek olyan (elsősorban kisebb kiemelkedések mellett fekvő) települések, amelyeket valamilyen sajátosságot jelölő előtag + *halom* földrajzi köznévi utótag szerkezetű névvel neveztek el a névadó közösség tagjai anélkül, hogy mellettük ilyen nevű kiemelkedést adatolni tudnánk (pl. *Bodroghalom*, *Sziget-halom* stb., vö. Kovács É. 2017: 127–131).

csolatba a következő településnevek: pl. *Erzsébetforra*: 1274>1340: *Elysbethforra* (KMHSz. 1: 93, Arad vm.); *Borfő*: 1245: *Burfeu* (Gy. 3: 180, Hont vm.), *Hodosfő*: 1331: *Hudusfeu* (Cs. 2: 756, Vas vm.), *Kútfő*: 1312/XVIII.: *Kuthfeu*, p. (KMHSz. 1: 169, Bihar vm.), *Nádfő*: 1327: *Nadfeu*, p. (Cs. 3: 443, Tolna vm.), *Sárfő*: 1185/1249/1352: *Sarfew*, pr. (Gy. 4: 454, Nyitra vm.); *Hidegkút*: 1289: *Hydegkuth* (Gy. 3: 292, Esztergom vm.), *Szélkút ~ Szilkút*: 1332–6/PR.: *Zilkuich ~ Zilkuch* (Gy. 2: 185, erdélyi Fehér vm.); *Dióspataktó*: 1262: *Gyospotokteu* (Gy. 3: 191, Hont vm.), *Bátató*: 1346: *Bathathew*, p. (KMHSz. 1: 48, Baranya vm.) stb.

2.1.3. A formáns nélküli egyrészes településnevek harmadik csoportjában olyan helynevek szerepelnek, amelyekben alapszóként vízrajzi köznevek állnak. A vizsgált névállomány 7%-ában találunk vizet, valamint vízzel kapcsolatos helyet jelentő földrajzi köznevekből alakult településneveket: pl. *Árok*: 1301: *Aruk*, p. (Gy. 3: 67, Heves vm.), *Aszó*: 1294/1345>1347: *Ozou*, p. (Gy. 2: 482, Gömör vm.), *Ér*: *1214/1550: *Her*, pr. (KMHSz. 1: 92, Bihar vm.), *Láp*: 1260: *Lap* (KOCÁN 2017: 92, Ugocsa vm.), *Órém*: 1212/1212: *Eurim*, v. (Gy. 4: 703, Pilis vm.), *Patak*: 1230: *Potahc*, t. (Cs. 3: 623, Sopron vm.), *Sár*: 1322: *Saar* (Gy. 4: 454, Nyitra vm.); *Rév*: 1332–5/PR.: *Rev* (KMHSz. 1: 232, Baranya vm.) stb.

Ezek a településnevek azonban — noha alapvetően általános vízrajzi viszonyokra utalnak — az átmenetiség jegyeit viselik magukon. Előfordulhat ugyanis az, hogy az adott közszóból természeti név alakul (vö. pl. 1255: *Potok*, flum., HA. 4: 49, Nógrád vm.), amely metonimikusan településnévvé válik (1255: *Potok*, v., Gy. 4: 49, Nógrád vm.), s a településnévben ezáltal lokális viszony fejeződik ki, strukturálisan pedig a víznevet (egyrészes víznevet; vö. 1. típus) tartalmazó településnevek között veendő számításba. Minthogy azonban az előzményként feltételezhető mikrotoponima sok esetben nem adatolható a település környezetéből, annak felderítése, hogy a közszói alapszóval azonosítható településnevek között melyek azok, amelyek lokális viszonyra (víz melletti fekvésre) utalnak, s víznevet tartalmaznak, adatok hiányában igen nehéz (ha egyáltalán lehetséges) feladat.

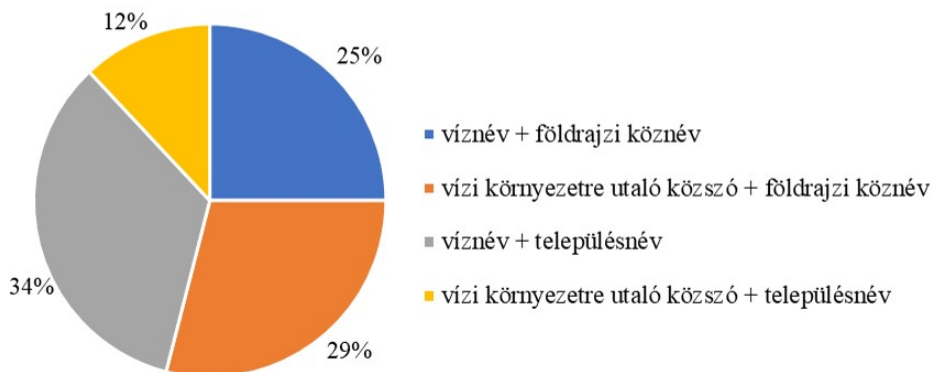
2.2. A vízzel kapcsolatos településnevek második nagy szerkezeti típusához, az egyrészes képzővel alakult településnevekhez sorolható elnevezések esetében a helynévképző alapvetően vízrajzi köznévi alapszóhoz járul. A vizsgált névállományban a településnevek mindössze 6%-a jött létre ily módon.

A képzőmorféma kapcsolódhat egyrészt 'víz' jelentésű földrajzi köznevekhez, mint pl. az *Árki*: +1086 [1250 k.]: *Arqui*, pr. (Gy. 2: 346, Fejér vm.), *Árkos*: 1330: *Arkus* (Gy. 2: 131, erdélyi Fehér vm.), *Árkosd*: 1299: *Arcusd* [*Arkusd*] (NÉMETH 1997: 25, Szabolcs vm.), *Érd*: +1263/1324/1580: *Eerd*, p. (Gy. 3: 374, Kolozs vm.), *Fertőd*: 1234: *Ferteud*, v. (Cs. 3: 608, Sopron vm.), *Mocsárd*: 1264: *Machard*, t. (Gy. 4: 423, Nyitra vm.), *Mocsaras*: 1334: *Mocharus*, t. (Gy. 2: 517, Gömör vm.), *Sárd*: 1238/1296–1301: *Sard*, v. (Gy. 2: 183, erdélyi Fehér vm.),

Sárosd: 1342: *Sarusd* (Gy. 2: 402, Fejér vm.) stb. településnevekben; de járulhat másrészt 'vízzel kapcsolatos hely' jelentésű földrajzi köznevekhez is: pl. *Hidas*: 1326: *Hydus*, p., v. (KMHSz. 1: 128–129, Bihar vm.), *Kutas*: 1211: *Cutus* (KMHSz. 1: 169, Bodrog vm.), *Szigeti*: 1214/1550: *Sciguetij* (KMHSz. 1: 264, Bihar vm.) stb.

A kategória településneveire a fentebb említett kettős arculat, az átmenetiség jellemző: vagyis számolni kell esetükben azzal a lehetőséggel is, hogy az általános földrajzi viszonyokat tükröző közszavak előbb maguk is víznevekké alakulhattak, s ezek szolgálták aztán a településnevekhez alapul, immáron lokális természetű viszonyt kifejezve.

2.3. A vízzel való kapcsolatra utaló településnevek harmadik nagy szerkezeti típusát a kétrészes településnevek adják. A kétrészes településnevek első névrésze tartalmazhat egyrészt víznevet, illetve más, vízzel kapcsolatos helynevet, másrészt földrajzi köznevet; második névrészükként pedig vagy 'település' jelentésű földrajzi köznévi, vagy településnévi áll. Ilyen szerkezetű településnevek azonban a korai ómagyar korban még ritkán fordulnak elő: az itt vizsgált névállományban csupán 9%-os arányban jelentkeznek. Az elsődleges (azaz földrajzi köznévi utótaggal álló) településnevek és a másodlagos (azaz helynévi utótaggal álló) településnevek aránya közel azonos: a kétrészes nevek 54%-a elsődleges, 46%-a pedig a másodlagos nevekhez sorolható. A vízzel kapcsolatos kétrészes településnevek megoszlását a 3. ábra mutatja.

3. ábra. A vízzel kapcsolatos kétrészes településnevek megoszlása a korai ómagyar korban

2.3.1. Az elsődleges településnevek közé tehát azokat a településneveket soroljuk e körben is, amelyek második névrésze 'település' jelentésű földrajzi köznevet tartalmaz, az előtag pedig a településnek a lokális vagy általános vízrajzi viszonyát fejezi ki. A lokális és az általános földrajzi viszonyokat tükröző, vizekkel kapcsolatos, elsődleges településnevek aránya nagyon hasonló képet mutat.

Az általános vízrajzi jellegre utaló előtaggal álló, elsődlegesen keletkezett településnevek a kétrészes településneveknek a 29%-át teszik ki. E nevek — egyetlen kivételtől eltekintve (*Révfalu*: 1323: *Reufalu*, Cs. 2: 346, Valkó vm., amelynek előtagja 'vízzel kapcsolatos hely' jelentésű földrajzi köznév) — 'víz' jelentésű, képző nélküli, illetve képzett földrajzi köznévi előtaggal állnak, mint pl. *Ároktelek*: 1347: *Aroktelek* (NÉMETH 1997: 25, Szabolcs vm.), *Sármonostora*: 1331/1331: *Sarmonustra* (NÉMETH 2008: 258–259, Szatmár vm.), *Sárvár*: 1345: *Sarwar*, p. (Gy. 2: 86, Doboka vm.), *Tóhely*: [+1077–95]>+1158//1403/PR.: *Tovhel* (KMHSz. 1: 279, Bodrog vm.), *Tófalu*: 1272: *Rovfolu* [ɔ: *Tovfolu*], t. (Gy. 2: 410, Fejér vm.), *Vízvár*: 1346: *Wyzwar*, p. (Gy. 3: 485, Krassó vm.); valamint *Árkostelek*: 1341: *Arkustelek*, t. (NÉMETH 1997: 25, Szabolcs vm.), *Sárostelek*: 1293/1401: *Sarustelek*, t. (Gy. 2: 201, erdélyi Fehér vm.), *Tóslak*: +1237/[1237–42]: *Thovsloch* (KMHSz. 1: 280, Borsod vm.) stb. településnevek.

A lokális viszonyt, azaz valamely vízfolyás melletti fekvést tükröző elsődleges nevek a kétrészes településnevek 25%-át adják. A nevek döntő többségében egyrészes víznevet azonosíthatunk: *Kőrösmonostora*: 1332–5/PR.: *Kewrsmonasterio*, 1376: *Keresmonostora*, p. (KMHSz. 1: 165, Baranya vm.), *Küküllővár*: 1332–7/PR.: *Kukulewar* (Gy. 3: 556, Küküllő vm.), *Marosvár*: [XIV.]/1000 u.-ra: in urbe *Morisena* ~ *Moroswar* (KMHSz. 1: 182, Csanád vm.), *Rackatelke*: 1271: *Rochkateluky*, t. (Gy. 4: 287, Nógrád vm.), *Szamosfalva*: 1345: *Samusfalua* (Gy. 3: 370, Kolozs vm.), *Zalatelke*: 1310: *Zalatheluke*, p. (Cs. 3: 125, Zala vm.). A *Sóspatakelke*: 1320: *Sospotokteleky* (Gy. 3: 370, Kolozs vm.), valamint a *Bándkúttelke*: 1312: *Bandkuthelke*, p. (Gy. 2: 59, Doboka vm.) településnevekben ugyanakkor kétrészes víznév, illetve vízzel kapcsolatos név található.

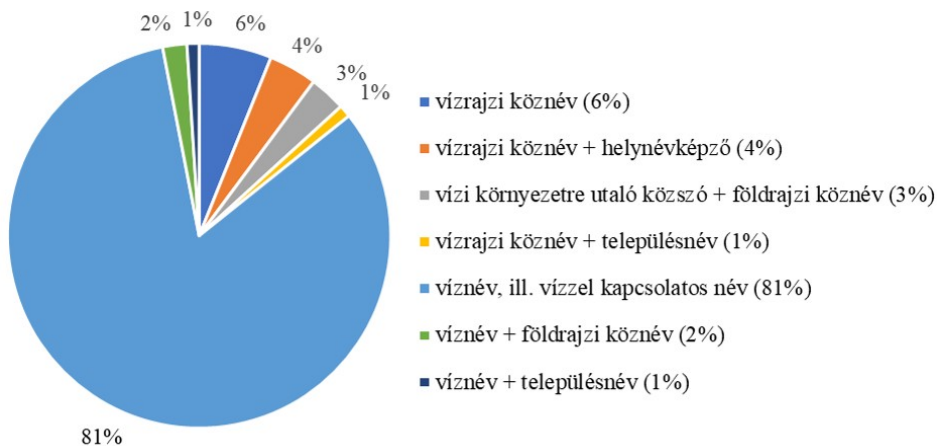
2.3.2. A másodlagos keletkezésű településnevek utótagjában minden esetben településnévi lexéma áll, a bővítményrészben pedig víznevet, illetve vízzel kapcsolatos nevet vagy vízi környezetre utaló köznevet találunk.

Az ilyen szerkezetű nevek döntő többségében víznévi előtag utal a víz melletti elhelyezkedésre. E névstruktúra a kétrészes nevek 34%-ában jelentkezik. Egyrészes képző nélküli víznév azonosítható például a *Gyöngyöspüspöki*: 1261/1271: *Gunguspispuky* (Gy. 3: 127, Heves vm.), *Túr pásztója*: 1281: *Tuparstuha*, v. (Cs. 1: 671, Külső-Szolnok vm.), *Túrterebes*: 1321: *Turterebes* (KOCÁN 2017: 95, Ugocsa vm.) stb. településnevekben. Képzett víznév található az *Okrimindszent*: +1183/1326/1363: mon. *OOSS*. [*Omnium Sanctorum*] de *Okur*, 1332–7/PR.: *Otrime(n)zend* ~ *O(s)trime(n)sce(n)d* (KMHSz. 1: 205, Baranya vm.), valamint a *Kebeleiszentmárton*: 1338: *Kebeleyscenthmartun*, p. (Cs. 3: 68, Zala vm.), *Túrterebes*: 1321/1324: *Turterebes* (KOCÁN 2017: 95, Ugocsa vm.) településnevekben. Az *Igantőszentgyörgy*: 1347: *Iga[n]tewscengurg* (Gy. 3: 316, Keve vm.), *Borzovatőbáka*: 1338: *Burzuatuebaka* ~ *Borzuatuebaka* (Gy. 3: 314, Keve vm.), *Kőkúthetény*: 1198 P./PR.: *Kequucheton*, v. (KMHSz. 1: 163, Bodrog vm.), illetve

a *Vízmellékiszentgyörgy*: 1339: *Vizmelleky Zenthgyurgh* (KMHSz. 1: 301, Bodrog vm.) településnevek előtagjában kétrészes, vízzel kapcsolatos nevek szerepelnek képző nélküli, illetve képzett formában.

A 'víz, illetve vízzel kapcsolatos hely' jelentésű földrajzi köznévi előtagú, másodlagos településnevek már kisebb, csupán 12%-os arányban fordulnak elő a korai ómagyar korban. Ilyen alapszót találunk pl. az *Érpályi*: 1273/1392/1477: *Herpauli*, v. (KMHSz. 1: 128, Bihar vm.), *Tófüss*: 1313/1339: *Toufyus*, t. (KMHSz. 1: 279, Borsod vm.), *Révkanizsa*: 1332/1572: in foro de *Reu Kanysa* (KMHSz. 1: 232, Csanád vm.), valamint az *Érdsomlyója*: 1227/PR.: *Erdesumulua* (Gy. 3: 493, Krassó vm.), *Vízgyala*: 1349: *Vizygyala* (KMHSz. 1: 301, Bács vm), *Árkosmohi*: 1325>1416: *Arkusmohy*, p. (KMHSz. 1: 36, Bars vm.), *Hidaskocsord*: [1327–41 k.]: *Hyduskuchurd*, v. (NÉMETH 2008: 150, Szatmár vm.) településnevekben. A fenti példákból jól látható, hogy e közszők alapalakban és képzett formában egyaránt állhatnak a településnevek előtagjaként.

3. A vízzel kapcsolatos településnevek strukturális jellemzőit, olykor keletkezéstörténeti folyamatait is vizsgálva a fentiekben igyekeztem bemutatni e névtípus prototipikus csoportjait, valamint próbáltam rávilágítani a kettős szemantikai tartalmú (lokális és általános földrajzi viszonyokra utaló), az átmenetiség jegyeit magukon viselő kategóriákra is. A 4. ábra diagramja az e településnévtípusba tartozó két fő kategóriának a vízi környezetre utaló közszői és tulajdonnévi összetevőit mutatja be szerkezeti formák szerint.

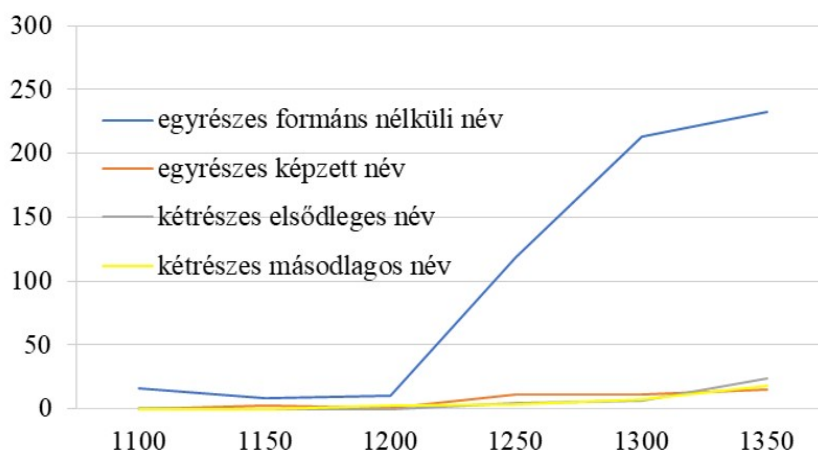
4. ábra. A vízzel kapcsolatos településnevek szerkezeti típusai lexikális alkategóriák alapján

Az ábra jól mutatja, hogy a településnév-adásban a metonimikus névadás játszotta a meghatározó szerepet: a vizekkel kapcsolatba hozható településnevek 87%-a így jött létre egy-, valamint kétrészes víznevből vagy vízzel kapcsolatos névből (81%), illetve vízrajzi köznévből (6%). A helynévképzővel való

(morfematikus) névalkotás csekély számú településnevet eredményezett (4%). A kétrészes településnevek száma szintén csekély: az összes névnek mindössze a 7%-át teszi ki. Ezek között többnyire víznevi előtagot tartalmazó névstruktúrák fordulnak elő (2%, illetve 3%). Másfelől szemlélve azt is látjuk, hogy a vízi környezetre utalás szerepe döntő többségében tulajdonnévi értékű helynevekhez (86%), kisebb részben pedig közszoói elemekhez kötődik (14%).

4. A természeti környezetre utaló településnevek kronológiai jellemzőit a korábban már több névfajtára is sikeresen alkalmazott relatív kronológia módszerével igyekeztem egy írásomban feltárni (ehhez lásd KOVÁCS É. 2020: 121–122). RÁ CZ ANITÁVAL egyetértve úgy látom ugyanis, hogy „az egyes névtípusok relatív (egymáshoz viszonyított) kronológiáját nagyobb névmennyiség esetén az első előfordulások is megbízhatóan kirajzolják” (RÁ CZ A. 2016: 104).

Ezt a vizsgálatot az itt tárgyalt altípusra vonatkozóan is elvégeztem: a víz melletti fekvésre utaló településnevek egyes névszerkezeti típusainak relatív kronológiai jellemzőit mutatja az 5. ábra.

5. ábra. A vízzel kapcsolatos településnevek szerkezeti típusainak relatív kronológiája

Mint ahogy a névtípus egészét tekintve a 12. század végéig csupán kevés adattal számolhatunk, e korai időszakokban az egyes szerkezeti típusokban is elenyésző az adatok száma, bár az egyrészes, formáns nélküli nevek már itt is fölényben vannak: pl. *Aszófő*: 1138/1329: *Asaufeu* (Gy. 4: 594, Pilis vm.), *Túr*: 1181/1288/1366/XV.: *Tur*, pr. (NÉMETH 2008: 317, Szatmár vm.), *Zsikva*: 1075/+1124/+1217: *Sikua*, t. (KMHsz. 1: 307, Bars vm.) stb. Az egyrészes képzett (pl. *Árki*: +1086 [1250 k.]: *Arqui*, pr., Gy. 2: 346, Fejér vm.; *Sári*: 1075/+1124/+1217: *Sari*, KMHsz. 1: 237, Bars vm.), valamint a kétrészes névstruktúrák (pl. *Kőkúthetény*: 1198 P./PR.: *Kequcheton*, v., KMHsz. 1: 163, Bodrog vm.; *Tóhely*: [+1077–

95]>+1158//1403/PR.: *Tovhel*, KMHsz. 1: 279, Bodrog vm.) viszont e korai évszázadokban csak szórványosan, alig egy-két névben — nemegyszer ott is bizonytalan kronológiai státusszal vagy pontosan nehezen megállapítható nyelvi formában — jelentkeznek.

A 13. század elejétől mutatkozik meg igazán az egyrészes, formáns nélküli településnevek dominanciája: pl. *Küküllő*: 1214/1550: *Kuckelluu* (Gy. 3: 556, Küküllő vm.), *Sóskút*: 1233/[1267-9]: *Sovskuth*, t. (Gy. 4: 575, Pest vm.) stb. A formáns nélküli névszerkezetet mutató, vízzel kapcsolatos településnevek az egész században nagyfokú gyarodást jeleznek, s a növekedés — bár üteme valamelyest lassul — a 14. század első felében sem áll meg. Arányuk a névtípus teljes állományát tekintve a 12–14. század közepe között végig 80–90% körüli értéket mutat. A képzővel alakult nevek (pl. *Fertőd*: 1234: *Ferteud*, v., Cs. 3: 608, Sopron vm.; *Mocsaras*: 1334: *Mocharus*, t., Gy. 2: 517, Gömör vm.), valamint a kétrészes (pl. *Sárvár*: 1250: *Sarwar*, NÉMETH 2008: 258–259, Szatmár vm.; *Érpályi*: 1273/1392/1477: *Herpauli*, v., KMHsz. 1: 128, Bihar vm.) névstruktúrák időbeli alakulása viszont más ívet rajzol fel. E településnév-típusok eleve kis számban jelentkeznek a 13–14. században is, és a számuk sem emelkedik jelentősen ebben az időszakban. Kis mértékben ugyan csökken az egyrészes képzett nevek (egyébként is csekély) aránya, egyidejűleg a kétrészes elsődleges nevek némi térnyerését is megfigyelhetjük.

Az egyrészes, illetve a kétrészes vízzel kapcsolatos településnevek időbeli viszonyai között nem jelentkeznek olyan jelentős eltérések, mint amelyek általában a természeti környezetre utaló településnevek e két fő szerkezeti típusát érintik (vö. KOVÁCS É. 2020: 126–128). Az itt vizsgált altípus esetében ugyanis a formáns nélküli elnevezések dominanciája miatt az egyrészes képzett, valamint a kétrészes nevek időbeli alakulása annyira lapos görbét mutat, hogy ennek további elemzése nem látszik indokoltnak. A fent megrajzolt képet ráadásul még két körülmény tovább árnyalhatja. Egyrészt e névtípus fentebb említett átmeneti jellege az, amit szem előtt kell tartanunk; másrészt pedig az a körülmény sem mellékes, hogy a képzővel való névalkotás a településnevek és a településnevek alapjául szolgáló természeti nevek körében egyaránt bekövetkezhetett (lásd pl. *Fertőd* esetét), s ennek megfelelően a településnév keletkezése kapcsán nemcsak a morfológikus, hanem a metonimikus névadás lehetőségét is mérlegelnünk kell.

5. A fentiekből jól látszik, hogy a korai ómagyar korban a vízzel kapcsolatos, elsősorban egyrészes, formáns nélküli településnevek fordulnak elő nagy számban. A metonimikus névadás játszotta tehát a meghatározó szerepet e településnevek létrejöttében, a vizekkel kapcsolatba hozható településnevek zöme ilyen módon jött létre. E településnevek számának jelentős gyarodása a 13. század elejétől mutatkozik meg, s tart lényegében egyenletes ütemben a korai ómagyar kor végéig. Az egyes szerkezeti típusok, valamint egyes lexikális-morfológiai

típusok időbeli viszonyait vizsgálva kitűnik, hogy a vízzel kapcsolatba hozható településnevek aránya — általában a természeti környezetre utaló nevekhez hasonlóan — viszonylag konstans jellegűnek mutatkozik, benne az egyrészes, metonimikus alakulásúak erős dominanciájával.

Irodalom

- BENKŐ LORÁND 1947a. Víz- és helységneveink viszonyához. *Magyar Nyelv* 43: 259–263.
- BENKŐ LORÁND 1947b. *A Nyárámente földrajzinevei*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 74. Budapest.
- BENKŐ LORÁND 1948. A székelyföldi szláv eredetű víznevek kérdéséhez. *Magyar Nyelv* 44: 95–101.
- BENKŐ LORÁND 1998. *Név és történelem. Tanulmányok az Árpád-korról*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- BENKŐ LORÁND 2003. *Beszélnek a múlt nevei. Tanulmányok az Árpád-kori tulajdonnevekről*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- BOROVSKY SAMU 1898. *Magyarország vármegyéi és városai. Vas vármegye*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.
- BOROVSKY SAMU [é. n.]. *Magyarország vármegyéi és városai. Pozsony vármegye*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.
- BOROVSKY SAMU [é. n.]. *Magyarország vármegyéi és városai. Somogy vármegye*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.
- BOROVSKY SAMU [é. n.]. *Magyarország vármegyéi és városai. Temes vármegye*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.
- BOROVSKY SAMU [é. n.]. *Magyarország vármegyéi és városai. Torontál vármegye*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.
- BOROVSKY SAMU [é. n.]. *Magyarország vármegyéi és városai. Zemplén vármegye*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.
- Cs. = CSÁNKI DEZSŐ 1890–1913. *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában I–III., V*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.
- Gy. = GYÖRFFY GYÖRGY 1963–1998. *Az Árpád-kori Magyarország történelmi földrajza I–IV*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- HA. 1–4. = HOFFMANN ISTVÁN–RÁCZ ANITA–TÓTH VALÉRIA 1997, 1999, 2012, 2017. *Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból. 1. Abauj–Csongrád vármegye. 2. Doboka–Győr vármegye. 3. Heves–Küküllő vármegye. 4. Liptó–Pilis vármegye*. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- HOFFMANN ISTVÁN–RÁCZ ANITA–TÓTH VALÉRIA 2018. *Régi magyar helynévadás. A korai ómagyar kor helynevei mint a magyar nyelvtörténet forrásai*. Budapest, Gondolat Kiadó.
- KENYHERCZ RÓBERT é. n. A középkori Szepes vármegye helyneveinek adatbázisa. Kézirat.

- KMHsz. = HOFFMANN ISTVÁN szerk. 2005. *Korai magyar helynévszótár 1000–1350. I. Abaúj–Csongrád vármegye*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 10. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke.
- KOCÁN BÉLA 2017. *Helynévtörténeti vizsgálatok a régi Ugocsa megyében*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 45. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- KOVÁCS ÉVA 2017. A természeti környezetre utaló településnevek. *Magyar Nyelvjárások* 55: 121–135.
- KOVÁCS ÉVA 2019. A természeti környezetre utaló településnevek strukturális kérdései. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 15: 163–178.
- KOVÁCS ÉVA 2020. A természeti környezetre utaló településnevek kronológiai viszonyai. *Magyar Nyelvjárások* 58: 121–132.
- MÁLYUSZ ELEMÉR 1922/2014. *Turóc megye kialakulása*. Kiadja a Budavári Tudományos Társaság, Budapest, 1922. Újraközlése: *Historia Incognita* III. sorozat. Máriabesnyő, Attraktor, 2014.
- NÉMETH PÉTER 1997. *A középkori Szabolcs megye települései*. Nyíregyháza, Ethnica Kiadás.
- NÉMETH PÉTER 2008. *A középkori Szatmár megye települései a XV. század elejéig*. Jósa András Múzeum Kiadványai 60. Nyíregyháza.
- RÁCZ ANITA 2016. *Etnonimák a régi magyar településnevekben*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 37. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- TÓTH VALÉRIA 2008. *Településnevek változástipológiája*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 14. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke.
- Z. = NAGY IMRE–NAGY IVÁN–VÉGHÉLY DEZSŐ–KAMMERER ERNŐ–LUKCSICS PÁL szerk. 1871–1931. *A zichi és vásoneői gróf Zichy-család idősb ágának okmánytára I–XII*. Pest, majd Budapest, Magyar Történelmi Társulat.

Bodies of Water in Settlement Names Referring to the Natural Environment

In my paper I examine the role of bodies of water and hydronyms in the creation of settlement names referring to the natural environment. The analysis specifically examines in what form the hydronyms and linguistic elements indicating water are present in the settlement names of the early Old Hungarian Era, thus it focuses on structural and chronological questions.

Settlement names that may be associated with water make up one third (33%) of settlement names referring to the natural environment. In terms of their structure, these are mostly single-component settlement names without a formant (85%). As for their lexical structure, these names may be of three types: these name forms may include 1. a single-component hydronym: e.g., *Nyitra* settlement name < *Nyitra* hydronym, 2. a two-component hydronym: e.g., *Feketetó* settlement name < *Fekete-tó* ‘black lake’ hydronym, 3. a geographical common noun referring to the environment: e.g., *Patak* settlement name < *patak* ‘brook’.

In the case of the names belonging to the second large structural type of settlement names referring to the natural environment, the single-component toponyms

with formants (6%) the toponymic formant is fundamentally added to a hydrographic common name base: e.g., *Mocsaras* settlement name < *mocsár* ‘swamp’ + -s topoformant.

The first name constituent of two-component settlement names making up the third main structure may include a hydronym or a common noun referring to the natural environment, while in their second name constituent there is either a common noun meaning ‘settlement’ (e.g., *Szamosfalva* ‘village/next to the river Szamos’) or a settlement name (e.g., *Túrpásztó* ‘settlement named Pásztó/next to the river Túr’). Settlement names with such a structure are rare in the early Old Hungarian Era (9%).

The relative chronological studies indicate the dominance of single-component settlement names without a formant between the 12th and 14th centuries: their proportion is around 80–90% throughout the period. The chronological trend of the names with formants and two-component name structures, however, is characterized differently: to start with, these settlement names appear in a low number even in the 13th and 14th centuries and their number does not increase significantly in this period either.

Gyakorisági viszonyok a korai ómagyar kori hangtani nyelvjárási különbségek leírásában

1. A korai ómagyar kori hangtani nyelvjárási különbségek leírásának elsődleges, közvetlen forrásanyagát a nyelvemlékekben fellelhető nyelvi adatok jelentik. Az egyes nyelvemlékek adatainak nyelvjárástörténeti forrásértéke azonban nagyon különböző lehet. A korai ómagyar kori nyelvemlékek felhasználásának legfőbb korlátját a helyesírás-történeti buktatók mellett a rájuk jellemző nyelvi ingadozások¹ jelentik, a történeti adatok nyelvjárástörténeti forrásértékének tanulmányozása során ezért a nyelvemlékekben tapasztalható kettősségek okait is tisztáznunk kell (erről egy korábbi írásomban részletezően szóltam, BÁBA 2019).

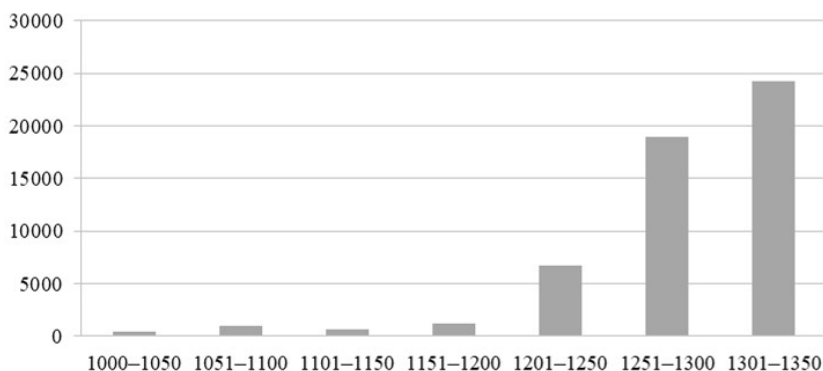
A hangtani szembenállások ómagyar kori területi sajátosságainak leírásakor azt is szem előtt kell tartanunk, hogy az oklevelekben fellelhető szórványok némelyike nem feltétlenül a helyi nyelvhasználók nyelvjárását tükrözi, hanem az oklevélíróét. Ezt a kérdést a különböző átiratokban fennmaradt közel azonos időben keletkezett oklevelek vizsgálatával ugyancsak körüljártam, ezeknek a forrásoknak a vizsgálatával ugyanis választ remélhetünk arra a kérdésre, hogy bizonyos nyelvjárástörténeti jelenségek miért tűnnek fel olyan területeken is, illetve olyan időben is, ahol és amikor az nem lenne várható (vö. BÁBA 2020).

A történeti adatok nyelvjárástörténeti forrásértékének meghatározásakor mindezeket túl a források területi és kronológiai eloszlásának egyenetlenségét sem hagyhatjuk figyelmen kívül. Jelen írásomban azt szeretném bemutatni, hogy a korai ómagyar kori történeti adatokhoz való viszonyulást hogyan határozzák meg ezek a tényezők, azaz milyen módszertani elvek alkalmazása vezethet eredményre az adatok gyakoriságának értékelése során. A korai ómagyar kori hangtani nyelvjárási sajátosságok közül mindehhez az *i ~ ü*, *ë ~ ö*, *é ~ í*, illetve az *l* kiesésével és az *ëj* diftongussal kapcsolatos hangtani szembenállások köréből hozok példákat.

2. Az Árpád-korból ránk maradt 4419 királyi oklevélből mindössze 198 köthető a 11–12. századhoz, a fennmaradó 4221 oklevél a 13. század terméke (SOLYMOSSI 2006: 206–207). Az oklevelek megjelenésének kronológiai egyenetlensége

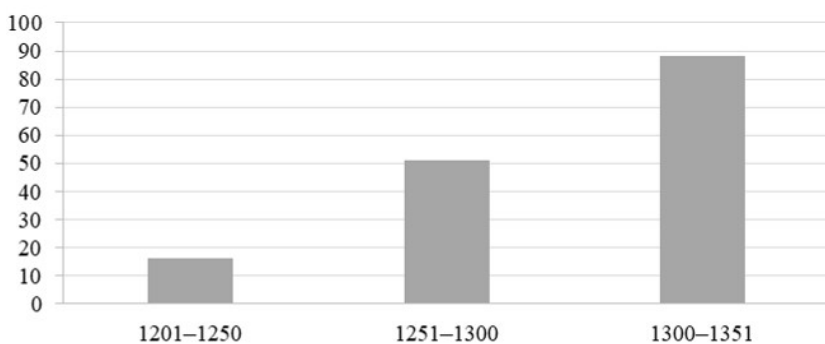
¹ BENKŐ LORÁND szerint például a székesfehérvári keresztsek javainak megerősítését tartalmazó, 1193-ban kelt oklevél számos hangtani ingadozást mutat, az adatok így példákat szolgáltatnak az *i ~ ü* szembenállás mellett az *ou ~ ó* (például *humerou ~ Aldo cut*), *ëj ~ öj* (például *keures bocor ~ Chergou*), *ëj ~ é* (például *Ferteu ~ fertes*), valamint a *v ~ hiátus* (például *Leajn sewer ~ Seyr kev*) hangtani (vagy esetleg helyesírási) kettősségekre is (1957: 37–39).

magától értetődően az adatok időbeli eloszlását is nagyban torzítja. Jól mutatja ezt a hangtani nyelvjárási különbségek leírásához a vizsgálataim során elsődleges forrásanyagként használt, a Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékén épülő hang- és helyesírás-történeti adatbázis (1000 és 1350 közé eső) több mint 53.000 adatának kronológiai megoszlása is (lásd ehhez az 1. ábrát).

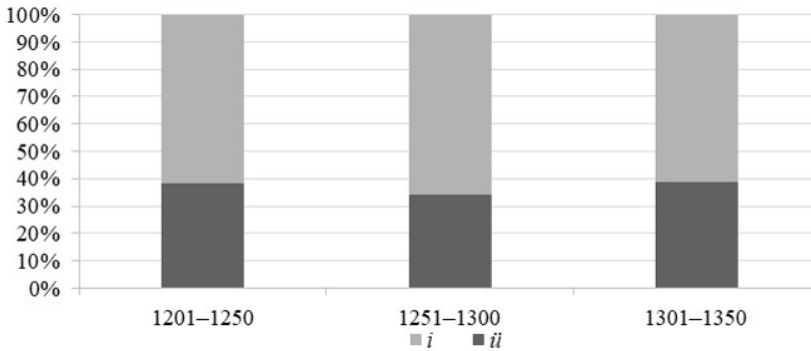
1. ábra. Az adatok kronológiai megoszlása az említett adatbázisban

Tekintettel arra, hogy az oklevelek eloszlása az egyes évszázadokban nagy fokú aránytalanságot mutat, a kronológiai sajátosságok megállapításakor a változatok egymáshoz viszonyított előfordulásának figyelembevétele, vagyis a relatív gyakoriság bemutatása lehet az egyes korszakokban leginkább eredményes.² Az *i ~ ü* szembenállás vizsgálatakor például az *ü-ző* adatok abszolút gyakoriságát tekintve azok gyarapodásának lehetünk tanúi, az összes (tehát mind az *i-ző*, mind az *ü-ző*) adatot, s azok egymáshoz viszonyított arányát figyelembe véve azonban sokkal inkább az *ü-ző* adatok jelenlétének stagnálása mutatkozik meg (lásd a 2. és a 3. ábrát).

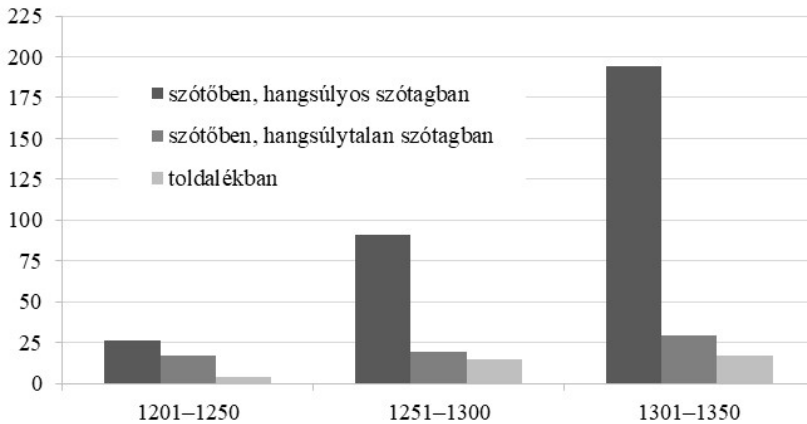
2. ábra. Az *ü-zés* abszolút gyakorisági viszonyai

² Az adatok kronológiai eloszlásából egyúttal az is következik, hogy a 13. század előtti időszak adatai bizonyos kronológiai és területi gyakorisági összevetésekre nem alkalmasak, ezért azok figyelembevételétől a hangtani jellegű elemzésekben eltekintettem.

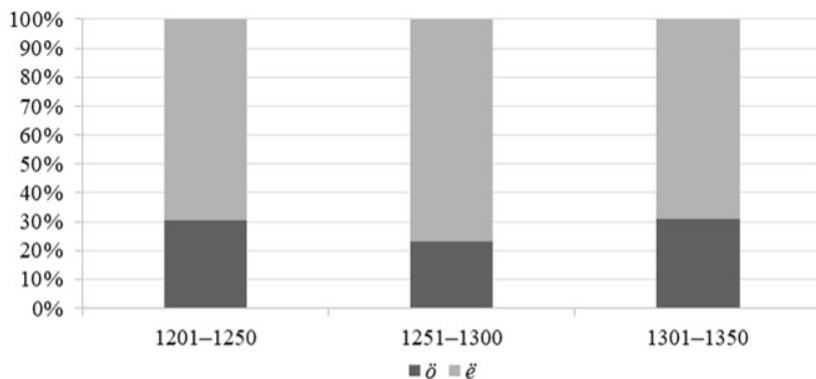
3. ábra. Az ü-zés relatív gyakorisági viszonyai

Az $\ddot{e} \sim \ddot{o}$ szembenállás kronológiai viszonyai kapcsán hasonló sajátosságot tapasztalunk. Az \ddot{o} -zű adatok különböző fonetikai helyzetben való megjelenésében látszólag elmozdulás történik az egyes fél évszázados időintervallumokban: a hangsúlyos szótagban jelentkező \ddot{o} -zű adatok száma jelentősen növekszik az idő előrehaladtával (lásd a 4. ábrát).

4. ábra. Az \ddot{o} -zű adatok száma a különböző fonetikai pozíciókban

Ez azonban minden bizonnyal csupán az adatok abszolút számának növekedésével van összefüggésben, mivel — ahogyan ezt az 5. ábra mutatja — az \ddot{e} -zű adatok száma ugyancsak jelentősen gyarapodik ebben a pozícióban az egyes időintervallumokban, s az egymáshoz viszonyított helyzetükben csak minimális elmozdulás látható.

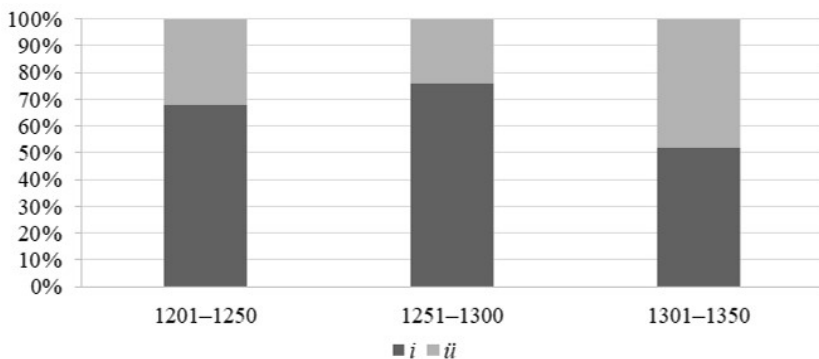
5. ábra. Az *ë-ző* és az *ö-ző* adatok száma szótőben, hangsúlyos helyzetben

Az oklevelek s ezáltal a bennük szereplő nyelvi adatok egyenetlen kronológiai eloszlása — az összevethetőség problémás volta mellett — olyan értelemben is befolyásolhatja a nyelvjárástörténeti vizsgálatok eredményét, hogy abban az időszakban, amikor nagyobb számban állnak rendelkezésünkre helynévi adatok, bizonyos hangváltozási folyamatok akár már le is zárulhattak. A β (vagy ν)³ labializáló hatásaként, annak kiesésével összefüggő labializáció például a helynévi adatok szerint valószínűleg olyan korán zajlott le, hogy az ennek következtében kialakuló kettősségre nem találunk meggyőző adatképeket, csupán a változás eredményeképpen létrejövő *ü-ző* alakok (például *Köved*: 1247: *Kued*, Komárom vm., Gy. 3: 434, *tövis*: 1319: *Tuys*, erdélyi Fehér vm., Gy. 2: 188) jönnek elő nagyobb számban a korai ómagyar kori adatok között (de lásd még DUDÁS 2004: 168).

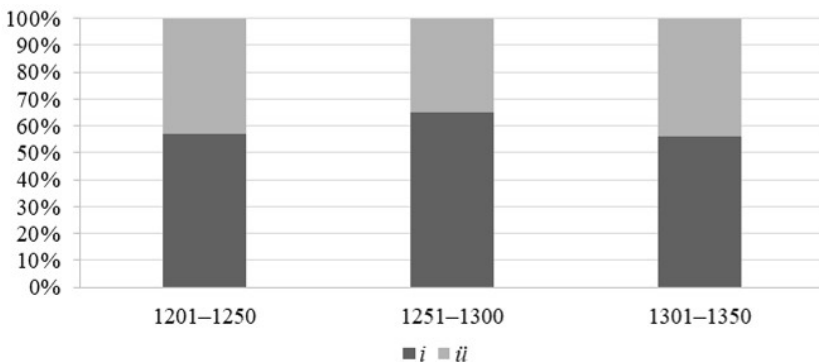
Az oklevelek fennmaradásának esetlegessége mellett a kronológiai jellegű megállapításainkat az okleveleknek egy másik sajátossága is nagyban elbizonytalaníthatja. Az oklevelek egy jelentős része ugyanis csak hamisított vagy átírt formában maradt fenn, az ilyen oklevelek pedig kétes értékűek. Az ezekben megjelenő elemeket nem lehet az eredeti és a hiteles oklevélbeli adatokkal azonos módon kezelni, minthogy az oklevelet átírók bizonyos esetekben éltek a változtatás lehetőségével, más esetekben azonban nem. Ennek megfelelően az ilyen módon adatolható jelenségeket nem tarthatjuk egyértelműen jellemzőnek sem az eredeti, sem az átírt oklevél korára (SZÓKE 2010: 95, 98, 2011: 60).

³ KIS TAMÁS az ómagyar bilabiális β -ről írott munkájában amellyel érvel, hogy a jelenség a β feltevése nélkül is jól magyarázható, a ν hang ugyanúgy alkalmas ugyanis a vokalizálódásra, ami „nem a képzési helyből, hanem az adott hang szonoráns approximáns voltából következik, a labiodentális approximáns ν [...] ugyanúgy vokalizálódhat, mint a bilabiális approximáns β , viszont nem lesz magánhangzó se a bilabiális, se a labiodentális zöngés réshangból, ha az frikatíva” (2019: 58). Annak a kérdésnek is felveti ugyanakkor, hogy egyáltalán beszélhetünk-e kiesésről, mivel egyetért SIMONYIVAL, MELICHHEL és MÉSZÖLY GEDEONNAL abban, hogy a hiátustöltő jelölése pusztán helyesírási sajátosság volt a korban (2019: 57).

Elemzéseim során ezért a nem eredetiben fennmaradt oklevelek adataira külön figyelemmel voltam. Az *i* ~ *ü* szembenállás kapcsán például megvizsgáltam azt, hogy a hangsúlyos szótagban bekövetkező változások kronológiai gyakorisági viszonyait befolyásolja-e az, hogy bevonjuk-e az elemzésekbe a nem eredetiben fennmaradt oklevelek adatait vagy sem. Úgy tűnik, hogy az eredményt ebben az esetben nem módosítja jelentősen az adatok állományának efféle differenciálása (lásd a 6., 7. ábrát).

6. ábra. A szótőben, hangsúlyos szótagban jelentkező *i* ~ *ü* szembenállás kronológiája az eredeti, másolt, hamis és átírt oklevelek alapján

7. ábra. A szótőben, hangsúlyos szótagban jelentkező *i* ~ *ü* szembenállás kronológiája az eredetiben fennmaradt oklevelek adatai alapján

Előfordult ugyanakkor, hogy bizonyos kiugró eseteket szemügyre véve kiderült, hogy az adat atipikus jellegét az átírt oklevélbeli előfordulása okozza, így például a *boldog* közszó és a *Csanak* helynév esetében a mindössze néhány *l*-ező alak (1263/1466/1476: *Boldogazzonkezy*, Gy. 1: 224, Bács vm., 1233/1416: *Cholnuk*, *Vatacholnuka*, *Cholnuch*, Gy. 3: 410, Komárom vm.) felbukkanása talán ezzel a tényezővel hozható összefüggésbe. Ehhez hasonlóan az *i*-zés egyik

terjedési gócnak tartott nyírségi–szamosháti területeken (például Szabolcs vármegyében) az egyetlen *i*-ző adat (1212/1339: *Bezdir*, NÉMETH 1997: 42) korainak tűnő felbukkanása sem függetleníthető attól a körülménytől, hogy ez átírt oklevélbeli előfordulás. A területen ugyanis többnyire csak a 14. század második felében bukkannak fel az *é* ~ *i* szembenállás jelenlétét sejtető egyéb adatok, például *Tuzsér* (1354: *Tusyr* ~ 1345: *Geustusera*, 1387: *Twsyr*, Cs. 1: 528) és *Körtvélyes-telek* (1374: *Kurthwylestelek*, NÉMETH 1997: 115) települések nevében (vö. N. FODOR 2008: 147).

Az azonban további, az egyes hangtani szembenállásokra vonatkozó elemzést igényel, hogy megállapítsuk, az adatok ilyen mennyiségű elemzésekor van-e általában véve jelentősége ennek a különbségtételnek.

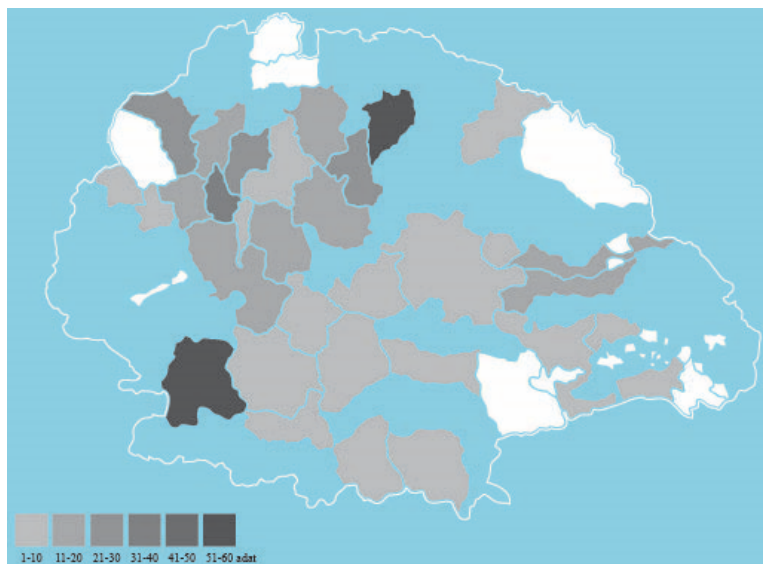
3. A források területi eloszlásának egyenetlensége (így például az erdélyi területek gyenge forrásadottsága) ugyancsak könnyen elbizonytalaníthatja a történeti adatok tanúságtételét. Ez azt jelenti, hogy bizonyos adatok hiánya a vizsgált területen nem szükségszerűen azonosítható magának a nyelvi jelenségnek a hiányával.

Nemcsak bizonyos területek adathiányos volta, hanem egyúttal más régiók gazdag adatoltsága is könnyen tévútra vezethet bennünket a nyelvjárási jelenségek területi sajátosságainak értékelésekor. Nyitra vármegye például mind az *ü*-zés, mind pedig *i*-zés területi terjedésének vizsgálatakor sűrűsödési pontként tűnik fel a korai évszázadokban, a vármegye forrásadottságainak ismerete azonban óva int bennünket attól, hogy kizárólag e jelenség alapján az adott területet az említett hangtani változások gócpontjainak tekintsük. Elég ehhez például az ország középső része déli területeinek adatait összevetni Nyitra vármegye adatainak számával. Bodrog, Csanád és Csongrád vármegye adatainak mennyisége a felét sem éri el ugyanis Nyitra vármegye adatainak.

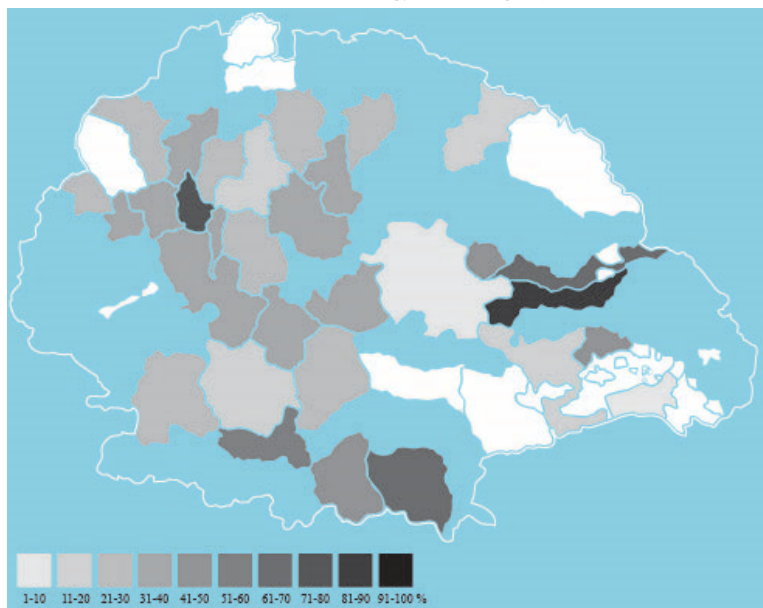
3.1. Az adatok alapján megrajzolt térképek az *ē* ~ *ö* szembenállás területisége kapcsán a szakirodalomban korábban felvázolt elképzeléseket szintén csak részben igazolják. Az *ö*-ző adatok abszolút gyakoriságát tekintve (lásd ehhez a 8. ábrát) ugyan Baranya és Abaúj vármegyék tűnnek a kiindulás gócnak (vö. DUDÁS 2002: 31), ez azonban inkább az előbb említett forrásadottságokat tükrözi vissza: mindkét térségben különösen nagy volt a településsűrűség, és emellett források is nagy számban maradtak fenn ezekre a területekre vonatkozóan. Amennyiben az *ö*-ző adatokat az *ē*-ző adatokhoz mérjük, a gyakorisági viszonyaik máris árnyaltabb képet tárnak elénk. A relatív gyakoriság⁴ alapján azt látjuk ugyanis, hogy a nyelvterület déli (Bács és Krassó vármegyékben) és keleti részén (Doboka,

⁴ A relatív gyakorisági viszonyoknak a területi sajátosságok leírásában betöltött fontos szerepére hívja fel a figyelmet a történeti családnévátlasz (<https://csaladnevatasz.hu/nevkereso>) módszere is, ahol „a relatív gyakoriság a keresett családnév megyén vagy járáson belüli százalékos arányát mutatja meg”.

Kolozs, Kraszna és Küküllő vármegyékben), valamint Esztergom megyében gyakori(bb) a labiális adatok előfordulása (lásd a 9. ábrát).⁵

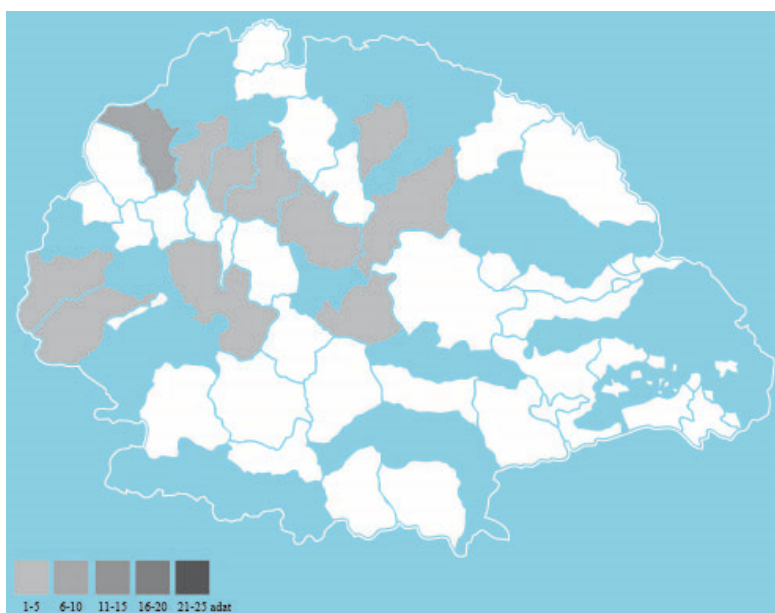
8. ábra. *Az ö-zés abszolút gyakorisága (1201–1350)*

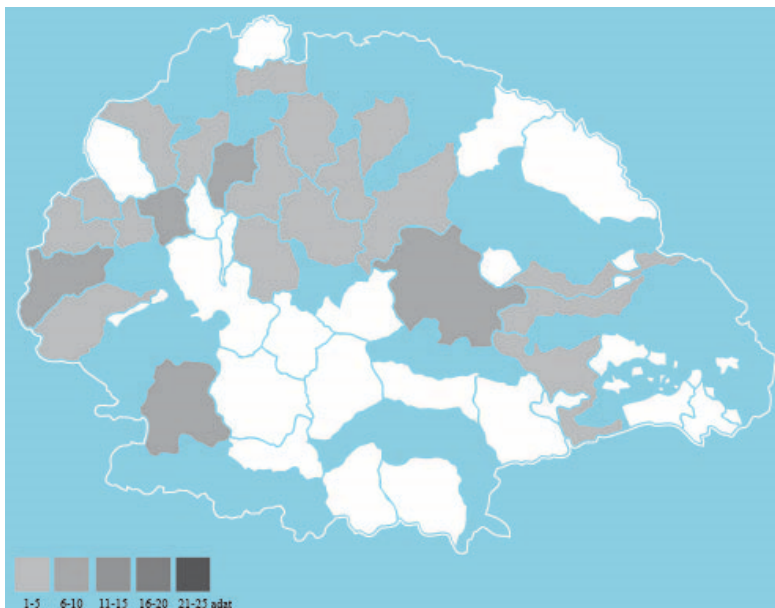
9. ábra. *Az ö-zés relatív gyakorisága (1201–1350)*

⁵ A térképeken a kézzel jelölt területek azokat a vármegyéket mutatják, ahonnan az adatbázisban egyáltalán nincsenek adataink, a fehér szín ellenben az adott jelenséget érintő adatok hiányát jelzi.

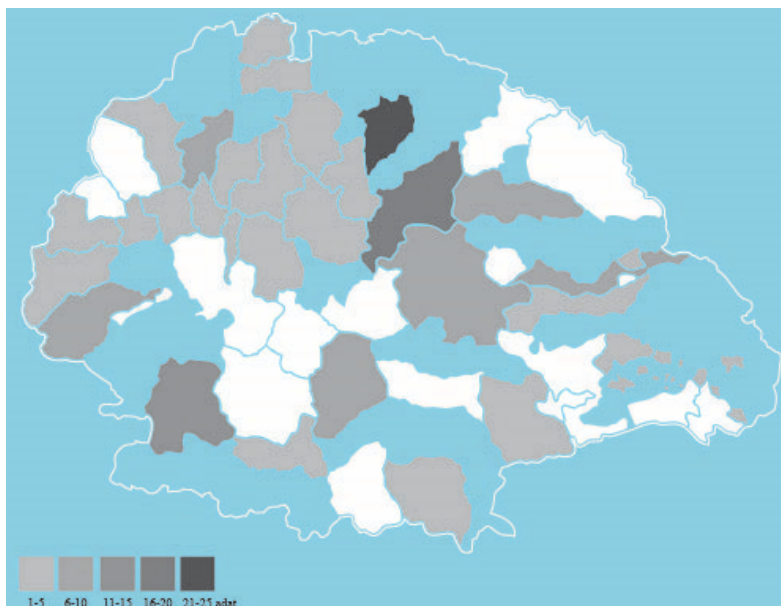
3.2. Az *é ~ í* szembenállás gyakorisági viszonyainak leírásakor méginkább nélkülözhetetlen a relatív gyakorisági viszonyok figyelembevétele. Az *é ~ í* szembenállás korai ómagyar kori sajátosságainak a vizsgálata során ugyanis hatványozottan szembesülünk a nyelvjárástörténet azon korlátaival, amik a helyesírás-történeti bizonytalanságokból, az adott jelenség keletkezéstörténeti heterogenitásából és a források egyöntetűségének a hiányából fakadnak. Az *é ~ í* szembenállás vizsgálatához ugyanis a fentebb már említett hang- és helyesírás-történeti adatbázison túl további források adatait is felhasználtam: Vas, Zala és Sopron vármegyékre vonatkozóan CSÁNKI DEZSŐ Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában (Cs.) című munkáját, Szabolcs és Szatmár vármegyékre vonatkozóan pedig NÉMETH PÉTER A középkori Szatmár megye települései a XV. század elejéig (2008) és A középkori Szabolcs megye települései (1997) című műveit. A forrásanyag ilyen irányú bővítésére azért volt szükség, mert a nyelvjárástörténeti szakmunkák hagyományosan ezeket a területeket jelölik meg a változás kiindulási gócaként. E bővítés nyomán azonban a forrásanyag némileg heterogénné vált, ami nem csupán azt jelenti, hogy az egyes vármegyék között az adatok mennyiségében jelentkeznek különbségek, hanem egyúttal azt is, hogy ez utóbbi vármegyékből — az adott munkák jellegéből fakadóan — pusztán településnévi adatok kerültek be a vizsgált korpuszba.

10. ábra. Az *é ~ í*-zés abszolút gyakorisága (1201–1250)

11. ábra. *Az í-zés abszolút gyakorisága (1251–1300)*

12. ábra. *Az í-zés abszolút gyakorisága (1301–1350)*

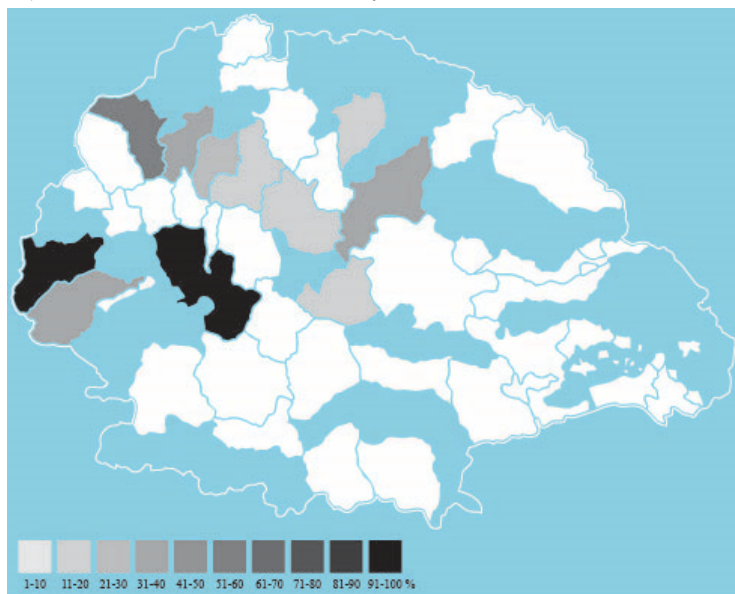
Az *í*-zés abszolút gyakoriságát bemutató térképsorozat (lásd a 10., 11., 12. ábrát) egyrészt azt mutatja, hogy a vizsgálatba vont déli és keleti vármegyékre mintha kevésbé lenne jellemző ez a sajátosság a 13. század első felében, s bizonyos

területeken (pl. Bodrog és Csongrád vagy Máramaros és Bereg vármegyékben) még a 14. század első felében sem jelentkezik az *i*-zés. Az is látható másrészt, hogy a 13. századra általánosan jellemző kisszámú adatmennyiséggel szemben a 14. század első felében már bizonyos területeken (pl. Abaúj és Szabolcs vármegyékben) látszanak sűrűsödési pontok.

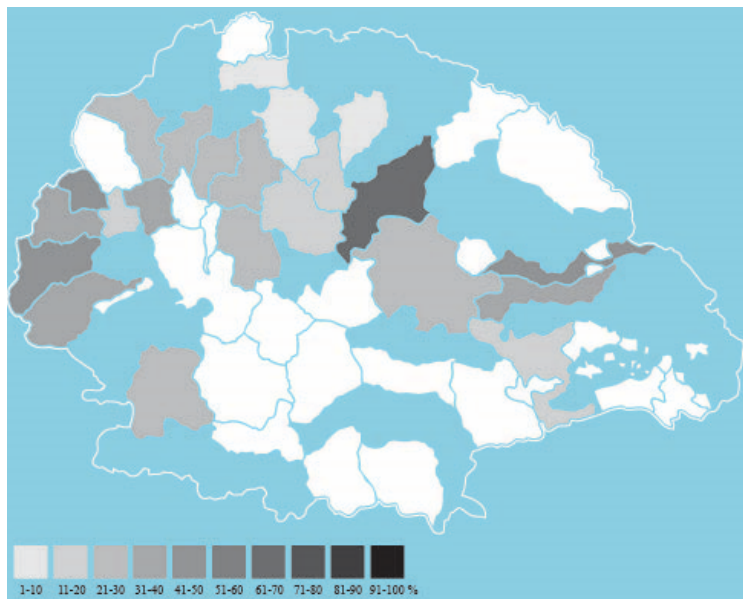
Nyilvánvaló ugyanakkor, hogy az egyes vármegyék adatainak eltérő forrásadottságai miatt az abszolút gyakorisági viszonyok nem minden esetben nyújtanak hiteles információt egy adott jelenség terjedését illetően. Ezért — ahogyan az eddigiekben is — az adatok relatív gyakorisági viszonyaira, vagyis az *i*-zű adatoknak az *é*-zű adatokkal szembeni százalékos arányaira is érdemes figyelmet fordítanunk (ezeket ábrázoltam a 13., 14., 15. ábrákon).

A relatív gyakoriságot bemutató térképlapok szintén azt igazolják, hogy a 13. század első felében a nyelvterület északi és nyugati részén volt jellemző az *i*-zés, ugyanakkor arról is vallanak ezek a metszetek, hogy azokon a területeken (például Szatmár, Vas, Zala és Sopron vármegyékben), amelyeket a szakirodalom a kései ómagyar kort illetően gócpontokként jelöl ki, már korábban, a 14. század első felében is nagyobb mennyiségben jelentkeznek az *i*-zű adatok.

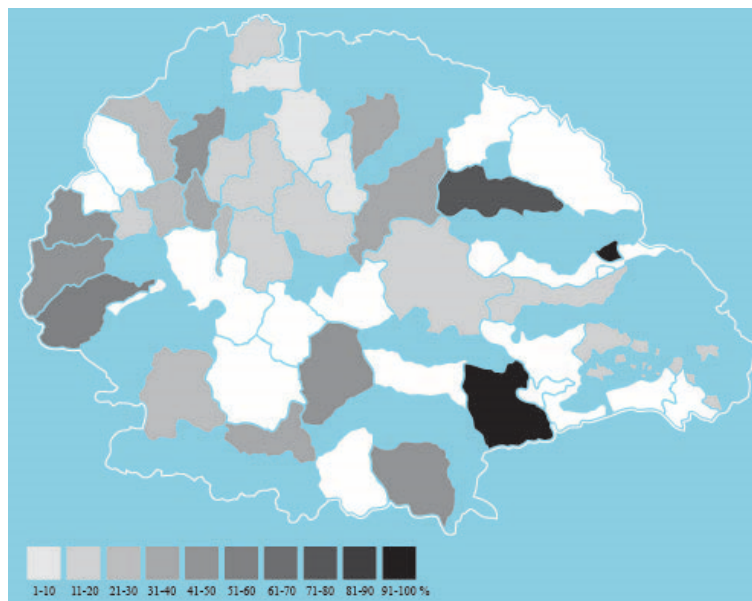
Az abszolút és relatív gyakorisági térképeket azonban érdemes együttesen használni, amit a Hunyad vármegyei eredmény például szembeűnően igazol: itt ugyanis a 14. századi igen magas relatív gyakoriság annak a következménye, hogy mindössze egy (*i*-zű) adat jelentkezik ezen a területen. A relatív gyakorisági térképek ezért itt önmagukban (az abszolút gyakorisági térképek figyelmen kívül hagyásával) torz és félrevezető eredményekre vezetnének.

13. ábra. Az *i*-zés relatív gyakorisága (1201–1250)

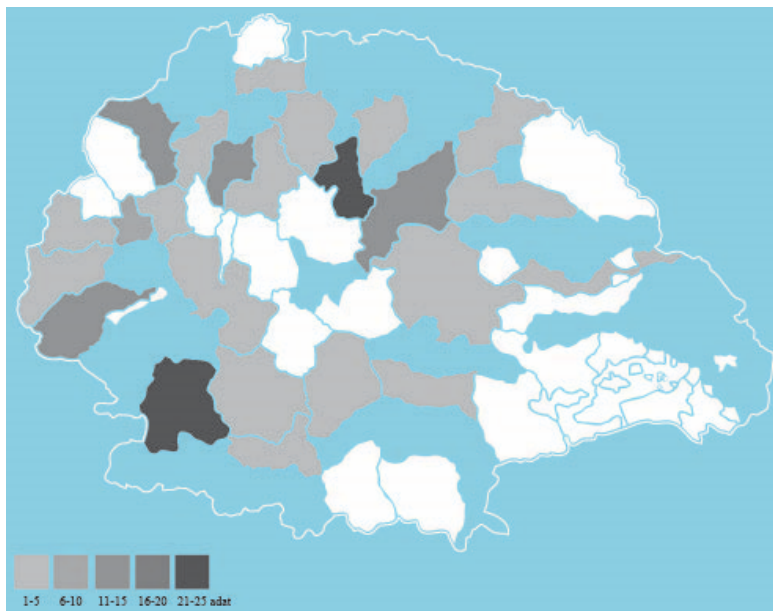
14. ábra. *Az í-zés relatív gyakorisága (1251–1300)*

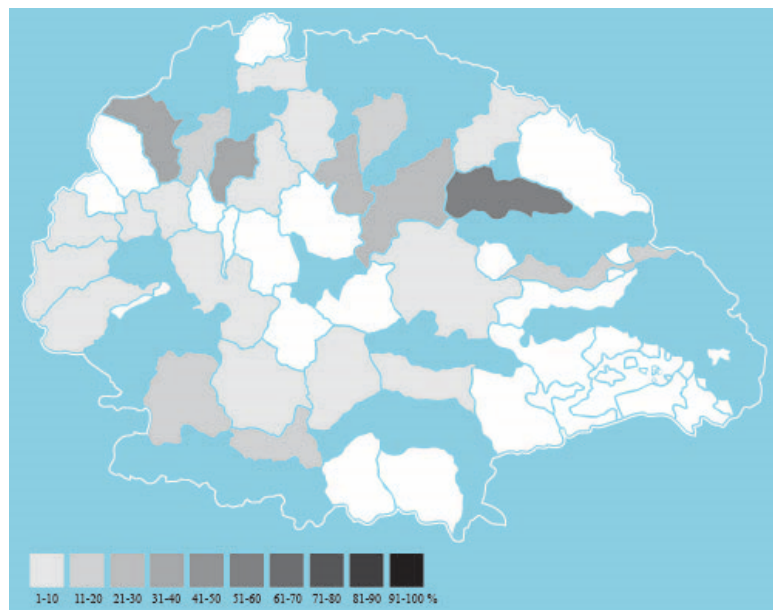
15. ábra. *Az í-zés relatív gyakorisága (1301–1350)*

3.3. A relatív gyakorisági térképek jelentőségére egy másik aspektusból is rámutathatunk. Az / kiesése kapcsán ugyanis nemcsak a jelenség területi sajátosságai tárhatók így fel, hanem a változás bekövetkeztének mértékét is szemléltetik a térképek.

Az *l* kiesésével kapcsolatban korábban BENKŐ LORÁND azt fogalmazta meg, hogy ez a változás legerőteljesebben a nyelvterület nyugati részén érvényesült (1957: 79).

16. ábra. Az *l* kiesésének és betoldódásának abszolút gyakorisága (1201–1350)

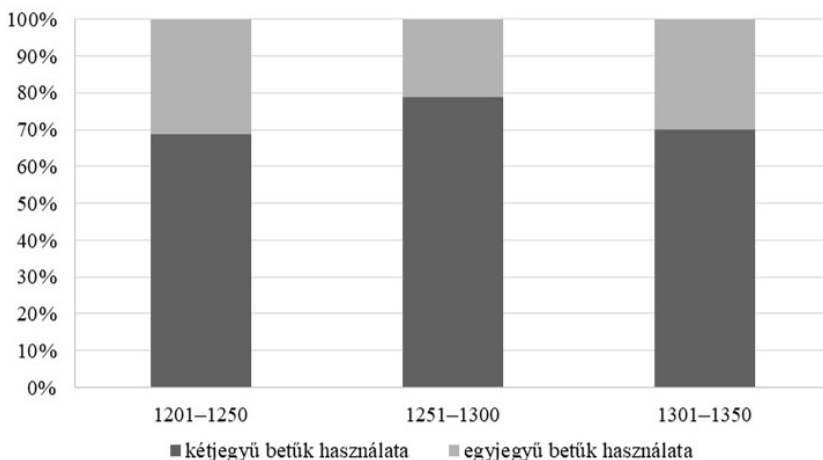

17. ábra. Az *l* kiesésének és betoldódásának relatív gyakorisága (1201–1350)

Az adatok eloszlását mutató abszolút és relatív gyakorisági térképek (lásd a 16., 17. ábrát) azonban egyaránt azt jelzik, hogy az *l* hang kiesése és inetimológikus betoldása a korai évszázadokban a nyelvterület északi-északkeleti, nyugati és déli területeire egyaránt jellemző. A nyelvterület középső és keleti régióiban ugyanakkor a változás nem látszik elterjedtnak. A térképek (leginkább a relatív gyakorisági térkép) alapján az is nyilvánvaló azonban, hogy az *l* kiesése és betoldódása a korban a magyar nyelvterület egyik részén sem képviselt az eredeti formákkal szemben fő variánst.

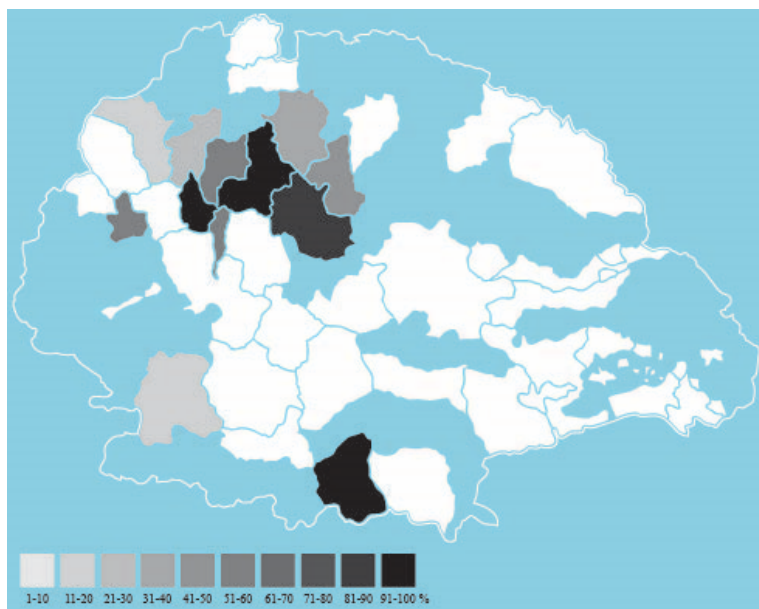
4. A nyelvjárástörténet egyes kérdéseiben az adatok kronológiai gyakorisági viszonyainak fél évszázados metszetekben történő ábrázolása és a területi sajátosságok együttes figyelembevétele hozhat csak megnyugtató válaszokat.

Az *ëü* diftongus vizsgálatával kapcsolatos eredményeket számos tényező teszi viszonylagossá: az *ëü* keletkezésének heterogenitása és az azzal kapcsolatos későbbi változások szerteágazó volta, valamint a helyesírási és etimológiai bizonytalanságok sokasága említhető meg itt például közülük. A területi elterjedtség vizsgálatakor — melynek során az adatokat az 1200-as évektől kezdődően vetítettem térképre — a számos helyesírás-történeti akadály miatt annak bemutatására szorítkoztam csupán, hogy a különböző szembenállásokat mutató elemekben a kétjegyű betűk (*eu, ev, ew, eo, ou, ov, ow, ey, iu, yu, yw*) és az egyértelműen monoftongusra utaló lejegyzések (*u, uu, uv, v, w, o, i, y, e*) milyen aránybeli különbségeket mutatnak az egyes időszakokban és az egyes területeken. Az elemzésbe csak azokat az adatpárokat vontam be, amelyekben a legnagyobb valószínűséggel feltételezhetjük az egykori diftongusos ejtést. A vizsgálat eredményeinek értékelésekor természetesen nem hagyhatjuk figyelmen kívül azt a körülményt sem, hogy a helyesírás konzervativizmusa következtében a kettősbetűk az idő előrehaladtával diftongust és monoftongust egyaránt jelölhettek.

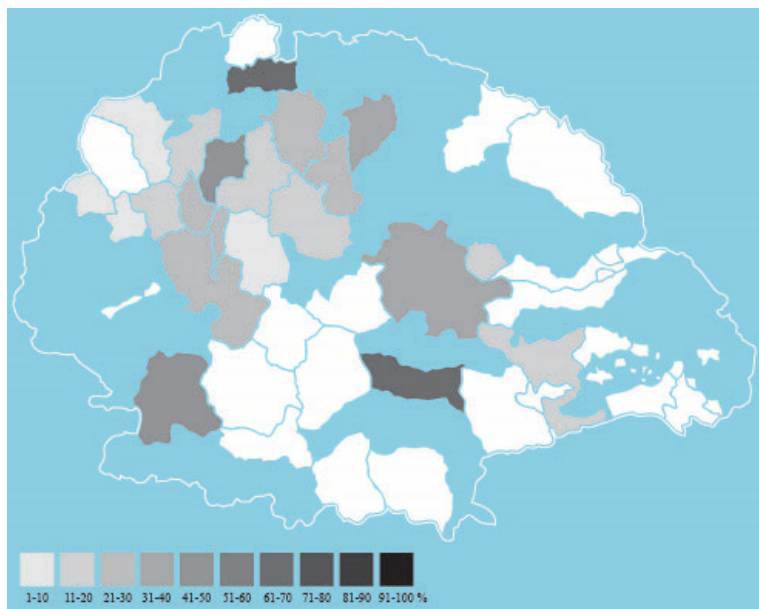

18. ábra. A szembenállást mutató adatok lejegyzési gyakorisági viszonyai

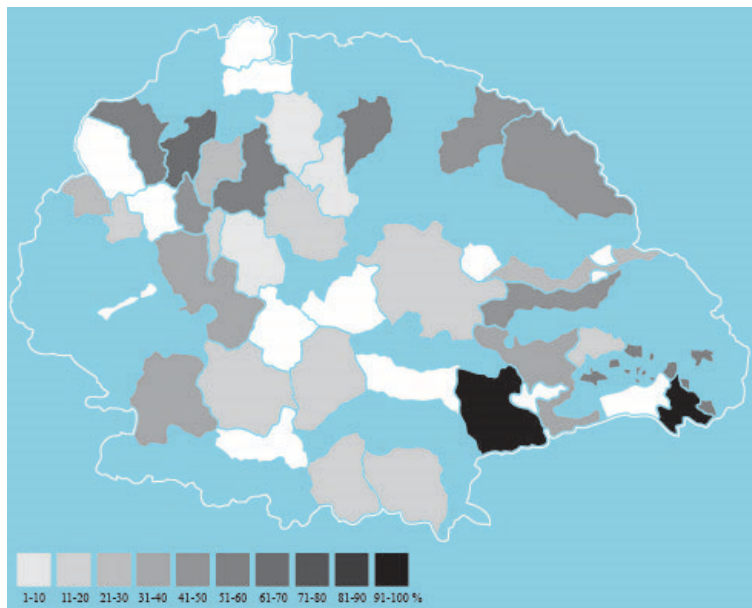
A nehézségek ellenére az adatok relatív gyakorisági viszonyainak térképre vetítése bizonyos következtetések levonását (kellő óvatosság mellett) lehetővé teszi.

19. ábra. A monofungosus ejtésre utaló adatok területi viszonyai, 1201–1250

20. ábra. A monofungosus ejtésre utaló adatok területi viszonyai, 1251–1300

21. ábra. A monoftongusos ejtésre utaló adatok területi viszonyai, 1301–1350

Noha a félévszázados intervallumokban az egyes adatok arányában csak minimális különbségeket látunk (lásd a 18. ábrát), ez minden valószínűség szerint azal is összefüggésben áll, hogy a terjedő monoftongusos ejtést a lejegyzett formák sokáig nem tükrözték.

Területi szempontból viszont az egyértelműen monoftongusra utaló írásmód fokozatos terjedését tapasztalhatjuk. A fenti relatív gyakorisági térképeken (lásd a 19., 20., 21. ábrát) az egyértelműen monoftongusra utaló írásmódú alakoknak a kettősbetűkkel lejegyzett adatokkal szembeni százalékos arányát láthatjuk.

5. A korai ómagyar kori történeti adatoknak a hangtani nyelvjárástörténeti kutatásokba való bevonását több körülmény is nehezíti. Az adatokhoz való óvatos viszonyulás és azoknak a különböző szűrők segítségével történő felhasználása azonban megnyugtatóan kiküszöbölheti ezeket a korlátozó tényezőket. Az itt bemutatott eredmények és módszertani megoldások arra világítanak rá, hogy nem pusztán a kronológiai és területi sajátosságok relatív gyakoriságának figyelembevétele fontos az adatok eloszlásának egyenetlensége miatt, hanem ezzel együtt bizonyos területek gyér forrásadottságaiból fakadóan az abszolút gyakorisági viszonyokat is szem előtt kell tartanunk annak érdekében, hogy a torz képet elkerüljük.

A területi és kronológiai viszonyok bemutatása természetesen egymástól sem lehet független. A két szempont együttes érvényesítésének célszerűségét jelzik az olyan esetek, amelyek a helyesírás konzervativizmusa miatt a kronológiai gyakoriságban nem mutatnak ugyan eltérést, de a térbeli ábrázolás az adott nyelvjárási jelenség terjedési folyamatát jól kirajzolja.

Irodalom

- BÁBA BARBARA 2019. Az oklevelek kevert nyelvi állapotáról a nyelvjárástörténeti vizsgálatok tükrében. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 15: 179–192.
- BÁBA BARBARA 2020. A korai ómagyar kori *i ~ é* szembenállás vizsgálatának lehetőségei és korlátai. *Magyar Nyelvjárások* 58: 61–79.
- BENKŐ LORÁND 1957. *Magyar nyelvjárástörténet*. Budapest, Tankönyvkiadó.
- Cs. = CSÁNKI DEZSŐ 1890–1913. *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában I–III., V.* Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.
- DUDÁS GYÖRGYI 2002. A föld és a völgy labializációs változásai az ómagyar korban. *Magyar Nyelvjárások* 40: 21–34.
- DUDÁS GYÖRGYI 2004. A szóvég felől induló labializáció az ómagyar korban. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 1: 167–182.
- N. FODOR JÁNOS 2008. *Északkelet-Magyarország személyneveinek komplex nyelvi elemzése (1401–1526)*. Kézirat. Doktori értekezés. Budapest.
- Gy. = GYÖRFFY GYÖRGY 1963–1998. *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I–IV.* Budapest, Akadémiai Kiadó.
- KIS TAMÁS 2019. *Az ómagyar bilabiális β kérdéséhez*. A Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének Kiadványai. Debrecen.
- NÉMETH PÉTER 1997. *A középkori Szabolcs megye települései*. Nyíregyháza, Ethnica.
- NÉMETH PÉTER 2008. *A középkori Szatmár megye települései a XV. század elejéig*. A Nyíregyházi Jósa András Múzeum Kiadványai 60. Nyíregyháza.
- SOLYMOSI LÁSZLÓ 2006. *Írásbeliség és társadalom az Árpád-korban*. Budapest, Argumentum Kiadó.
- SZÓKE MELINDA 2010. A garamszentbenedeki alapítólevél nyelvtörténeti forrásértékéről. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 5: 95–103.
- SZÓKE MELINDA 2011. A garamszentbenedeki apátság 1075. évi alapítólevelének kronológiai rétegei. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 6: 59–65.

Frequency Conditions in the Description of Phonological Dialectal Differences in the Early Old Hungarian Era

The primary, direct source material for the description of phonological dialectal differences in the early Old Hungarian Era is represented by linguistic data found in linguistic records. The source value of data in linguistic records in historical dialectology, however, may vary significantly. The main obstacle to the use of linguistic records from the early Old Hungarian Era, besides pitfalls posed by orthographic history, is represented by their characteristic linguistic variation, thus when studying the source value of historical data for historical dialectology we also need to consider the causes of dualities seen in linguistic records. Therefore, I have already addressed this problem in detail in one of my earlier papers. When it comes to the description of the regional features of the phonological dichotomies during the Old Hungarian Era, we also need to keep it in mind that

some of the remnants found in the charters do not necessarily reflect the dialect of the local name users but that of the scribe of the charter. I examined this issue as well when studying charters that have survived in different copies and were created at almost the same time as by scrutinizing these sources we may hope to find out why certain phenomena in historical dialectology emerge also in areas and at times where and when it would not otherwise be expected.

When defining the source value of historical data for historical dialectology we cannot disregard, besides all these, the regional and chronological unevenness of the sources. In this paper I present how these factors determine the attitude towards historical data from the early Old Hungarian Era, i.e., the use of which methodological principles may bring us results when assessing the frequency of data. Of the phonological dialectal features from the early Old Hungarian Era I provide examples for phonological dichotomies related to $i \sim \ddot{u}$, $\ddot{e} \sim \ddot{o}$, $\acute{e} \sim \acute{i}$, the dropping of l and the $\ddot{e}\ddot{u}$ diphthong.

The inclusion of historical data from the early Old Hungarian Era in research on historical dialectology is made more difficult by several circumstances. A cautious attitude towards data and their use with the help of different filters may avoid these restrictive factors in a reassuring manner. The results and methodological solutions presented here indicate that it is not only the relative frequency of chronological and regional features that must be considered due to the unevenness of data distribution but because of the scarce sources of certain areas we also need to keep in mind the absolute frequency relations in order to avoid a distorted image.

Of course, the introduction of regional and chronological relations cannot be independent of one another. Those cases underlie the expediency of relying on both aspects together which although do not show differences in chronological frequency due to the conservative nature of orthography but spatial representation shows the spreading process of the given dialectal phenomenon well.

Küsmöd, Csükmöd, Kösmő, Csökmő, Csömök

BÁTKY ZSIGMOND a *Kecskemét* névvel kapcsolatban PAIS DEZSŐVEL folytatott vitája során hozta fel a PAIS által tárgyalt *Medesér* település elnevezéséhez kapcsolódva (vö. BÁTKY 1930: 266, 269–270, illetve PAIS 1929: 348, 350) előbb a PAIS által nem említett *Küsmöd* települést (vö. Lipszky: *Kismed*, *Kismöd*), majd a rajta átfolyó, általa *Kösmöd vize* néven említett patakot,¹ amelyekről azt gondolja, hogy ugyanaz a *med* szó van bennük (1930: 270). BÁTKY azonban a *med*, *medü* szónak nem ’meddő’, hanem ’nedv’ jelentést tulajdonít.²

KNIEZSA ISTVÁN az általa ismeretlen eredetűnek tartott *Kösmő* víznévvel kapcsolatban említi a Piskolt melletti *Kösmöd* patakot, továbbá a Székelyföldön lévő *Küsmöd* helységet és patakot.³

BENKŐ LORÁND pályája elején *Küsmöd* helység nevét szintén az ismeretlen eredetű nevek között tárgyalta, amely ma is élő víznevet őriz. Hivatkozik a település első, 1332–1337 közötti, ORTVAY által *Cusmend* formában⁴ közölt, helyesen *Cusmeud* formában írt feljegyzésre, továbbá KNIEZSA munkája alapján megemlíti, hogy a *Küsmöd* vízelnevezésre analógiákat is ismerünk (1947: 262).

A *Küsmöd* névvel kapcsolatos adatok összegyűjtésében, eredetének meghatározásában KISS LAJOS közleménye (1979) jelentős előrelépésnek tekinthető. A Székelyföldön lévő *Küsmöd* településsel kapcsolatban, mint a hasonló nevet viselő patak 1808-ban történt első említésére, LIPSZKY Repertóriumára hivatkozott

¹ „Itt említjük meg a Medesértől nem messze fekvő *Kismed*-et (Küsmöd), melyről amazzal egyforma oláh elnevezése után is, azt gondoljuk, hogy ugyanaz a szó van benne. A hegyben eredő *Küsmöd vize* folyik át rajta, de ez jobbacská patak és egyáltalán nem akar kiszáradni, ha esetleg időnként kevés is lehet a víz benne. Röviden, ezeket a tárgyi adatokat a *meddö* elmélet javára bajosan lehet megfeyjni.” (BÁTKY 1930: 270).

² Véleménye alátámasztására, néhány példa felsorolásán túl, a Czuczor–Fogarasi szótárra hivatkozik (BÁTKY 1930: 273–274). Idézzük a hivatkozott szótár ide vonatkozó szócikkét: „MED, (1), elavult főnév, mely helyett ma *ned* és *nedv* divatozik [...]; de még él nemcsak a *meder*, *medence* származékokban, hanem a *Kis Med* folyó, *Medves* hegy, *Medes* és *Medesér* helységek neveiben is.” (CzF. 4: 150).

³ „Kösmő ~ (román neve ismeretlen). (Régi adataink nincsenek. Az *ÉR* (312) vízrendszerében Piskolt mellett is tudunk egy *Kösmöd* patakról: 1369: fluv. *Kusmewd* JAKÓ, Bihar m. 325, a Székelyföldön pedig van egy *Küsmöd* helység és patak: LIPSZKY, Rep.). Eredete ismeretlen.” (KNIEZSA 1942: 42).

⁴ ORTVAY munkájában a hivatkozott helyen *Kusmend* olvasható (ORTVAY 1892: 660).

(1979: 470).⁵ Bihar megyében KNEIÉZA ISTVÁN és HUNFALVY JÁNOS munkája alapján említette a Berettyóba ömlő Tábor patak vagy *Kösmő* nevét (KISS L. 1979: 470; HUNFALVY 1865: 388). GYÖRFFY GYÖRGY⁶ és ORTVAY TIVADAR kötetei alapján az Abaúj megyei, először 1267-ben *Cusmeud* formában említett *Küsmöd* vízfolyásra is kiterjesztette a figyelmet. Az elnevezéssel kapcsolatosan az alábbiakra jutott: „A *Küsmöd* víznevet elhomályosult összetételnek gyanítom, s előtagjában a magyar *kis* melléknévnek a régi és nyelvjárási *küs* változatát keresem (vö. 1075/+1124/+1217: *kustiza* 'Kis-Tisza': MonStrig. 1: 57), utótagját pedig azzal a **med* 'száraz vagy időnként kiszáradó (meder)' alapszóval kapcsolom össze, amellyel a TESz.-ben a *meddő* és a *meder* szócikkében, a FNSz.-ben pedig *Dinnyés*, *Homokmégy*, *Kecskemét*, *Medina*, *Medves* és *Nemesmedves* szócikkében találkozunk.” (KISS L. 1979: 471). BENKŐ LORÁND és GYÖRFFY GYÖRGY munkái azt a feltevést erősítik meg benne, hogy mivel a *Küsmöd* és *Kösmő* víznevek körül mindenhol lagnak székelyek, a Kassa alatti víznevet az áttelepülő székely csoportok vitték magukkal. A *Kösmő* névvel kapcsolatban úgy foglal állást, hogy „a *Kösmő*-nek is lehetett *Küsmöd* az elsődleges alakja, de a szóvégi *d*-t kicsinyítő képzőnek foghatták fel, és elhagyhatták. Ezáltal a Berettyóba torkolló nagyobb, jelentősebb vízfolyás, a *Kösmő* alakilag is elkülönült az Érbe ömlő kisebb vízfolyástól, a *Küsmöd*-től, amelyet továbbra is joggal illethetett meg a kicsinyítő képzőként kezelt szóvégi *d*.” (i. h.).

BENKŐ LORÁND nem fogadta el KISS LAJOS megfejtési kísérletét, továbbra is megmaradt amellett, hogy az etimon ismeretlen, még ha esetleg a név első fele a *kis* melléknév *küs* változata lehet is, és a végződésben a *-d* kicsinyítő képző rejlik. Véleménye szerint az utótaggal, a **med*-del kapcsolatban „komoly baj van, [...] ugyanis a vokális eredetileg minden bizonytalansággal hosszú lehetett”, amit a név diftongusai bizonyítanak (1993: 54, 1998: 136–137). Emellett bizonyítékul hozta fel Bihar megyéből a *Kösmő* patak nevét, amely „alighanem a víznévi etimon kiegészítő képző nélküli változatát tartalmazza, az eredetibb *ő* máig való megtartásával” (1993: 55, 1998: 137).

TÓTH VALÉRIA az Abaúj megyei *Küsmöd* névvel kapcsolatban KNEIÉZA ISTVÁN, GYÖRFFY GYÖRGY, BENKŐ LORÁND és KISS LAJOS eredményei alapján foglalja össze az ismereteket, elfogadva a névköltöztetést és KISS LAJOS magyarázatát (2001a: 96).

KISS MAGDALÉNA a *Küsmöd* víznév etimológiai vizsgálata során, az addigi kutatástörténetet áttekintve példákat hoz a víznévből keletkezett településnevek

⁵ Ez tévesztette meg KISS MAGDALÉNÁT, aki szerint „LIPSZKY kizárólag folyóként említi” (KISS M. 2010: 151), noha LIPSZKY Repertóriumának előző sorában ez olvasható: „Kismöd *vel* Kisméd *h. Pagus*”; továbbá a településre és a patakra KNEIÉZA is helyesen hivatkozott.

⁶ 1267/1272: *Cusmeud*, fl., a Kassa alatti síkságon eredő patak, a Szartos jobb oldali mellékveze. Az alsó szakaszát Bölzse-patak néven említik (Gy. 1: 39, 78, Abaúj vm.).

személynévként történő feltűnésére (2010: 151–152), és néhány újabb adatot említ a *Kösmő* víznévvel kapcsolatban.⁷ Végül az alábbi megállapításokra jut: „Ha megfigyeljük a vizsgált helynév ómagyar és középmagyar kori adatait, láthatjuk, hogy mindegyik *-d*-re végződik. Az, hogy ez a **med* lexémának az utolsó hangja, vagy pedig a BENKŐ álláspontja szerinti *kis + ...-d* összetétel helynévképzője, véleményem szerint nem dönthető el megnyugtatóan. BENKŐ szerint a *Kösmő* az archaikusabb forma, vélhetőleg azért, mert még nem tapadt hozzá a *-d* képző. Ha azonban a *-d* az elhomályosult **med* szó végén a *-d* helynévképzőhöz hasonlóan viselkedett, analógiás hatásra lekophatott. [...] A helynév utolsó magánhangzójának az időtartama szintén több megoldási lehetőséget kínál. E kor magánhangzó-állományára jellemző, hogy a szóvégi *-eu* betűkapcsolat a 13. században jelölhette az *ö, ő* hangot is, továbbá a kései ómagyar korra jellemző *ew* betűkapcsolat szintén *ő* hangot jelölt (vö. RÁCZ A. 2005: 47). Ha a *Küsmöd* alak végéről a *-d* analógiás hatásra lekopott, a szóvégi *ö* megnyúlhatott, mivel szóvégi helyzetben rövid *ö* nem állt a nyelvünkben; így jött létre tehát a hosszú variáns, nem szóvégi helyzetben pedig továbbra is maradt a rövid forma. Ez a magyarázat egyúttal azal az eredeztetéssel is összeegyeztethető, amely e neveket a *kis* és a **med* 'száraz vagy időnként kiszáradó (ér, patak stb.)' összetételének tartja.” (2010: 153).

GYÖRFFY ERZSÉBET a bizonytalan szemantikai tartalmú névrészt tartalmazó belső keletkezésű víznevek között tekinti át a *Küsmöd* víznév problematikáját (2011: 78), továbbá a névköltöztetés útján keletkezett nevekkel kapcsolatban hivatkozik ezekre a víznevekre (2011: 37).

A korábbi adatokat az alábbiakkal egészíthetjük ki. A nyelvészek figyelmét eddig elkerülte a Bihar megyei Piskolt vagy Reszege határában egykor létezett *Küsmöd* nevű kismemesi település a Küsmöd patak partján.⁸ Az 1322. április 24-

⁷ Az általa VISTAI ANDRÁS JÁNOS gyűjtéseként közölt 1851-es adat FÉNYES ELEK könyvének (amint arra VISTAI hivatkozik is) Hegyköz-Ujlak címszavából származik, eredeti szövege: „Itt ered a *Kösmő* vize 3 völgyből, mellyek Hegyköz-Pályinál szakadnak össze” (FÉNYES 1851: 239). Itt jegyezzük meg, hogy FÉNYES ELEK hivatkozott munkájában ide vonatkozóan az alábbi említések találhatóak még: Bihar: *Kösmő*, Hegyköz-Kovácsi: *Kösmő patak*, Hegyköz-Pályi: *Kösmő pataka*, Nyüved: *Kösmő*, Csatár: *Kösmő patak*, Pap-Tamási: *Kösmő*.

KISS MAGDALÉNA Pesty Frigyes Bihar megyei gyűjtéséből Hegyközújlak településről az alábbiakat idézi (2010: 152): „a' határba jobb minőségű földek: Eszokról a' *Kösmő* patak választja Csatártól” (vö. HOFFMANN-KIS 1996: 311b). Az előző pontot, amely a vízfolyásra vonatkozóan fontos adatokat tartalmaz, nem idézi. Ez így hangzik: „északról elválasztja a' Csatári határtól, az úgy nevezett *Kösmő patak*: melyis csak esőzdésekkor fojik sok károkot okoz a Kaszállókba olyesetekbe: elnevezését honnan vette légyen nem tudható.” (HOFFMANN-KIS 1996: 244).

⁸ Küsmöd kismemesi település, 1322/1323: t. *Kysmeud* (AOkt. 6: 540), 1338: Lad. f. Fabiani de *Kusmevd* (DF 261240, Str. III, 317), 1391: Thomas f. Fabiani et Mich. de *Kysmend* [v: *Kysmeud*] (DL 98673, Károlyi I, 450). Nevét a mellette elfolyó *Küsmöd* patakról (1326/XVIII.: fl. *Kusmeud* AOkt. 10: 203) kapta. Piskolt vagy Reszege határában kereshető (NÉMETH 2008: 163). Piskolt (Pişcolt), Reszege (Resighea) Szatmár vm.

én kelt oklevélben *Kysmeud* föld mellett szerepel még egyebek között *Kurthuelus* föld, *nyrerdeu* erdő, *Pyskolth* föld, *Lazlouteleke* föld, *Jeneu* föld, *Kupuch* föld, *Galuspetri* föld, *Nych* föld (AOkt. 6: 220). TÓTH VALÉRIA a metonimikus névátvitellel keletkezett helynevek között, a vizek, folyók és a települések között fennálló (mindkét irányban működő) szoros kapcsolatról megállapította, hogy abban az esetben, ha a település neve a mellette vagy rajta folyó víz, patak nevével alakilag pontosan megegyezik, nagy valószínűséggel folyónév > településnév metonimiáról beszélhetünk (2001b: 154). A *Küsmöd* patak tehát nem csak a Székelyföldön, hanem Biharban is a nevét adta egy településnek.

Az első katonai felmérés térképén a Hegyközpályitól érkező, Bihar település K-i szélén végig folyó *Kosmo* nevű vízfolyást, amely Paptamási települést szintén K-ról érintve a Berettyóba ömlik, már *Kosmo bach* néven tüntetik fel (EKFT.). A második katonai felmérés térképén a *Kösmö* és *Kösmö Fl.* megnevezés olvasható, továbbá Kügytől DK-re, a vízfolyás jobb partján található a *Kösmö Tanya* (MKFT.). Huszár Mátyás 1822. évi térképén *Kösmö F.* néven találjuk (MNL OL S 80 Körösök – No. 39/A–C, 1–68. Körösök 24. szelvény). PESTY FRIGYES kéziratosa helynévtárában (1864) Paptamási leírásában is többször említik.⁹

Udvarhelyszéken *Küsmöd* település neve az első katonai felmérés térképlapján *Kis möd*, a vízfolyás neve a település közelében *Kismödi Patak*, amelybe északabbra balról torkollik a *Kis Mödi Kő Pataka* (EEKF.). A patakra vonatkozóan további adatokat találunk az Erdélyi Helynévtörténeti Adattárban (EHA.).¹⁰ Pesty Frigyes gyűjteményében a *Küsmöd* név Alsósófalva, Kőrispatak és Küsmöd település leírásában található.¹¹ A helynévtárban Etédnél jegyezték fel az alábbi

⁹ „A Község Keleti részét Keresztül vágja az ugy nevezett *Kösmö patak*, mely a sitervölgyi határról jövőn, vizét egyedül hó és eső által nyeri, a község észak felőli végéig megtartja a *Kösmö* nevezet. onantul nevét Sivora változtatja át ’s a községtől mint 1400 lépésnyire a Berettyo folyamba szakad, esős évekbe ’s fellepszakadáskor a határba igen sok kárt okoz.” (HOFFMANN–KIS 1998: 427); *Kösmö Kaszállo* (HOFFMANN–KIS 1998: 428). Paptamási (Támășeu) Bihar vm.

¹⁰ Marosszék, Erdőszentgyörgy: 1687/1778: A’ *Küsmöd Torkánál*; Kibéd: 1874/1906: A *Küsmödi patak feje*. Udvarhelyszék 1797: *Küsmöd pataka*, Bözödújfalva, Etéd: 1790: *Küsmöd patakába*; Kőrispatak: 1694: *Kusmod pataka*; Küsmöd: 1597: *Kÿsmeöd*; Siklód: 1744: *Küsmödi könel*.

¹¹ „Itt vagyon egy nevezetes *Quadrimeta*, hol Alsófalva, Atyha, Küsmöd és Siklód határai öszeütköznek, egy fellebbe emelkedett, roppant magosságú, repedezett sziklacsúcs, honnan bérces kis hazánk határvonalai tiszta időben mindenfelől kivehetők, neve *Küsmödi kő*.” (CSÁKI–PÁL–ANTAL 2013: 23). Alsósófalva (Ocna de Jos) Udvarhelyszék.

„Határát hosszan hasítja az úgynevezett *Küsmöd patak*, mely eredetét vérsi részint a *küsmödi hegyekből*, részint a Firtus bércziből, s nevét tartja a Kis Küküllőbe folyásig (Erdő Szent Györgynél).” (CSÁKI–PÁL–ANTAL 2013: 143). Kőrispatak (Crișeni) Udvarhelyszék.

„*Küsmöd* között lefolyó patak a községről *Küsmöd vize* nevet visel, míg Erdő Szent György között folyó Kis Küküllő magába veszi. A *Küsmödi nagy kő* alól ered, mely a falunak éjszaki részén két órai távolságra fekvő *küsmödi tilalmas erdőszéjén*, két nagy lábón festőileg nyúlik fel.

népetimológiát. „Egy ember birtoka volt jelenleg öt közönség minden határa, és négy fia osztályrészét követelvén, megindult terjedelmes birtokán, hogy minde-
niknek illetőségét adja és mutassa ki. A jelenlegi énlaki község helyén azt mondá,
itt én lakom, innen ma is Énlaka. Tovább jövén, a mai Etéd táján nagyobbik fijá-
nak mondá egy nagy térséget körül mutatva, mi akkor mind erdővel volt bönöve,
a tiéd – innen Etéd. Észak felé haladva Etéd-től, a mostani Küsmöd helyén máso-
dik fijához szólva azt mondá, itt van egy kis mód, innen Küsmöd elnevezése.”
(CSÁKI-PÁL-ANTAL 2013: 91–92).

Az adatok a *Küsmöd* és *Kösmő* név etimológiájával kapcsolatban KISS LAJOS
elgondolását igazolják. A nyelvtudományban elfogadott BENKŐ LORÁND felis-
merése, mely szerint néhány víznév, közöttük a *Küsmöd*, „az Árpád-kori magyar
nyelvtérületnek különféle nyelvészeti–névtani kritériumok alapján kimondottan
gyepűvédelmi peremén — nyugaton és északon —, az egykori székelységhez
köthetően feltűnő azonosságot mutatnak a keleti Székelyföld neveivel” (1993:
50–51, 1998: 133). TÓTH VALÉRIA ezzel kapcsolatosan a következőket írja: „A
víznevek etimológiai összetartozásának és területi kapcsolatainak összefüggései
népiségtörténeti tanulságok levonására is lehetőséget adhatnak. [...] Minthogy
ezek a nevek együttesen, csoportosan, igen jellegzetes földrajzi–történeti megha-
tározottsággal, egymással időbeli és térbeli korrelációkkal jelentkeznek, BENKŐ
szerint a székelység településtörténete számára igen becses adalékok lehetnek”
(2001b: 46).

A *Küsmöd* patak és *Küsmöd* település Marosvásárhelytől kb. 40 kilométerre
keletre fekszik. Feltételezhető, hogy Küsmöd lakosságának egy része a középkor-
ban áttelepült a Marosvásárhelytől kb. 20 kilométerre nyugatra fekvő Mezőbánd
közvetlen közelébe, a székely Mezőség központjába, ott található a *Csükmöd*
patak és a napjainkra elpusztult *Csükmöd* település.¹² Egyelőre annak a lehetősé-
gét sem lehet elvetni, hogy a két település egyidőben jött létre, és az ugyanazon

Mellette egy kőoszlop emelkedik, és azért a *Küsmödi nagy kő* Szarvas kőnek is mondatik. Közé-
lében fekvő Siklod, Sofalva, Atyha és Küsmöd quadrimetája igen magas helyen állván, nemcsak
a Gyergyói havasok, de sőt Erdély minden magasabb bérceire dús kilátással.” (CSÁKI-PÁL-
ANTAL 2013: 145). Küsmöd (Cuşmed) Udvarhelyszék.

¹² KIS-BACZONI BENKŐ KÁROLY a *Csükmöd* patakról és a közelben fakadó patakokról a következő-
ket írta: „Árpás a falu ny. végén foly keresztül, a nagy-utcai p. benn a faluban keletkezik, széles
medrű, de inkább csak esős időkben indul meg; Drekulia p. Hurubak p., vagy Jákob p. *Csükmöd*,
Sugó mind a négy utóbbi é-ről, csekély forrásokból buzognak; továbbá ny.-ről a Mosnyág, Adós
p., Hidegvölgy p., Gerebencsi p., mind a tizenöt részint magánosan, részint mással egyesülten a
m.-bándi nagy tóba folynak.” (1868–1869: 308).

A *Csükmöd* településről pedig ezt találjuk: „Székelyföld elpusztult vagy másokba olvadt falvai.
[...] Marosszéken: [...] *Csükmöd*” (JAKAB 1891: 92). ROSKA MÁRTON az erdélyi halastavak
őskori vonatkozásainak számbavétele során Mezőbándról azt jegyzi meg, hogy a község a hatá-
rában található tó környékén levő 6-8 kisebb településből jött létre, köztük szerepel „Csükmöd a
mai Csükmőny nevű határrészben” (1939: 225).

faluból származó lakosok új lakhelyük megkülönböztetése céljából az egyiknek új, a régiből alkotott nevet adtak.

A *Csükmöd* a *Küsmöd* név középkori, Székelyföldön hangátvetéssel keletkezett változata, amely sehol máshol nem fordul elő. A névben *Küsmöd* > *Sükmöd* > *Csükmöd* változást tételezhetünk fel. Az elnevezés itt is egy patak és a partján lévő település, majd annak pusztulása után a tágabb terület neve. Írott forrásokban *Csükmöd* (*Csükmöd*, *Tsük Mód*) ~ *Csükmögy* (*Csükmögy*, *Tsükmögy*) ~ *Csükmög* ~ *Csükmegy* ~ *Csükmogy* alakváltozatokban ismert.¹³

Hasonló jelenség figyelhető meg Bihar megyében Váradtól északra, a Sebes-Körös és a Berettyó közötti *Kösmő* patak nevével kapcsolatban, amelyben pedig *Kösmő* > *Sökmő* > *Csökmő* változásra gondolhatunk. A *Kösmő* pataknak a tőle nyugatra, a Berettyó és a Sebes-Körös összefolyásának közelében található *Csökmő* településtől való távolsága alig valamivel több, mint a Székelyföldön *Küsmöd* település és patak, valamint a tőle nyugatra lévő *Csükmöd* település és patak közötti távolság. A település nevére vonatkozóan KISS LAJOS a *Csitmő* > *Csökmő* hangfejlődést feltételezi (1994: 10).¹⁴ RÁCZ ANITA a név említéseinek számbavétele után, annak eredetét tisztázatlannak tartva megemlíti, hogy talán személynévi előzménye volt (2007: 76–77).¹⁵ A *Csökmő* a *Kösmő* név középkori, Biharban hangátvetéssel keletkezett változata, amely sehol máshol nem fordul elő.

¹³ Maros–Torda vármegye, Mezőbánd: 1725: A' *Csükmödben* a' Dombok között, 1750 k.: A *Csükmödben*, 1786: a' *Csükmöd Patakában*, A' *Csükmödön feljül*, 1826: A' *Tsük Módbe*; 1673/1800 k.: A *Csükmögyben*, 1726: Az *Csükmögjben*, 1750: A *Csükmögy verőfényben*, 1750 k.: a' *Csükmögy*, A *Csükmögy Pataka* mellet, 1758: a *tsükmögy* nevezetű helyly[en], 1766: A *Csükmögy Gödribe*, 1773: a *Tsükmögy Patakján feljül*, 1789: a *Tsükmögyben*, 1807: a *Csükmögy fenekébe*, 1850 k.: *Csükmög pataknál*, *Csükmög észka*, 1860: a' *Csükmögy torkában*; 1719: Az *Csükmegyben*, 1750 k.: A' Hosszú hegyen, a' *Csükmegyben*; 1773: a *Tsükmogy Patakján feljül*. A Mezőbánddal szomszédos Mezőmadaras: 1747: A *Csükmöd alatt* (EHA.). A Székelyföldön a *Csükmöd* névnek az alábbi változatait is feljegyezték Mezőbádon: 1719: Az *Csökmegjben*, 1722: Az *csökmölgjben* az dombok közöt; Az *Csokmögy* [!] völgyeb[en]. (EHA.)

¹⁴ A *Zsikva* víz neve például a *Zsitva* folyónévből alakult a *t* > *k* hangváltozással; ide vonható példák még: *Otmár* > *Akmár*, *Csitvánd* > *Csikvánd*, *Csitmő* > *Csökmő*, *Inota* > *Inoka*, *Korotna* > *Koroknya*, *Szatmár* > *Szakmar*, *Szitnice* > *Szikince* stb. (KISS L. 1994: 10)

¹⁵ Szótárában *Csökmő* szócikkében a következőket találjuk: „település Bihar vm. Ny-i határánál a Berettyó és a Sebes-Körös összefolyásának közelében” 1214, 1219/550: *Chytmeu* (J. 230, Gy. 1: 505), 1291, 1347: *Chukmo*, p. (J. 230, ComBih. 95), [1330 k.], 1332–7/Pp. Reg.: *Chukmew*, p. (Gy. 1: 505, ComBih. 95), 1332–7/Pp. Reg.: *Chuklev* [romlott alak] ~ *Chekmes* [romlott alak] ~ *Chekmo* (Gy. 1: 505), 1370: *Chukmeu* (J. 230), 1416: *Chokmo*, p. (ComBih. 95), 1470: *Cheukmew* (J. 230) ~ *Chekmeu* (Bunyitay 2: 277), 1496: *Chekmeu*, p. (ComBih. 95), 1528: *Czekne* [romlott alak] (ComBih. 95), 1587: *Cheökmeő* (ComBih. 95), 1588: *Cheökmeő* (ComBih. 96), 1598: *Chiczokmeő* (D. 124). Eredetileg a körösközi ispánság, illetve Békés vm. része volt, GYÖRFFY GY. is ott sorolja fel. A név eredete tisztázatlan. Talán személynévi előzménye volt: vö. *Chetuma* szn. (+1214/334/342, CDES. 1: 149) (FNESz.). Legkorábbi és későbbi alakjainak összevetésekor a *t* > *k* szórványosan előforduló hangváltozás példáját láthatjuk (vö. KISS L. 1994:

Végül meg kell említenünk a *Csökmő* név hangátvetéssel keletkezett *Csömök* változatát, amely az egykori Békés vármegye északi, Bihar vármegye déli részén két helyen fordul elő. Csökmőtől kb. 25 km-re délre, Bélmegyer határában, Békés város felé eső határ közelében található *Csömök*, amely egy ér által körbevett szigetszerű terület,¹⁶ és itt található a *Csömöki-domb* is.¹⁷ Rendkívül érdekes azonban, hogy ugyanitt a *Csökmő* név származékaként az eredeti nevet őrző *Csökmei-ér* elnevezés is tovább élt, a Fás-ér mellékágának nevéként.¹⁸

Innen 30 km-re keletre, Illye közelében ÉK-re, Nagyszalontától DNy-ra feküdt *Csömök* település,¹⁹ amely a középkori forrásokban a következő adatokkal szerepel: 1216/1550: *Semec*,²⁰ v., 1327/1589: *Chemek* ~ *Cheomek*, p., v. (Gy. 1: 609),²¹ 1409: *Chemek*, 1493: *Csewmek*, 1550: *Chyermewk*²² (JAKÓ 1940: 230–231). A török pusztítás óta puszta, amelyet *Csömök*, *Csömek* és *Csömög* néven említenek.²³

10, 1995: 31). Az első szótagi magánhangzó illabiális és labiális formában egyaránt szerepel az adatokban.” (RÁCZ A. 2007: 76–77).

¹⁶ *Tsömök*, ér által körbevett szigetszerű terület a Békés felé eső határ közelében. Bélmegyer puszta felosztási térképe; készült 1798-ban. (BéML XV 1 a 234). Bélmegyer Békés vm.

¹⁷ *Csömöki domb* Bélmegyer Békés vm. <https://archeodatabase.hnm.hu/hu/node/37247>

¹⁸ *Csökmei Ér*, a Fás Ér mellékága a Békés város felé eső határ közelében. Fásmelléke puszta térképe, készült 1804-ben (BéML XV 1 a 207). Fásmelléke puszta Békés megye. <https://maps.hungaricana.hu/hu/MegyeiTerkepek/209/?list=eyJxdWVyeSI6ICJjc29rbWVpIn0>

¹⁹ Közelében, a Nagyszalontától ÉNy-ra fekvő Ebej puszta tágabb környékén lakó székely századra utal a *Székelyszáz* elnevezés: 1217/1550: *Bichorienses de centurionatu Sceculaz ... de villa Ebey* (Gy. 1: 614; GYÖRFFY 1990: 40).

²⁰ FEHÉRTÓI KATALIN a *Csömög* településnevet is megemlíti azzal a megfigyeléssel kapcsolatban, hogy a nevek *s* ~ *sc* kezdőbetűje esetleg jelölhetett [cs] hangot is (2006: 333).

²¹ 1327. május 6.: „elhatárolták a püspök Borumon~Morumon és Kewleser~Keoleser birtokait Ghuereges fiainak *Cheomek*~*Chemek*~*Cheomeok* és Illie~Ilie birtokaitól. [...] A Kewleser és Borumon birtokokat *Chemek* birtoktól elválasztó határ: Kowachtetheo hely, Hozzurekthye hely, annak végében Keoleser falu felől földjelek Zeek földön, *Cheomeok* falu útja mentén Ghyewmeolchenes cserjés, MedyeskereK majd Teouiskeos helyek, ezeket *Cheomek* falu felől elhagyva Narasreth rét, tovább Kis Boroumo hely v. föld jobbról, ezután Bekas hat majd Ko(c)hal [?] helyek Borumon falu felől, Noogzekh hely, majd Holthneukereke hely közepén átmenve a Ke-i, balról eső fél Illie~Ilie faluhoz, a jobbról eső pedig Keoleser és Morumon falvakhoz jut” (AOKt. 11: 95). A fenti szövegben „*Cheomeok* falu útja mentén” szereplő szöveg GYÖRFFY munkájában „per viam predicti v-e *Cheomekur*” (Gy. 1: 636), tehát valamelyik lejegyzés téves.

²² TÓTH VALÉRIA megállapítása szerint az *r* járulékhangként névvégi mássalhangzók előtt éppúgy megtalálható, mint név belseji mássalhangzók előtt. Ezt feltételezi a *Csömög* személynévből alakult *Csörmög* (mai *Csömög* puszta) helynévben (2004: 465).

²³ MAKSAY FERENC a Bihar megye 1552-es összeírásában említett *Csömek* (Chyewmek) helységnél hat birtokost sorol fel. A jegyzetekben pedig ezt írja: „*Csömög* puszta (Csernek)” Illyétől ÉK-re (1990: 203, 235).

A fentiekben a korábbi adatok összefoglalásán és újabbak bemutatásán túl felvetettük azt a lehetőséget, hogy a *Küsmöd* és a *Kösmő* nevet viselő települések és vízfolyások elnevezése több más, hangátvétessel keletkezett településekhez és vízfolyásokhoz kapcsolódó — Székelyföldön a *Csükmöd*, Biharban a *Csökmő* és a *Csömök* — elnevezésben megtalálható. Közös bennük, hogy egymástól K–Ny-i irányban fekszenek, olyan területeken, amelyeken bizonyított a székelyek korai jelenléte.

Irodalom

- AOKt. = *Anjou-kori oklevéltár. Documenta res hungaricas tempore regum andegavensium illustranta I–*. Budapest–Szeged, Szegedi Középkorász Műhely, 1990–.
- BÁTKY ZSIGMOND 1930. Kecskemét és Kecskeszárász. *Népünk és Nyelvünk* 2: 254–275.
- BENKŐ LORÁND 1947. Víz- és helységneveink viszonyához. *Magyar Nyelv* 43: 259–263.
- BENKŐ LORÁND 1993. Megjegyzések víznevekről (Adalékok a székelység történetéhez). *Névtani Értesítő* 15: 50–56.
- BENKŐ LORÁND 1998. *Név és történelem. Tanulmányok az Árpád-korról*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- CzF. = CZUCZOR GERGELY–FOGARASI JÁNOS 1862–1874. *A magyar nyelv szótára*. Pest, [később Budapest], Magyar Tudományos Akadémia.
- CSÁKI ÁRPÁD–PÁL–ANTAL SÁNDOR 2013. *Pesty Frigyes helynévgyűjteménye (1864–1865). Székelyföld és térsége II. Hargita megye*. Budapest–Sepsiszentgyörgy, Országos Széchényi Könyvtár–Székely Nemzeti Múzeum.

PRAED TSEREPES rectius *TSÖMŐK*, Nagyszalonta határa a BARMÓD és az ILYE felé eső határ között; *Csömök* Horgas Ér közti, vízjárta terület Nagyszalonta határában a *Tsömök* praedium felé eső határon. Nagyszalonta kül- és belterületének mezőgazdasági térképe; készült 1812-ben. (MNL OL S 16 – No. 161.) Nagyszalonta Bihar vm.

<https://maps.hungaricana.hu/hu/MOLTerkeptar/7550/?list=eyJxdWVyeSI6ICJuYWd5c3phbG9udGEifQ>

P. *CSÖMÖG*, Illyétől ÉK-re, Bodony Erétől É-ra. A Körös vízrajzi térképe; készült 1822-ben. (MNL OL S 80 – Körösök. – No. 39/A–C,1–68. 44. szelvény) Illye; Ciumeghiu Bihar vm.

<https://maps.hungaricana.hu/hu/MOLTerkeptar/29200/?list=eyJxdWVyeSI6ICJodXN6XHUwMGUxcjI9>

E térkép készítője, Huszár Mátyás 1824-ben végzett felmérése szerint, 1000 négyszögöles magyar holdban: Bihar megye [...] Erdőgyarak, *Csömög* p. beltelek – szántó 114, rét 863, legelő, erdő 189 (DÓKA 2006: 199).

Pr. *Csömög*, Illyétől ÉK-re. Nagyszalonta környéke; készült a 19. században. (MNL OL S 80 – Vegyes. – No. 95.) Nagyszalonta Bihar vm.

<https://maps.hungaricana.hu/hu/MOLTerkeptar/29624/?list=eyJxdWVyeSI6ICJuYWd5c3phbG9udGEifQ>

- DÓKA KLÁRA 2006. *A Körös- és Berettyó-völgy gazdálkodása az ármentesítés előtt és után*. Közlemények Békés megye és környéke történetéből 10. Gyula, Békés Megyei Levéltár.
- EEKF. = *Erdély első katonai felmérése (1769–1773)*.
- EHA. = *Erdélyi Helynévtörténeti Adattár és Interaktív Névfeldrajzi Atlasz*. SZABÓ T. ATTILA helynévgyűjtése alapján szerkesztette BÁRTH M. JÁNOS. A honlap elérhető: <http://eha.elte.hu/hu/eha.php>.
- EKFT. = *Az első katonai felmérés. A Magyar Királyság teljes területe 965 nagyfelbontású színes térképszelvényen. 1782–1785*. Arcanum Adatbázis Kft. DVD. 2004.
- FEHÉRTÓI KATALIN 2006. *Az Árpád-kori Fil és Szem személynevekről. Magyar Nyelv 102*: 327–334.
- FÉNYES ELEK 1851. *Magyarország geographiai szótára IV*. Pest.
- FNESZ. = KISS LAJOS 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Negyedik, bővített és javított kiadás. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Gy. = GYÖRFFY GYÖRGY 1963–1998. *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I–IV*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- GYÖRFFY ERZSÉBET 2011. *Korai ómagyar kori folyóvíznevek*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 20. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- GYÖRFFY GYÖRGY 1990. *A székelyek eredete és településük története*. In: GYÖRFFY GYÖRGY, *A magyarság keleti elemei*. Budapest, Gondolat Kiadó. 11–42.
- HOFFMANN ISTVÁN–KIS TAMÁS 1996, 1998. *Pesty Frigyes kéziratos helynévtárából 1864. Bihar vármegye I–II*. Közzéteszi: HOFFMANN ISTVÁN és KIS TAMÁS. A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének Kiadványai 65–66. Debrecen.
- HUNFALVY JÁNOS 1865. *A Magyar Birodalom természeti viszonyainak leírása III*. Pest, Magyar Tudományos Akadémia.
- JAKAB ELEK 1891. *Emlékbeszéd báró Orbán Balázs felett II*. *Századok* 25: 89–111.
- JAKÓ ZSIGMOND 1940. *Bihar megye a török pusztítás előtt*. Település- és Népiségtörténeti Értekezések 5. Budapest.
- KIS-BACZONI BENKŐ KÁROLY 1868–1869. *Marosszék ismertetése*. Kolozsvár.
- KISS LAJOS 1979. *Székelyföldi víz- és helységnevek. Magyar Nyelvőr 103*: 468–472.
- KISS LAJOS 1994. *A Felvidék víznevei. Magyar Nyelv 90*: 1–19.
- KISS MAGDALÉNA 2010. *A Küsmöd víznév etimológiai vizsgálata. Helynévtörténeti Tanulmányok 5*: 151–154.
- KNIEZSA ISTVÁN 1942. *Erdély víznevei*. Kolozsvár, Minerva.
- LIPSZKY, Rep. = *Repertorium Locorum Objectorumque in XII Tabulis Mappae Regnorum Hungariae, Slavoniae, Croatiae et Confinitiorum Militarum Magni Item Principatus Transylvaniae Occurrentium Quas Aeri Incisas Vulgavit Johannes Lipszky de Szedlicsna*. Budae, 1808.
- MAKSAY FERENC 1990. *Magyarország birtokviszonyai a 16. század közepén I*. Magyar Országos Levéltár kiadványai II. Forráskiadványok 16. Budapest.
- MKFT. = *A második katonai felmérés. A Magyar királyság és a Temesi bánóság nagyfelbontású, színes térképei. 1819–1869*. Arcanum Adatbázis Kft. DVD. 2006.

- NÉMETH PÉTER 2008. *A középkori Szatmár megye települései a XV. század elejéig.* A Nyíregyházi Jósza András Múzeum Kiadványai 60. Nyíregyháza.
- ORTVAY TIVADAR 1891–1892. *Magyarország egyházi földleírása a XIV. század elején a pápai tizedjegyzék alapján feltüntetve I–II.* Budapest, Franklin.
- PAIS DEZSŐ 1929. Meddő. *Magyar Nyelv* 25: 345–357.
- RÁCZ ANITA 2005. *A régi Bihar vármegye településneveinek nyelvészeti vizsgálata.* A Magyar Névarchívum Kiadványai 9. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék.
- RÁCZ ANITA 2007. *A régi Bihar vármegye településneveinek történeti-etimológiai szótára.* A Magyar Névarchívum Kiadványai 12. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék.
- ROSKA MÁRTON 1939. Az erdélyi halastavak őskori vonatkozásai. *Néprajzi Értesítő* 31: 221–228.
- TESz. = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I–III.* Főszerk. BENKŐ LORÁND. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1967–1976.
- TÓTH VALÉRIA 2001a. *Az Árpád-kori Abaúj és Bars vármegye helyneveinek történeti-etimológiai szótára.* A Magyar Névarchívum Kiadványai 4. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék.
- TÓTH VALÉRIA 2001. *Névrendszertani vizsgálatok a korai ómagyar korban.* A Magyar Névarchívum Kiadványai 6. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék.
- TÓTH VALÉRIA 2004. Inetimologikus mássalhangzók a régi magyar helynevekben. *Magyar Nyelv* 100: 454–470.
- VISTAI ANDRÁS JÁNOS é. n.. *Erdélyi helynévkönyv.*
https://adatbank.ro/html/cim_pdf2583.pdf.

Küsmöd, Csükmöd, Kösmő, Csökmő, Csömök

Besides summarizing earlier data and presenting new ones, in my paper I discuss the possibility that the denominations of settlements and watercourses named *Küsmöd* and *Kösmő* may be found in several other names related to settlements and watercourses created by means of metathesis: in Szeklerland *Csükmöd* and in Bihar County the *Csökmő* and *Csömök* names are included in this name cluster. It is a shared feature that they are situated in an East–West direction from one another in areas with proven early presence of Szeklers.

Ellentétes vélemények Székesfehérvár nevééről

1. *Székesfehérvár* neve körül egy magyar anyanyelvű talán nem érez bizonytalanságot: a három egyszerű szót rögtön fel lehet ismerni: *székes*, *fehér*, *vár*. E szavak ma is a magyar szókészlet elemei, köznévi jelentésük ismert. Ha egyenként tekintünk a település nevében lévő szavakra, mindhárom olyan szóvá válik, amely számos kérdést felvet, és értelmezésükre egyenként több ellentmondásos vélemény is született. Ezek közül most a *Székes*-jelző körüli egykori vitát eleve-nítem fel, a *fehér* és a *vár* névelemek kérdéseit most csak elnagyoltan érintem, ha az általam vizsgált munkákban erre is találunk utalást. Ugyanakkor nem elhanyagolható az ezekkel való foglalkozás sem, hiszen a névadás motivációjának elemzésében szerepet kaptak.

Ha a Földrajzi nevek etimológiai szótárát faggatjuk Székesfehérvár nevének eredetéről, ezt olvashatjuk: „Azzal kapcsolatos, hogy a középkorban Fehérvár a királyi család szakrális székhelye volt, ahol a királyokat koronázták, a királyi párok esküvőjüket tartották, az elhunyt királyokat és családtagjaikat eltemették.” (FNESz.). Már 1818-ban is ekként fejtik meg a város nevét Hartvik Szent István legendája után, mely beszámol arról, hogy a királyi trón Székesfehérváron található. De e helyen tartottak országgyűléseket (míg a királyok itt laktak), itt koronáztak és itt temettek királyokat. A régi vár maradványai fehéres színű kövekből álltak (Y 1818: 36–49).

Az etimológiai szótár szócikkének végén megadott szakirodalmat lapozva derül ki, hogy felmerült más magyarázat is. A továbbiakban áttekintem és kritikai megjegyzésekkel látom el azon munkák érveit és ellenérveit, amelyek *Székesfehérvár* nevének *Székes*-eleméhez szólnak hozzá.

A tanulmány elkészítéséhez egy Új Nemzeti Kiválóság Program ösztöndíjjal (Fejér megye nyelvjárástörténeti vizsgálata – 1. szakasz, földrajzi nevek) 2019-ben megkezdett kutatásom során összegyűjtött adataim nagy segítségemre voltak. A 2022-ben indult Magyar Nemzeti Helynévtár Program keretében további levéltéri iratokat is feldolgoztam, és immár élőnyelvi adatokat is gyűjtöttem. Az így összeállt, eddig kiadatlan anyag néhány elemét felhasználom a munka során. A gyűjtést még nem zártam le, így egy-egy adat később még pontosításra szorulhat.

2.1. A név eredetét illető többféle magyarázat lehetősége már az első munkákban megjelenik. Bél Mátyás az 1720-as évek végén elkészített leírásában utal rá, hogy a *szék* nem csak az üllőalkalmatosságot és királyi trónt jelenti, hanem a megyében gyakori szikes földet is. Későbbi szavait idézve: „Ez a föld fehér a sótól, mintha hó hullott volna rá” PROKOPP ford. 1977: 86, 87, 88; TÓTH E. 2017: 17, 51). Majd a század végén, VÁLYI ANDRÁS földrajzi leírása is tartalmazza a gondolatot. „A többek között két féle származása lehetett magyar nevezetének, vagy azért neveztetetett Fejérvárnak, mert újj vólta miatt fejr és szép vala; vagy pedig még inkább azért, mivel vidékje a’ sós nedvesség miatt, mint egy fejrlett a’ rajta lévő széksó miatt, vagy a’ mint mások akarják, a’ ragadó székes föld miatt” (VÁLYI 1796: 646). A város gazdaságának mindig is jellemzője volt a salétromfőzés, mivel a föld olyan salétromos volt, hogy kifehéredett (KÁLLAY 1989: 51). A későbbi kutatásban ezek a város egykori természetföldrajzi viszonyaihoz időben (és így emlékezetben is) közelebb álló leírások háttérbe szorultak. Nagyon fontos e körülmény, ugyanis a 18. század utolsó harmadában a Sárvíz szabályozására és a Székesfehérvárt nyugatról észak–dél irányban ölelő hatalmas mocsár, a Sárrét¹ lecsapolására tervek jöttek létre, majd a folyamat el is kezdődött. A többször félbehagyott és újakezdett munka északi üteme a mocsár lecsapolásával 1825-ben befejeződött (BENCZE 2000: 99–100, BABAI 2010: 394–395). A Sárrét lecsapolása után létrejött „két kanális”, a Sárvíz–Malomcsatorna partját még a 20. században is így jellemezték: „száraz, homokos, részben székes” (BÁTKY 1918: 125).

KÁROLY JÁNOS így írta le a város földrajzi környezetét. „Az vizektől környezett sziget, mely ma a belvárost alkotja, azok a körülötte levő kisebb-nagyobb területek, körülvéve hasonló vizekkel, melyek ma a külvárosok egynémelyikét képezik, nagyon alkalmasak voltak arra, hogy védelmül szolgáljanak; az a nagy terjedelmű víz pedig, mely nyugot felé Palotáig és Ősiig, észak felé pedig a keresztesi határig nyult, hozzávéve a Sóstót is” (1898: 39). Székesfehérvár szigeten vagy félszigeten állhatott, de a vizeken és mocsarakon kívül csörszárakkal, gyepekkel és sáncokkal is övezett vár volt (BARTOS 1910: 221, 229). Kelet-Európában a már inkább letelepült népek a féltett értékeket képező helyeiket kiépített árkokkal, sövényekkel védték (KRISTÓ 1994: 242), így a magyarság körében is ismertek lehetek az efféle védelmi technikák. MOENICH Rogerius alapján megkérdőjelezi, hogy Szent István korában volt-e vár Székesfehérváron (MOENICH 1893: 193). A tatárjárás idején nem a falai, hanem a mocsarak védték meg (FITZ–CSÁSZÁR–PAPP 1966: 14). E mocsarak gátolták a várost a 12–13. századtól a fejlődésben (FITZ 1957: 13).

¹ A feladattal 1774-ben Böhm Ferencet bízták meg. Az ő nevét viselheti Székesfehérvárral nyugati-délnyugati irányban szomszédos településen, Sárszentmihályon (és a hozzá csatolt egykor önálló Sárpentelén) lévő *Böm-árok* (KT).

A természeti viszonyokra utaló névadási motiváció alapjául szolgáló ötletet jó ideig utoljára 1840-ben FEJÉR GYÖRGY vette elő, de rögtön el is utasította. Fontos körülmény, hogy ekkor már az egykori területi viszonyok jelentősen megváltoztak. VÁLYI gondolatait azzal a kritikával látja el, hogy Szent István idejében nem volt kővár, még a tatárjárás pusztításakor sem, csak a vízfolyásokkal és mocsarakkal körülvett voltának köszönhető megmaradását. IV. Béla korában vagy utána épült csak kőfal. Ha pedig fala nem volt, akkor a *fejér* nevet nem is innen vehette — vetette fel FEJÉR. Más fehér épületként szerinte a templom jöhet szóba, de akkor *Fejéregyház* nevet várnánk. Érdekes, hogy FEJÉR amiatt sem tartja elfogadhatónak ezt a magyarázatot, mert ha egykor a széksó fehérítette meg a várost, akkor most (értsd: 1840-ben) miért nem, illetve más szikes terület városai nevében miért nincs *fehér szó*? (FEJÉR 1840: 95–96). Más vélemény szerint a fehér mészkőből épült vára miatt kaphatta a település a *fehér* jelzőt (BENKŐ 1998: 121).

Újabban felmerült, hogy a várost már a 11. században kőfállal kezdhették megerősíteni, ami Európában királyi előjognak számított, de igazán költséges volt. Európai elterjedése a kőfalaknak inkább csak a 12–13. századra tehető. Régészeti feltárások alapján az északi oldalon feltételezhető egykori kőfal megléte, de pontosan nem tudni, hogy délen mikor készült el a védmű, melynek teljes kerülete 17 ha-t védett volna. Összehasonlításként: a korabeli legnagyobb magyar ispáni várak jelentősen kisebbek voltak (SZÖLLŐSY–SZÜCSI 2022: 121–125).

2.2. Ezután kerek száz évvel később hozta csak fel a névadás lehetséges motivációjaként SZABÓ T. ATTILA a természeti viszonyok szerepét, mintha ő maga sem emlékezne a fent idézett 18., 19. századi véleményekre. Ugyanis úgy fogalmaz, hogy a *Székes* jelzőt a *szék* 'sedes' -s képzős származékaként Szent István trónjáról kapta a város, és ezen a kézenfekvő magyarázaton kívül fel más sem merült. Ő maga a *Székaszópatak* helynév magyarázata során jutott arra a gyanúra, hogy a *szék* 'palus' lehet Székesfehérvár nevében is a történeti és helyrajzi mozzanatok ismeretében (SZABÓ T. 1940: 256).

Számára gyanús, hogy a középkorban, amikor Székesfehérvár valóban királyi székhely volt, nem ismert a *székes*- előtagos alak. De a megkülönböztető szerepű jelző létrejöttének kora sem világos. Idéz a teljes névalakra adatot 1692-ből, 1695-ből, 1713-ból: az előtagnak tehát ezt megelőzően kellett létrejönnie. Hivatalosan csak egy 1845-ös királyi oklevél rendel el a *Székesfejérvár* név használatát (MOENICH 1893: 198). Emiatt azt a következtetést vonta le SZABÓ T., hogy a 16–17. század folyamán a vízrajzi viszonyokat jelző *székes* 'lustosus; sumpfig' szóval egészült ki a *Fehérvár* név a környező lakosok nyelvén. Így 'Mocsárfehérvár' vagy 'Mocsarasfehérvár' jelentésű a helynév (SZABÓ T. 1940: 257–258). E cikke több választanulmány is érkezett.

2.3. FEKETE LAJOS szerint SZABÓ T. következtetései a táji környezetről nem helytállóak, mert a *székes* jelző nem a mocsaras környezetről és nem is relative

újonnan jött létre. A középkori latin *Alba regia* megszokott elnevezéssé vált, és „bizonyára lefordították magyarrá is”. Így használhatták már akkor is, amikor nincs írásos említése. A *regalis, regia* megfelelője a *szék*, ami ’királyi otthon’ jelentésű. Ezt támogatja a 15–17. századi török megfelelő is.

Török szövegben a helynév legkorábbi említése egy 1491 körül írt követjelenésből ismert *Īstōl Belīgrādi*. 1543-tól 1688-ig *Istōlni Belgrādi* a város neve, ez pedig a szerb *Stolni Belgrad* átvétele, amelyben a *stolni* a *székes* megfelelője, a Dráva–Száva *Belgrad*-jától való megkülönböztetésére. Egyes török írók ezt az elemet átalakították *üstüni*-re, amely a török *üstün* ’felső’ szónak „perzsás” továbbképzése, így különböztetve meg Nándorfehérvártól, az „alsó”-tól (FEKETE 1940: 317–318).

Gyulafehérvár nevét a törökök *Erdel-Belgrādi*-ként (’erdélyi Belgrád’) használták (THURY 1892: 477). Más vélemény szerint a szláv *Sztołni-Beogrād* változott *Üsztülni-Belgrād* alakra, végül ezt népetimológia *Üsztüni-Belgrād*-ra formálta, Nándorfehérvárt egyszerűen *Belgrād*, Gyulafehérvárt *Erdel-Belgrādi* néven illetik (KARÁCSON 1906: 920–921, 1908: 39). A török nevek kiejtése [Usztołni Beligrad], [Erdel-Beligrad] lehetett (PÁVÓ 1986: 93).

FEKETE magyarázatát elfogadva a török név horvát hátterét kívánta HADROVICS kora újkori adatokkal megvilágítani. Székesfehérvár régi horvát neve *Stolni, Stoni, Stojni Biograd* (vagy *Belgrad*). A horvát név keletkezési kora ismeretlen: van egy ismeretlen korú adat, amelynek átírása cirillbetűs vagy glagolita emlékből származik, a többi adat nem régibb a 17. századnál.

Egy 1578-ból való kaj-horvát krónikában egy 1114-es esemény kapcsán említik a *v Belgrade ztołnom* nevet, illetve ezen kívül még tíz eseménnyel, főleg koronázással kapcsolatban. Vetranić Mavro (1482–1576) költő költeményben panaszkolta el Buda török kézre kerülését (HADROVICS nem adja meg az évszámot): *u stojni Biorad* Székesfehérvár megfelelője. Palmutić Junije (1606–1657) drámájában a *Biograd stojni* nevet használja. Szerinte a horvát és a török megfelelők egyértelművé teszik, hogy Székesfehérvár neve nem ’mocsaras fehérvár’, bármennyire is SZABÓ T. mellett vannak a helyrajzi viszonyok (HADROVICS 1940).

2.4. A legtöbb érvet SZABÓ T. magyarázata ellen CSONKÁS MIHÁLY hozta fel. Azzal kezdte, hogy IV. Béla 1254-ben a fehérvári szentegyház javára kiadott oklevélben felsorolja a templom iránt való gondoskodásának okait, egyike ezeknek, hogy itt őrzik az ország királyi székét és a koronát. Figyelemre méltó az alábbi mondata: „mostanáig az volt a meggyőződés a tudomány körében is, a közhiedelemben is, hogy Székesfehérvár nevének *Székes* előtagja a dicső múlt emlékét őrzi” (CSONKÁS 1941: 106). Ehhez a jelenséghez köti, hogy 36 koronázás, 15 királyi temetés, 47 országgyűlés volt a városban.

Ezután következnek nyelvi érvei. Szerinte az ingoványos vidék neve sohasem volt *Szék*, kivéve az 1341-es *Kezelefezek* adatot, mindig csak *Sár*. Ez pedig korán szerepel helynevekben előtagként, CSÁNKItól idézi az 1249-es *Sarabady*-t és említi, hogy további négy település is van előtaggal 1510-ig a környéken. A „nem hivatalos, népies nyelvben” több ilyen név is található, itt utal a mai *Aba Sáraba* nevére. Ezt a gondolatot azzal zárja, hogy *Sárfehérvár* nevet várna, ha a „magyar-ság ősi szent városát” a mocsárról nevezték volna el.

Következő ellenérve az, hogy ha a hódoltság korában élt volna a vidéken a *székes* ’mocsaras’ szó, lenne nyoma később is: a lakosság nem cserélődött ki azóta gyökeresen. De szerinte ilyen szónak nincs nyoma se a vidék népnyelvében, se levéltári iratokban, se a területtel kapcsolatos írók nyelvében.

Szerinte az, hogy a *Székes*- nélküli *Fehérvár* szerepel sokáig írásban, nem bizonyítja, hogy a régiségben nem ismerték. Példaként hozza fel, hogy *Gyulafehérvár* és *Érsekújvár* a 16. századi levelezésekben *Fehérvár* és *Újvár*. De ebből nem következik, hogy a városok nem őrzik nevükben a gyula törzsfők és Oláh érsek emlékét. Ugyanígy kellett élnie az emlékezetben annak, hogy az utolsó koronázás 1527-ben, az utolsó temetés 1540-ben zajlott Székesfehérváron. Megemlíti, hogy a törökkel folytatott levelezésben már a jelzős alakok szerepelnek (1555, 1574, 1576, 1581), de az előző századokból nincs magyar nyelvű adat a város nevére az 1055-ös említésen kívül.

CSONKÁS magyarázatában a latin nyelvű 1320-ból adathozható *Alba Regalis* és a későbbi *Alba Regia* is a *székes* szó latinra fordítását mutatja. Ahogy a török és a német név is ezt sejteti. 1490-ben Fehérvár Habsburg Miksa hatalmába került, az innen kiállított oklevelekben *Stulweyssemburg*, *Stuelweyssemburg*, *Alba Regali* szerepel. A török utazó, Evlia meg is magyarázza, hogy a város neve arra utal, hogy ott székre ültették a királyt, noha a törökben elég korán népetimológias torzulás érte a nevet, Szerémi György is már ezt használta. Hogy mikor keletkezett a *Székesfehérvár* név, csak idegen mintán állapíthatjuk meg. A középkorban jelző nélküli név fordul elő a német nyelvterületen, az Aranybullában is csak *Alba* található. Úgy gondolja, hogy kezdetben a *fehér* szó ’előkelő’ jelentése még eleven volt, de ahogy ez halványodott, azután lett szükséges más szóval e szerepet magyarázni.

2.5. További nyelvi érveket hoz fel SZABÓ T. magyarázata ellenében MÉSZÖLY GEDEON (1944/1982: 128–141). Szerinte a város német neve már a 15. században is élt, a német név *Stuhl*- előtagja magyarázza a magyart.

Megjegyzi, hogy azért sem származhat a *székes* ’mocsár’ szóból, mert ennek van *szikés* változata, míg Székesfehérvár nevének nincs és a *szék* ’ülőkalkalmosság’ szónak sincs *szik* megfelelője. Így az *i*-ző Sylvester sem használt ilyen alakot, ahogy a Bécsi-kódexben is alsó nyílt hosszú hanggal jelölik a *szék* szót.

MÉSZÖLY szerint a *szék* szónak nincs 'mocsaras' jelentése, hanem 'vízmeder', egész pontosan 'álló- vagy folyóvíznek fenéke – vízével vagy vize nélkül' jelentést kell társítani hozzá. Hiszen ekkor a *fenék* köznévi jelentése is 'mocsár' volna. Megállapítja, hogy számos *szék* és *székes* helynév van az országban, ahol a talaj minősége miatt széksó jelenlétére gondolni nem lehet.

3. A fent bemutatott vitában mind történeti, mind nyelvtörténeti érvek felmerültek a név eredetének magyarázatakor. Az azóta eltelt időben a kutatás természetesen mindkét területen folyt, így a folytatásban ezeket az érveket szembesíttem mai tudásunkkal.

3.1. Székesfehérvár főváros szerepe vagy legalábbis kizárólagos főváros szerepe megkérdőjelezhető. Egyrészt mert ekkoriban Európában sem volt egyetlen udvara a királyoknak, hanem egész évben járták az országot (GÁRDONYI 1944: 223, BÓNIS 1967: 50, 53, KOLLER 1972: 16, ZSOLDOS 2013: 27). Másrészt az európai hagyományban az egyházi és királyi központ nem egy településen alakult ki: lásd pl. Párizs és Rheims, Aachen és Köln, Pávia és Milánó (SZEGHALMY 1938: 237). Magyarországon pedig több uralkodói központ is létezett, olykor egymással párhuzamosan.

A magyar források sem vallanak egyértelműen a királyi székhelyről, több fontosabb központ is volt: Esztergom, Székesfehérvár, a 13. századtól Óbuda, majd a 13. század derekától mindet háttérbe szorította Buda (DEÉR 1971: 1, BÓNIS 1967: 53–54). De mellettük Károly Róbert 1315-ben Temesvárott, majd 1320-ban Visegrádon építtetett királyi palotát, utóbbi három évvel később székhellyé vált. Óbudát XXII. János pápa királyi székhelynek nevezte. Buda Nagy Lajos király idejében lett az udvartartás állandó székhelye, IV. Béla a tatárjárás után kezdett itt várat építeni. 1279. VII. 13-án kelteznek oklevelet Budáról. III. András az első király, aki huzamosabb ideig tartózkodott a Budai várban. 1301-ben már az itteni királyi palotáról is van tudósítás. Mátyás király is Budát nevezte fővárosnak. A pápai követ 1463-ban is azt mondja Budáról, hogy elsőrangú székhelye a királynak, külföldön is ez volt ismeretes. Később II. Ulászló és II. Lajos is uralkodói székvárosnak nevezte Budát (GÁRDONYI 1944: 222–229).

Esztergom volt a legrégebb királyi udvari székhely Kálmán király első törvénykönyvének LXXIX. szakasza alapján (GÁRDONYI 1944: 219), még a XII. században is ennek számított (BERTÉNYI 2013: 6). Itt alakult ki az egyházi székhely és az államháztartás központja (BÓNIS 1967: 54) vagy közigazgatási központ (DEÉR 1971: 2). A külföldi források is így ismerték: Konrád salzburgi érsek az 1131. évi hadjáratával, illetve Lübecki Arnold Frigyes keresztes hadának 1189. évi átvonulásával kapcsolatban említi így. Esztergomban királyi palota is állt 1259. december 17-ig (GÁRDONYI 1944: 219–220). Szent István 1018 körül helyezhette át Székesfehérvárra Esztergomból a rezidenciáját (Gy. 2: 376).

3.2. Szent István mintaképe az államalapításkor Nagy Károly birodalma lehető, Aachen mintájára alakította Székesfehérvár intézményeit (DEÉR 1971: 18). Fehérvár csak egyike a királyi székhelyeknek, csak a királyi család szakrális központja. Vitattott, hogy itt tartotta-e udvarát Szent István (VERESS D.–SIKLÓSI 1990: 14). Temetkezőhelyként Kálmán óta, de a 13. században már nem volt szokás (BERTÉNYI 2013: 16), koronázási helyként Pétertől kezdve folyamatos (BÓNIS 1967: 55). Itt volt a dinasztia saját egyháza, itt őrizték az uralkodói jelvényeket.

Itt volt a király országos jellegű bírósági jelenlétének kiemelkedő alkalma, az ún. törvénynap, de erre csak késői adatok vannak. 1083 után az augusztus 15. és 20. közötti napokat rendszerint itt töltötte, hogy az országot járó királyi udvart az emberek egy évben egyszer állandó helyen találhassák meg. De csak az Aranybulla foglalta ezt 1222-ben törvénybe. Ezekből a napokból vezetik le az országgyűlés intézményét (BÓNIS 1967: 55–58, KOLLER 1972: 16). Noha országgyűlési színhelyként a 13. századtól már csak a királyválasztások idején töltötte be szerepét (FITZ 1957: 13).

A város jelentős szereppel bírt a magyar adminisztrációban is. 1176-ban lépett életbe az az eljárás, hogy a király jelenlétében tárgyalt ügyeket írásba kell foglalni (SZEGHALMY 1937: 237). Az Árpád-kor végén egy-egy hadjárat hivatalos kezdetét az jelentette, hogy az uralkodó Fehérvárra ment, és felemelte a királyi zászlót. A koronázás, a törvénynap hozzájárultak ahhoz, hogy országos központ jellege erősödjön. 1527-ig 29 országgyűlést tartottak itt (FITZ–CSÁSZÁR–PAPP 1966: 14). Még egy közigazgatási szerepkör köthető a városhoz. Az 1185-ös királyi kancellária megszervezésével nőtt ennek a szerepe az állam fenntartásában. A prépostság összefonódott a királyi oklevelek kiadásával és őrzésével, a fehérvári káptalan őrizte a királyi rendeletre írt gestákat és annaleseket (FITZ 1957: 12).

3.3. Nem egyértelmű a trón szerepe a beiktatási ceremónián sem. A király beiktatásának szertartása kellékeivel és szokásaival csak az Árpád-kor végére állandósult (BERTÉNYI 2013: 6). Azokkal a tárgyakkal ruházták fel a leendő királyt, amelyeket a hagyomány (a kultusz) Szent Istvánhoz kötött. Viszont Szent Istvánt nem Székesfehérváron koronázták, Székesfehérvárra a trón feltételezhetően csak István szentté avatásakor került (KOLLER 1972: 7). Problémás az is, hogy a trón őrzőhelye mikortól és valóban Székesfehérváron volt-e. Sőt több trónnal is számolni kell, mivel a király nem egy helyen tartózkodott.

Szent István államszervezésének mintája a Karoling birodalom volt: biztos, hogy volt Székesfehérváron egy királyi trónszék. Csak egy 1254-ben kelt hamis oklevélben fordul elő, hogy a királyi trónt és a koronát Székesfehérváron őrzik (KOLLER 1972: 8). Az 1254-es hamis oklevél 1344-es átírata hiteles: az ország trónja a korona előtt szerepel a Fehérváron őrzött uralkodói jelvények felsorolásában (KUBINYI 2001: 80).

A magyar hagyomány szerint a koronázáskor Szent István trónjára ültetik a királyokat (KUBINYI 2001: 74). A koronázás során két trónt használtak, a mise elején egy kisebb trónba ült a király, majd a szertartás végén abba a trónba, amelyik Szent Istváné volt (PÉTER 2003: 18). Európa szerte koronként és országonként ingadozó, hogy van-e állandó trón, illetve ennek a szerepe a szertartásban meghatározó-e (KUBINYI 2001: 76–78).

A trónnak mint kiemelt szerepű királyi jelvénynek sem egyértelmű a helyzete (KOLLER 1972: 7). A *koronázás* szó elfedi a szertartás lényegét: még a 18. században is az *inauguratio* 'felavatás' szót használták. A legfontosabb része a szertartásnak nem a korona fejre helyezése, hanem az uralkodó szentelt olajjal történő felkenése (TÓTH E. 2011: 20). A király beiktatásakor a nép közfelkiáltással való megerősítése és a trónra ültetés pogány szokás volt, amelyet az egyház fogadott be a kereszténységbe. Karintiában még a 15. században sem koronázták a királyt. A királyavatásnak legfontosabb mozzanata a királyi eskütétel és a király felkenése volt (FÜGEDI 1974: 56). A középkorban sem a koronázás jelentette a lényegét, hanem a felkenés. Az avatáshoz nem a királyi hatalom külső jele (korona), hanem a pápai beleegyezés volt fontos. Ez nem egy személynek szólt, hanem a trónörökösökre is kiterjedt, lényegében tehát az ország kapta a királyavatás jogát (TÓTH E. 2011: 22–24).

3.4. Hartvik Szent István legendájában a király kedvelt rezidenciáját *sedes regali*-nak, *királyi szék*-nek nevezi. A nagyobb legenda *Alba-t regalis sedis civitas*-nak mondja (DEÉR 1971: 5). 1257. VI. 27-én IV. László, 1307-ben Károly Róbert nevezte királyi székhelynek (GÁRDONYI 1944: 221). III. Sándor pápa írja 1179-ben, hogy a fehérvári bazilikában állt a királyi szék (KUBINYI 2001: 80). A későbbi konstantinápolyi pátriárkának Mánuel császárt dicsőítő beszédéből kiderül, hogy Székesfehérvárt tekintették a magyar királyok koronázó helyének, és ott őrzik a koronázó jelvényeket. Egy külföldi, bizánci számára nyilvánvalóan következett, hogy a koronázási jelvényeket is a koronázási helyen őrzik (TÓTH E. 2011: 107). Különös módon, kimutathatóan először 1468-ban Buda királyi és Buda városi oklevelekben fordul elő a *solium regale* forma (KUBINYI 2001: 85).

4. A vita során felmerült nyelvtörténeti érvek is áttekintésre szorulnak. Ezek közül először azokat értékelem, amelyek a *szék* szó jelentését, alakváltozatait és nyelvföldrajzi elterjedtségét, a *szék* 'sziksó' és *szék* 'ülőalkalmatosság' viszonyát taglalják.

4.1. Először érdemes megvizsgálni, hogy a 'főváros, az uradalmi központ' fogalmának magyar megnevezésére használt *székváros*, *székes főváros*, *székhely* stb. kifejezések mikor és milyen formában jelentek meg. A TESz. szerint a *székhely* 'tartózkodási hely' csak 1527-től adatolható, de nyelvújítási alkotás az 1801-es 'uralkodó, intézmény, szervezet stb. állandó tartózkodási és működési helye' jelentése a szónak. Az 1395 körüli *fek heh* [ɔ: *fek hel*] adatot a TESz. 'ülőhely',

de az EWUng. már bizonytalanul 'Aufenthaltort, Residentz' jelentéssel vette fel (TESz., EWUng.). A *székeshely* 'székhely' jelentésben egy 1441-es helynévből adatolható a FNESz.-ből (lásd erről az 5. pontban). A *főváros* a Bécsi kódexből adatolható először (TESz.). A *székváros* szó 1790 óta ismert 'olyan város, amelyben székhely van' jelentésben. A *székesfőváros* szó pedig csak 1892 óta bukkan fel Budapest megnevezésére az ÉrtSz. szerint, a Magyar történeti szöveggyűjtő (MTSz.) adatai között 1894-től van rá adat.

4.2. MÉSZÖLY szerint a *szék* jelentése nem 'mocsaras', hanem 'vízmeder', ugyanis szerinte ha az előbbi lenne, akkor a *fenék* köznévi jelentése is 'mocsár' volna. Sajnos ez az okfejtés a semmibe fut, hiszen a *szék* ~ *szik* és a *fenék* szónak nincs semmiféle szinonim jelentésárnyalata, és a 'mocsár' jelentés adatokkal bizonyítható (TESz.). A *szik* szónak csak egy másodlagos jelentése a 'vízmeder', azonos jelentésárnyalat csak a 'meder' és a 'fenék' között van. Földrajzi köznevekként él a *szik szég* alakváltozata 'szikós talajú földterület' jelentésben, emellett van még a 'vízállásos, szikes terület', 'szikfolt' és a *szék* 'salétromsós tó' jelentése a szónak. A *szikes* 'sok szikót tartalmazó gyenge minőségű földterület' jelentés is dokumentált (FKnT. 299).

A különféle *szék* szavak homonímiája kapcsán érdemes az etimológiákra kitérni. A *szék* 'ülőeszköz' a magyarban ótörök eredetű, az ősmagyarba **säku* vagy **säki* alakban került be. A tőhangzó pótnyúlással *ē* (TESz., EWUng.), majd a középmagyarban *é* lett (JUHÁSZ 2018: 328). Bár TENIŠEV és DYBO a török szó etimológiáját nem tartja meggyőzőnek, CLAUSON szerint a török etimon perzsa eredetű (WOT.). Az EWUng.-ban egy 1156-os adatot már bizonytalanul 'Residenz; Wohnort, Wohnsitz' jelentéssel vesznek fel.

A másik *szék* szó ismeretlen eredetű, eredetileg palatális hangrendű volt (vö. *széka*-féle alakokkal). Az 1380 k. 'belső', 1493 k. 'valaminek a belseje' jelentésben adatolt (TESz., EWUng.).

A *szik* 'szikes talajú, nátriumtartalma miatt rosszul termő föld, hely', 'mocsár, mocsaras hely', 'szikes talajú vízmeder, sós víz medre' szó bizonytalan eredetű, talán ugor kori örökség. A 'só' a manysiban és a magyarban oszét jövevénytörzs (TESz.). Az EWUng.-ban már a *szik* meghatározatlan eredetű, talán ugor örökség, bár a 'só' ősiráni jövevény a vogulban, de talán már ugor kori kölcsönzés: **čäkkä* (EWUng.). Az UEW. szintén rekonstruálja az ugor korra a **čäkkä* 'só' szót, de a megjegyzések között megtaláljuk, hogy talán ősiráni jövevénytörzs (UEW № 1737). KORENCHY szerint viszont a középiráni **čäχ* 'só', oszét *cäχχ* lehet az átadó (1972: 77–78).

4.3. A vitában felmerültek nyelvjárástörténeti kérdéssel kapcsolatos ellenérvék is. Ilyen MÉSZÖLY másik érve: a *szék* 'ülőalkalmatlanság' szónak nincs *szik* változata. Erre idézi Sylvester nyelvtanát, ahol az *i*-ző nyelvjárást ellenére sem találjuk Székesfehérvár nevében az *i*-t, illetve a Bécsi-kódexet, amelyben a *szék*

szik alakja, lásd még *székesvirág*, *szikés szíkvirág*, *székvirág*, *szikvirág*, *szikvirág* (ÚMTsz. 5: 92, 96, 99). A 'szikés talaj, ill. földterület' és 'szikós' jelentésű szó alakváltozatai: *szék*, *szék*, *szik* (ÚMTsz. 5: 160) és *szikés*: *székes*, *székés*, *szikés* 'szikós' (ÚMTsz. 5: 161).

A 'tojássárgája' jelentésű szónak *szék*, *szikja*, *szik*, *szikját*, *szik*, *szikje*, *sziktyé*, *székája* főbb változatai vannak (ÚMTsz. 5: 92, 97). Ennek szerteágazó jelentései mutathatók ki a nyelvjárásokban: 'szemes termény magjának belső része'; *szik* 'csíra'; *széktya* 'búzaszem héja alatti, lisztes része'; *szék*, *széktya*, *szik*, *szék* 'kikelt növény első hajtása, amelyből mint középsőből a további hajtások jönnek, sziklevel'; *szikék* 'gyékény középső, erős, rugalmas, a szövésre legalkalmasabb része'; *cék*, *szék*, *szik* 'növényi szár, ill. fatörzs középső, lazább, puhább része' (ÚMTsz. 5: 160–161). Ide tartozik még a *széki* 'a kukorica töve, ahol az eső, harmat összegyűlik' (ÚMTsz. 5: 161) is. Az etimológiai szótárak ezzel a *szék*-kel hozták összefüggésbe a 'belső rész' jelentést is.

Ennek ellenére úgy vélem, hogy a 'tojássárgája' nem a 'belső' szóhoz kapcsolódik, hanem 'kamilla' és a 'szik, nátriumsó' szavakkal együtt a *sző* : *szőke* 'szőke', 'sárgásfehér, fakó', 'világos' (TESz., EWUng.) szócsaládjába tartozhatnak. A megfeleltetés alapja a névadás mögötti színképzet. A *sző*-ből *-k* és *-ke* képzővel jöhettek létre a származékok.

4.5. További nyelvjárás-történeti érveket sorakoztatott fel CSONKÁS. Egyik fő érve a *Székes*- előtag ellen, hogy a *székes* 'mocsaras' szó semmilyen forrástípusban, semmilyen időkeretben nem mutatható ki a területről, pedig szerinte a lakosság nem cserélődött ki. Ez a megállapítása már a korabeli irodalom tükrében sem volt tartható. A megye a török hódoltság alatt szinte elnéptelenedett (BÁTKY 1922: 186). Egy 1494–95-ös adóösszeírás alapján legalább 29.565, legfeljebb 33.595 a becsült lélekszáma a megyének (MTSH 9.) A megye visszafoglalásakor, 1688-ban 65-ből 25 lakott falut, 29 elhagyott, 11 gyéren lakott falut találtak (ERDŐS 1989: 63). A telepítések után, 1720-ban is még csak 54 község volt 20.702 lakossal (BÁTKY 1918: 120).

Ráadásul efféle nevek a megye szinte minden tájékáról (Duna-mellék, Vértes, Sárvíz mente, Mezőföld, Velencei-tó környéke) hozhatók. A források adatait én emeltem ki, pontos oldalszámot nem minden esetben közlök, mert a települések nevei alapján ábécérendben összeállított forrásokban könnyen megtalálhatók.

A legkorábbi adatunk éppen Székesfehérvár határában található. 1341. III. 05-én *Barch* (mai Sárkeresztes területén lehetett) határjárásakor Péterfalvánál nem tudtak megegyezni. A település mellett található Szent Borbála egyház, a körülötte lévő földek neve *Scek* (ÉRSZEGI 1971: 187).

További adatok sajnos csak az újkortól vannak (bár ez magyarázható azzal, hogy a terület a török hódítás következtében elnéptelenedett, az írott anyagok — ha készültek — a harcok miatt elveszhettek). Azonban a sok adat közül nem biztos,

hogy mind 'mocsár' jelentésű. A *székes*, *szikes*, *szék* alábbi adatainak jelentés szerinti szétválogatása a jövőben elvégzendő feladat.

1. Ercsi: 1743: *Székes* lapos (NAGY 1972);
2. Sárszentmiklós: 1745: Sár vizitül kezdven két *Szekes* között levő kut fenéki határjel; az *Székes*ben vagyis Szorosban az lapon egy kis dombocská (NAGY 1972);
3. Perkáta: 1819–69: Alacsony-*Székhát* (K2), 1881: *Székesi* legelő, *Székesi* tábla (KT);
4. Lovasberény: 1864: *Székes*, 1884: *Székes*, *Székes* völgy, 1895: *Székes*, 1979: *Székes* (NAGY 1972, MFNT, KT);
5. Sárbogárd: 1880: *Székes* (KT);
6. Iváncsa: 1881: Belső *székes* dülő, Külső *székes* dülő (KT);
7. Pusztaszabolcs: 1881: *Székespart* (KT), 1944: *Székespart* (MTSH);
8. Polgárdi: 1882: Nagy *szék*, Nagy *széki* dülő (KT);
9. Bicske: 1884: Szarvas *szék* (KT), 1974: *Szék* utca (kéziratot gyűjtés);²
10. Cece: 1972: *Szikes* (kéziratot gyűjtés);
11. Alsószentiván: 1971: *Székes* dülő (kéziratot gyűjtés);
12. Seregélyes: 1976: *Szikes* (KOVÁCS E. 1976: 41).
13. Sárszentágota: 1869–87: *Székes* lapos (K3_25), de *Székes* lápos K3_75), az élőnyelvi gyűjtés során *Széles* lapos alak fordul elő (kéziratot gyűjtés).
14. Nagyvenyim: 1930-as, 40-es évek: *Székes*-dülő (BUGÁR 1997: 128).

A fenti nevekből kitűnik, hogy a *székes* földrajzi köznévknek Sárszentmiklósról adathozható a szótárakból eddig ki nem mutatott jelentése. Az itt előforduló 'szoros' jelentés talán a 'belső, valami belső része' jelentésű *szék*-ből jött létre. De ennél valószínűbb, hogy az ismeretlen eredetű *szük* (1456 k.: *zikfege*, 1562: *Zeg-segerwl*, TESz., EWUng.) -s képzős származékával van dolgunk, a nyelvjárási formák csupán homonim viszonyt alakítottak ki.

4.6. CSONKÁS másik érve, hogy az ingoványos vidék neve sohasem volt *Szék*, kivéve a 1341-i *Kezelefezek* adatot, mindig csak *Sár*. Csakhogy ennek értelmezése nem biztos, hogy 'Keselyűfőszék', hanem lehet 'Keselyűfészek' is. A CSÁNKINÁL előforduló adat a Sár folyó másik neve. De elsődlegesen nem víz, hanem egy birtok neve, így szól a regesztá részlete: 1323e/1364: *Keseleufezuk* és a *Saar* folyón túli (annak túlsó partján lévő) föld, melyen Szent Lénárt tiszteletére templomot emeltek (FENYVESI 2000: 76). A kérdéses mikrotoponima neve fennmaradt Szabadbattyánál térszínforma neveként: 1749: *Keselő*-hegyre dülő (NAGY 1972), 1976-ban az Urasági *Kesellő* és a Vizes-*Keselő* nevet gyűjtötték fel (kéziratot gyűjtés). Mindez nem kisebbíti a Sárvíz jelentőségét a térség életében.

² A kéziratot gyűjtéseket településenként rendezve az alábbi jelzeten és lelőhelyen lehet megtalálni: Fejér megye földrajzi nevei = XV. (Aprónyomatványok) 62. Fejér megye földrajzi neveinek gyűjtőívei 1970–1980, Magyar Nemzeti Levéltár, Fejér Megyei Levéltár.

4.7. CSONKÁS további állítása, hogy a *székes* 'mocsár' helyett e területen a *sár* használatos, és ez helynevek előtagjaként már korán meg is jelent. Erre hozza példaként *Sárszabadi* nevét, és megemlíti, hogy a 16. század elejéig négy település előtt jelentkezik ilyen előtag. Feltehetően a Sárvíz mentén, de nem Fejér megyében, ugyanis a megyei adatoknál ilyenre nem bukkantam. *Sárszabadi* településre az első adat 1249-ből, az utolsó 1433-ból való (Cs.)

Saját gyűjtésem a kronológiai vonatkozásokat nem támasztja alá. CSONKÁS szerint Fejér és Tolna megyében 10 településnek van ilyen előtagja, de forrásaiban csak Fejér megyéből 12 település nevében bukkan fel a *Sár*- előtag. Ezek között azonban vannak nem állandósult nevek, ráadásul jellemzően nem népnyelvi adatok, hanem térképek, sematizmusok és összeírások „hivatalos” adatai. Létrejöttük is csak a 18. századtól mutatható ki (legkorábbi az 1715-ös országos adóösszeírásból való),³ ezek a névváltozatok jellemzően egy-egy forrásban bukkannak csak fel, vagy olyan hivatalosan megállapított alakok, amelyeket a helybeliek nem használnak.

Évszám	Névalak	Hivatalos név	Megjegyzés	Forrás
1715	<i>Sárkeresztúr</i>	Sárkeresztúr		ConsReg.
1784–87	<i>Sár-Pentele</i>	Sárpentele	Sárszentmihályhoz csatolva	MTH
1789	<i>Saár Sz-Miklos</i>	Sárszentmiklós	Sárbogárdhoz csatolva	FNESz., MTH
1794	<i>Sár Keresztes</i>	Sárkeresztes		FNESz.
1819–69	<i>Sár-Bogárd</i>	Sárbogárd		K2
1819–69	<i>Pusztá Sár Eg-res</i>	Sáregres		K2
1819–69	<i>Sár Sz. Mihály, Sz. Mihály</i>	Sárszentmihály		K2
1841, 1857–59	<i>Sár-Ladány, Sár Ladány</i>	Nádasdladány		S 11 - No. 755, B IXa 520
19. sz. közepe	<i>Sárszentágota pusztá</i>	Sárszentágota		FNESz.
1882	<i>Sár-Szent-Mihály</i>	Sárszentmihály		KT
1896	<i>Sár-aba</i>	Aba		Kálmán 1980
1902	<i>Sárkeszi</i>	Sárkeszi		MTSH
1967	<i>Sárhatvan</i>	Sárhatvan	Sárbogárdhoz csatolva	Kálmán 1980

1. táblázat. A *Sár*- előtagú nevek a gyűjtésben

³ Köszönöm N. Fodor Jánosnak, hogy megosztotta velem a feldolgozott anyagot.

Aba neve az eddig összegyűjtött forrásaimban csak 1896-ban fordul elő előtaggal. *Sárhatvan* neve is csak az idézett forrásból ismert előttem, még 1973-ban is *Hatvanpuszta*-ként adatolt (KÁLMÁN 1980). *Sárkeszi* a népnyelvben *Keszi*, a falu korábbi *Kiskeszi* neve is megőrződött. A mai előtaggal egyező alak mutatkozik meg a 1886-os *Nádasd Ladány* (B IXa 1651) névalakban, a *Sár*- előtag korábban nem szerepel, csak a két idézett térképről van rá adatom. *Sárpentele* két későbbi térképen még *Sár*- előtag nélkül fordul elő: 1786: *Pentele* (B IXa 1120), 1825: *P[uszt]a Pentele* (S 68 - X. - No. 83). A pontosan nem keltezett *Sárszentágota* névalak után még fél évszázadig *Sár*- előtag nélkül fordul elő a település neve, csak 1903-tól lett újra *Sárszentágota* (MTSH). *Sárszentmihály* neve *Sár*-előtaggal a második katonai felmérés térképe után 1882-ben bukkan fel a kataszteri térképen, 1903-tól lett ez a hivatalos neve.

5. Érdemes kitekinteni a *székes*, *szék* elemet tartalmazó régi helynevekre is. A TESz. a *szék* 'ülőalkalmatosság' szócikkében közli a 1237–40: *Scekesmagos* adatot (TESz.). A N. *szék* 'időszakos vízállás' származéka a *Székes* név: 1451: *Zekesfalwa*, 1567 *Zekes*, 1571: *Székes*. *Székás* falu a nevét a mellette levő folyóról vehette: 1290–95: *Szekes*, 1293/1293–1301: *predium [...]* *regale Scekes*, 1313: *fluv. Zekes*. Az 1441-es *Zekeshelfalwa* 'székhelyül szolgáló falu' jelentésű név lehet (FNESz.).

A Debreceni Egyetem hang- és helyesírás-történeti adatbázisában (lásd ehhez <https://mna.unideb.hu>) két számításba vehető adatot találunk: a *Székes* (1291: *Zekes*, 1313: *Scekus*, 1293/1293–1301: *Scekes*) és a *Szászszékes* (1323/1327/1370: *Zaszekees*) neveket.

A régi oklevelek további adatokkal tudnak szolgálni (OkI Sz. 899–900, 904). Ezek között többféle szerepben fordul elő a *szék* és a *székes* szó. Előtagként a 1319: *Zekesbatharchfeu* és 1476: *Zeekesfewld* adatokban mutatkozik meg, egy további név idézhető, melyben talán két azonos jelentésű elem (*sáros* és *székes* mint 'mocsaras' vagy 'vízállásos terület') található: 1475: *Saroszekesfewld*.

Vizekhez, ezen belül vízfolyáshoz köthetők az 1313: *Zekes*, illetve az 1270: *Scekpotok*, 1359: *Zekpatak*, 1416: *Zekpathak* nevek. Állóvizet jelöl az 1288/1290: *Zyktou*, 1299: *Zyktou* név.

Növénynév után fordul elő a *szék* ezekben a nevekben: 1233/1345: *Sumscek* és az 1279/1281: *Keuruszek*. Növények neve előtt előtagként is megjelenhet a szó: 1339: *Zekzeleu* és 1471: *Zekgywmeche*. Állatnév után fordul elő a *szék* az 1324: *Hodzek* és az 1411: *Zarvaszeek* nevekben. Az 1330: *Zekmezeu* gyepűvel övezett táborn, az 1335: *Zekmal* pedig szőlőskertet nevezett meg (BALÁZS 1980: 260).

A FNESz.-ben azt is olvashatjuk, hogy további *szék* szó is szerepelhet helynevekben, melynek 'cserjék, bokrok, fák szövevénye, gyepű' < : *sző* 'fon' jelentése lehet. Ez a gondolat BALÁZS JÁNOSTÓL származik. Szerinte egy finnugor eredetű

sző 'hajfonat; fon' igenévszóból a magyar nyelv önálló életében a *-k* deverbális névszóképzővel jött létre a *szék*, illetve a *szik*, *szik*. Ez az OklSz. gyümölcsökkel kapcsolatos adatai alapján tűnt fel neki. Szerinte ezekben az adatokban a *szék* 'gyepű, sűrű szövedék, sövény'-t jelent, és azzal függ össze, hogy az az ómagyar korban cserjék, bokrok, fák sűrű szövedékét fejezte ki (1980: 258–260). Mások egy szláv *sěk* 'vágás' szóval hozzák kapcsolatba a *gyepű* megnevezését (GYÖRFFY 1983: 214). Talán ennek a 'sűrű szövedék' jelentésű szónak a szóhasadással elkülönült változata az ismeretlen eredetű, eredetileg területre vonatkoztatható *szűk*, és talán ehhez köthető jelentésváltozással a *szék* 'valami belseje' és a *székes* 'szoros' is.

5.1. A történeti Magyarország területén a három Fehérvár helynév változásaira is érdemes lehet kitekinteni a jelzővel való bővülés kapcsán. A FNESz.-ben Nándorfehérvárra a következő adatokat találjuk: 1150 k./13–14. sz.: *Albam Bulgariae* 'Bolgárfehérvár', 1336: *Castrum Nandoralbense*, 1357: *Nandurfeiruar*, 1559: *Belgradnac* (FNESz. 1: 190). KRISTÓ kitér rá, hogy már a DAI.-ban háromszor előfordul Nándorfehérvár *Belegrada* és *Belegradon* néven (1996: 168).

Gyulafehérvár első adata szláv nyelvű előzményt sejtet: 1081: *Bellagradensi*, majd latin adatok idézhetők: 1134: *Albae civitatis*, 1177: *Albensis Ultrasilvanus*, +1206/1257: *Albensis castris*. A mai Gyulafehérvár alaknak megfelelők a 13. század végétől idézhetők: 1274: *Alba Jvle*, 1488/1746: *Gywlafeyerwár* (FNESz.).

KISS LAJOS szerint *Székesfehérvár* nevében a *Székes* jelentése 'királyi székhelyül szolgáló'. A legkorábbi adatot Szent István legendájából idézi: 1077–83: „regalis sedis civitate, que dicitur *Alba*”, azaz magyarul: „magában a királyi székvárosban, melyet Fehérvárnak mondanak”. Azonban ez az adat is csak *Alba*-nak nevezi a várost, mellette körülírászerű jellemzést kapunk. További adatok: 1009/+1257: *Albam civitates*, 1055: *feheruuaru*, de a *székes* jelzővel a legkorábbi előfordulása csak 1525-ből való: *Zekesfeyervár* (SIKLÓSI 2013: 5, de lásd még 1539: *Szėkes fejır vār*, FNESz.). GYÖRFFY szerint csak a krónikások korában székváros (1967: 21). Értelmezésemben ez inkább azt jelenti, hogy csak a krónikások nevezik ennek, ráadásul akkor, amikor már nem az (láttuk ugyanis, hogy a történelmi valóságban több királyi székhely volt, ráadásul a 13. századtól Székesfehérvárnak e szerepe háttérbe szorult).

Érdemes kitérni arra, hogy az összes többi Fehérvár hasonló szerepet töltött be a történelem során: mind főbb hatalmi központnak tekinthető. Gyulafehérvár Szent István rokonának központja volt, a horvátországi tenger melléki Fehérvár koronázó város volt. Bolgár-Fehérvár és Dnyeszterfehérvár hercegek lakhelye volt (KÁROLY 1898: 26–27). Úgy vélem, hogy a SZÉKHELY, KÖZPONT, FŐVÁROS fogalmának kifejezésére a *fehérvár* kifejezés szolgálhatott.

Legkorábban *Nándorfehérvár* nevében jelentkezik az írott forrásokban jelző, de e nevek latin nyelvűek, magyarul 1357-ből adatolható (BENKŐ 1998: 125).

Figyelemre méltó, hogy mind Gyulafehérvár, mind Székesfehérvár kapcsán a korai latin források csak „fehér vár”-ról beszélnek (GYÖRFFY 1967: 19). *Gyulafehérvár* jelzője először ’Erdélyi’ jelentésű (ahogy később a török átvételekben is), a *Gyula*- előtag csak a 13. század végén bukkan fel, jóval azután, hogy e méltóság eleven lett volna. A *Gyula*- előtag jelentkezésében bizonyára a korabeli irodalmi hagyományoknak jutott szerep, az *Erdélyi*- jelző talán a szóbeliségen keresztül jutott a török korig, már amennyiben feltehető kapcsolat a török és a magyar név között. Úgy vélem, a *Székes*- jelző mögött is hasonló irodalmi háttérrel tehetünk fel, kiegészülve Szent István után a szentkultusz és emlékezetpolitika támogató-sával.

Elfogadhatónak tartom KRISTÓ azon megállapítását, hogy a latin és a német nevek fordításán alapulnak (1996: 169–170). FEKETE LAJOS ennek éppen az ellenkezőjét vallotta: szerinte a latin nevet fordították magyarra. A város legkorábbi idegen nyelvű nevei között latinul egyszerűen *Alba* (lényegében a 13. század második feléig, lásd Gy.) található. Németül a *Weissenburg*-nak megfelelőek a régi alakok, de CSONKÁS 1490-ből idézi a *Stulweyssemburg* formát, SIKLÓSI 1515 körülről ismer efféle adatokat (2013: 5). A szláv nyelvű formák legkorábban *Belegrava*-félék, és ez került át az arabba is (KRISTÓ 1996: 168–171). HADROVICS egy keltezetlen *v Belgrade ztolnom* adatot közölt, FEKETE szerint 1490 körül jelentkezik a török forrásokban először egy délszláv átvételre utaló alak. Ennek alapján az látszik, hogy a szlávból vett török és a német névben a jelző szinte azonos időben mutatkozik meg. A latin adatokból azt feltételezhetnénk, hogy a 13. század végére állandósulhatott a *Székes*- jelző.

A legendabeli „*regalis sedis civitate, que dicitur Alba*” (azaz „magában a királyi székvárosban, melyet Fehérvárnak mondanak”) világíthat rá arra, hogy az *Alba Regalis* egy *Alba Regalis [sedis]*-féle szerkezetből rövidülhetett, más esetben nem feleltethető meg maradéktalanul a *székes* a ’királyi’ jelentésű *regalis*-nak. A középkori névvfejtési hagyományba — amelyben a helynevet egy történet kulcsszavára vezetik vissza (IMREH 2019: 63), esetünkben: Székesfehérváron őrzik a királyi széket, ezért nevezik így — illeszkedhet egy efféle, népetimológias értelmezése a névnek. E feltételezést erősíti az a nem jelentéktelen körülmény, hogy a *székes* szó tudatosan és következetesen fővárost jelző szerkezetben csak jóval később adatolható.

6. Bár a régiségből *Székes* helynevet Székesfehérvárról nem idézhetünk, de *Szék* volt a közvetlen szomszédságában, a keresztesi határban. Egykor eddig nyúlt ki a mocsár, az említett *Scek* lehetett a mocsár neve is. A kérdés az, hogy e név a földrajzi köznévi állapotból tulajdonnévvé vált-e?

Két 17. századi jegyzőkönyvben a területnek nem látjuk a *Szék* nevét. Az első határleírás így szól: „Tudja-é azt is az tanu, hogy onnéd által a vizen napnyugot felé az **posványosan** azminemő régi szekérút helye most is láttatik, azon vizen

tul való részt is addig birták, éltek és kaszálták az keresztesiek mindenkor békeségesen mindaddig, míg az elmúlt 1697. esztendőben az fejjérváriak azon fölül megirt helyeken fölül, Keresztes felől való nagy darab földjüket és ezen vizen tul levő rétjüket el nem foglalták az keresztesiek.”

A második pedig ekként írja le a területet: „Az rétet az vizen belől középeránt nevezet szerint pedig azmint az **Galyától egy kis folyás kiszakad**, addig birták azon punctumban specificált szekéruttól fogvást, és azon **ereken** által az keresztesiek nem mentek kaszálni, az mohaiak sem jöttek által, hanem keresztesiek innen, mohaiak pedig azon **középtáján folyó ereken túl** birták” (MÓRA 1972: 217–219; a kiemelések tőlem: N. D.).

Mikoviny Sámuel 18. század elején készült Fejér megye térképén a kérdéses területen két vízfolyás nevét láthatjuk: *Bodaszek* és *Rivulus Sos-Viz*. Összekapcsolható-e az 1341-es *Scek* és az újkori *Bodaszek*? Ha hiteles a térképi adat, akkor nem tartom lehetetlennek, de a terület későbbi nevei azt sejtetik, hogy vagy a lakosság változásával kihalt névvel, vagy a földrajzi köznév rögzületlenségével kell számolni.

A terület későbbi nevei ugyanakkor teljesen egyező környezetet jelölnek, csupán más köznévvvel. A Második katonai felmérésen *Vizes rétek*, a Kataszteri térképen *Nagy sósos* és *nagy sósosra dülő* és *Pokol sárja* található. A Negyedik katonai felmérésen az *Időnkint nedves* jelzés látható. Tehát a nevek vizenyős, mocsaras területet jelölnek. Az egyértelmű összekapcsolást a *Szék* > **Székes* alak hiánya zárja ki.

7. Összességében a történelmi érvek áttekintése után elmondható, hogy egyértelmű adat nincs arra nézve, hogy Székesfehérvárt egyedüli vagy a legfontosabb királyi székhelynek tekintjük. Ekkoriban Európában sem volt egyetlen királyi székhely: a király vándorolt országában. Magyarországon IV. Béla teremtett először igazi fővárost Budán (BÓNIS 1967: 55). Fehérvárnak két ok miatt sem sikerült székvárossá válnia: a városnak nem volt jelentős gazdasági ereje, szükséges volt más város pénzügyi és gazdasági erejét segítségül venni. A város természeti adottságai is gátolták: Fehérvár inkább széttagolt településhalmaz volt, nem pedig egységes város (ZSOLDOS 2013: 27–28). Másrészt a 14. század óta elvárás, hogy az ország központjának az ország közepén kell lennie (KOLLER 1972: 16). Fehérvár koronázóhelyként csak István utódai számára lett kötelező, de temetkezési helyként már nincs ilyen erős hagyománya a városnak. A király beiktatási szertartásában európai minták alapján is bizonytalan a korona vagy a trón elsődlegessége. A legjelentősebb politikai szerepe az itteni országgyűlés miatt lett, mert soha nem volt a közigazgatás és a pénzügyek központja (DEÉR 1971: 6–8).

A történeti háttérrel figyelembe véve több lehetséges névadási motiváció is elképzelhető. Ez annak is köszönhető, hogy története során a város különféle, olykor

egészen magas rangú szerepeket töltött be az ország életében. A 'főváros' esetleg 'királyi székhely' jelentés ezek kései adatolása miatt szerintem kevésbé meggyőző. Egyértelmű adatok híján a történeti pótkompetenciára hagyatkozva a legbizonytalanabbtól a biztosabb felé haladva az alábbi magyarázatokat látom relevánsnak.

1. *Saroszekesfewld* mintája (amennyiben ebben a *székes* 'mocsaras' jelentésű) és a *szíkes szikvirág* szerkezet alapján *Székesfehérvár* nevében talán két hasonló jelentésű szó rejtezik. Vagyis e lehetőség szerint a *székes* 'világos, sárgásfehér'. Ebben az esetben a település nevében tautologikus kifejezésként világos-fehérvár szerkezetet kellene keresni.

2. Feltehető, hogy a 'belső' jelentésű *székes* szó szerepel a város nevében. E szemlélet mögött az állna, hogy a többi Fehérvár az egykori ország peremén helyezkedik el.

3. A *Székes*- előtag a történeti földrajzi adatok és az újkori földrajzi leírások alapján 'sziksós talaj' is lehet.

4. Egy 1250-es években hamisított oklevél beszámol arról, hogy itt őrzik a királyi trónt, így e névadási motiváció sem zárható ki. Ez esetben a *Székes*- tulajdonképpen 'trónos', pontosabban 'trónt bíró, őrző' jelentésben is elképzelhető.

5. Nem lehetetlen, hogy a *székes* jelentése a szótárakból idézhető és talán a *szűk* alakváltozataként a területen is élő *székes* 'szoros' jelentése alapján 'belső'. Emögött szintén történeti földrajzi érvek állnak: a város egy mocsárból emelkedik ki. Így a *székes* e használatban valójában 'mocsár belsejében lévő, szigeti' lenne.

6. SZABÓ T. felvetése a *székes* 'mocsár' szóval teljes bizonyossággal nem zárható ki, mindössze a név kialakulásának idejét lenne érdemes korábbra helyezni.

7. Székesfehérvárott tartották a törvénytörvényeket, illetve az országgyűléseket. A várost külön jogok illeték meg, még mérték (1499: *feyerwaryweka*, ÉRSZEGI 1971: 249) is viselte a nevét. Ezért nem lehetetlen, hogy a *prédikálószerék, mészárszerék, csapszerék, törvényszerék* stb. alapján egy „intézmény” húzódik meg a jelző mögött. Vagyis ezt a felvetést követve egy *székes* 'vmilyen joggal, méltósággal rendelkező' jelentésű szóval számolhatunk, ami legvalószínűbben a törvénytörvények és országgyűlések létre, esetleg a város kiváltságaira utal. Egy hasonló nyelvjárási példa van, de ott nem *székes*-, hanem *szék*- előtag fejezi ki az ilyen kapcsolatot: *székgazda* 'mészáros' (ÚMTsz.), azaz tkp. '(mészár)székekkel rendelkező gazda'.

8. Véleményem szerint a legvalószínűbb magyarázatot BALÁZS JÁNOS ötlete nyújtja, aki a *sző* szónak *-k* deverbális nomenképzős 'gyepű, sűrű szövedék, sövény' jelentésű származékának tartja az egyes helynevekben szereplő *szék*-et. Ennek értelmében a *Székes*- itt 'sövénnyel, árkokkal, gyepűvel körülvett', amelyet a történeti földrajzi adatok szintén megerősítenek. A magyarázatot kronológiai érvek is támogatják: a *Fehérvár*-féle helyneveink talán a 12. század második felére

nyerték el jelzőiket. Ha a *Székes*- jelzőt korábban tekintjük, akkor emögött a törvényhozási napok intézménye bizonytalanabban feltételezhető, mert ezt csak az Aranybulla mondta ki.

Településtörténeti érvek szólhatnak a 'gyepűvel ellátott, erődített' jelentésű *Székes*- mellett. Adalék lehet, hogy a „meszes talajú szikes vízállásnak és tavaknak a feneke [a csapófld]. Világossárga színű, nagyon meszes szikes márga, mely a vízben szétfolyik, azonban ha megszárad, kőkeménnyé lesz.” — írja VISKI. Megemlíti, hogy nemcsak házakat, de várakat sem mindig építettek, hanem gyakran fonták, azután sárral becsapták. Még a nevezetes Kanizsa, Érsekújvár vára is fából, sövényből és sárból készült (VISKI 1929: 110–111). Ezt erősíti, hogy kőből készült fala a városnak a tatárjárás után épülhetett (de vö. SIKLÓSI 1994: 626), viszont másféle erődítésekkel védhették a várost, amelyet később ezzel az agyagos földdel kicsapva megerősíthettek. Idővel a *szék* szónak efféle jelentése elhomályosulhatott, így átértelmeződhetett a *Székes*- jelző is.

Irodalom

- B IXa 1120 = Magyarország földrajzi (általános) térképe az I. katonai felmérés alapján.
<https://maps.hungaricana.hu/hu/HTITerkeptar/754/?list=eyJxdWVyeSI6ICJISUVSPShIVeIIaWVyYXJjaHktMTgpIn0>
- B IXa 1651 = Magyarország megyéinek kézi atlasza 18. sz. lapja.
<https://maps.hungaricana.hu/hu/HTITerkeptar/1152/>
- BABAI DÁNIEL 2010. Fejezetek a Sárvíz-völgy történetéből. In: MOLNÁR CSABA–MOLNÁR ZSOLT–VARGA ANNA szerk. „*Hol az a táj szab az életnek teret, Mit az Isten csak jókedvében terem*”. *Válogatás az első tizenhárom MÉTA-túrafüzetből 2003–2009.* Vácrátót, MTA Ökológiai és Botanikai Kutatóintézete. 391–398.
- BALÁZS JÁNOS 1980. *Magyar deákság.* Budapest, Magvető Kiadó.
- BARTOS GYULA 1910. *Magyarország önállóságának és függetlenségének kivívása 1074-ben és 1075-ben a csörszárkok, mint haditényezőknek felhasználása által.* Eger, Érseki Lyceumi Nyomda.
- BÁTKY ZSIGMOND 1918. Néhány vonás Fejérmegye népességének tömörüléséhez. *Földrajzi Közlemények* 46: 119–128.
- BÁTKY ZSIGMOND 1922. Néhány vonás Fejérmegye településföldrajzához. A termőtalaj és letelepülések kapcsolata. *Föld és ember* 2/3–4: 185–191.
- BENCZE GÉZA 2000. Vízmunkálatok a Sió–Kapos–Sárvíz vízrendszerén a XVIII–XIX. században. *Honismeret* 28/2: 99–101.
- BENDEFY LÁSZLÓ 1976. *Mikoviny Sámuel megyei térképei II. 1735–1740.* Budapest, Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Kiadványai.
- BENKŐ LORÁND 1998. Mióta lehetnek Fehérvár helyneveink? Egy kis névromantika. In: BENKŐ LORÁND, *Név és történelem. Tanulmányok az Árpád-korról.* Budapest, Akadémiai Kiadó. 121–126.

- BERTÉNYI IVÁN 2013. Királykoronázások, királytemetések Székesfehérvárott. *Rubicon* 2013/6: 4–19.
- BÓNIS GYÖRGY 1967. Székesfehérvár, az Árpádház székhelye. In: KRALOVÁNSZKY ALÁN szerk. *Székesfehérvár évszázadai I. Államalapítás kora*. Székesfehérvár, Fejér Megyei Múzeumok Igazgatósága. 49–59.
- DR. BUGÁR JENŐ 1997. *Nagyvenyim*. [h. n.], BUWEX Bt.
- ConsReg. 1715 = Conscriptio Regnicolaris 1715. N 78. MOL., 3119–3131. doboz, adatbázisokonline.mnl.gov.hu/adatbázis/az-1715_-evi-orszagosszeiras/
- Cs. = CSÁNKI DEZSŐ 1890–1913. *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában I–III., V*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.
- CSONKÁS MIHÁLY 1941. Székesfehérvár. *Magyar Nyelv* 37: 106–110.
- DEÉR JÓZSEF 1971. Szent István és székhelye. Székesfehérvár és Aachen. *Katolikus Szemle* 23/1: 1–18.
- ÉRSZEGI GÉZA 1971. Fejér megyére vonatkozó oklevelek a székesfehérvári keresztes konvent magán levéltárában 1193–1542. *Fejér Megyei Történeti Évkönyv* 5: 177–264.
- ERDŐS FERENC 1989. Fejér vármegye újjászervezése 1692–1693. *Fejér Megyei Történeti Évkönyv* 19: 63–68.
- ÉrtSz. = *A magyar nyelv értelmező szótára*. Online adatbázis: <https://mek.oszk.hu/adatbázis/magyar-nyelv-ertelmezo-szotara/kereses.php?kereses=székesfőváros>
- EWUng. = *Etymologisches Wörterbuch Ungarischen I–II*. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Budapest, Akadémiai Kiadó. 1993–1995.
- FEJÉR GYÖRGY 1840. Igaz-e, hogy Székes Fejérvár fejér színétől vette nevezetét? *Tudományos Gyűjtemény* 24/3: 92–102.
- FEKETE LAJOS 1940. Székesfehérvár. *Magyar Nyelv* 36: 316–318.
- FENYVESI LÁSZLÓ 2000. *Tolna megye középkori történetéhez kapcsolódó oklevelek regesztái 1009–1541*. Szekszárd, Tolna Megyei Önkormányzat Levéltára.
- FITZ JENŐ 1957. *Székesfehérvár*. Budapest, Képzőművészeti Alap Kiadóvállalata.
- FITZ JENŐ–CSÁSZÁR LÁSZLÓ–PAPP IMRE 1966. *Székesfehérvár*. Budapest, Műszaki Könyvkiadó.
- FKnT. = BÁBA BARBARA–NEMES MAGDOLNA 2014. *Magyar földrajzi köznevek tára*. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- FNESz. = KISS LAJOS 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Negyedik, bővített és javított kiadás. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- FÜGEDI ERIK 1974. *Uram Királyom...* Budapest, Gondolat Kiadó.
- GÁRDONYI ALBERT 1944. Magyarország középkori fővárosa. *Századok* 78: 219–231.
- Gl. = BERRÁR JOLÁN–KÁROLY SÁNDOR szerk. 1984. *Régi magyar glosszárium. Szótárak, szójegyzékek és glosszák egyesített szótára*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Gy. = GYÖRFFY GYÖRGY 1963–1998. *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I–IV*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- GYÖRFFY GYÖRGY 1967. Székesfehérvár feltűnése a történelmi forrásokban. In: KRALÁNOVSZKY ALÁN szerk. *Székesfehérvár évszázadai I. Az Államalapítás kora*. Székesfehérvár, István Király Múzeum. 19–25.

- GYÖRFFY GYÖRGY 1983. *István király és műve*. Második kiadás. Budapest, Gondolat.
- HADROVICS LÁSZLÓ 1940. Székesfehérvár régi horvát neve. *Magyar Nyelv* 36: 318–319.
- IMREH RÉKA 2019. A modern tudomány előtti és azon kívüli név- és szófejtések alkalmazott vonatkozásai. *Névtani Értesítő* 41: 51–74.
DOI: <https://doi.org/10.29178/NevtErt.2019.3>
- JUHÁSZ DEZSŐ 2018. A nyelvjárások történetéből. In: KISS JENŐ–PUSZTAI FERENC szerk. *A magyar nyelvtörténet kézikönyve*. Budapest, Tinta Könyvkiadó. 314–349.
- K2= A második katonai felmérés térképe.
<https://maps.arcanum.com/hu/map/europe-19century-secondsurvey/?bbox=2040186.594229671%2C5975373.586922159%2C2051919.6780714456%2C5979462.967935417&layers=osm%2C158%2C164>
- K3_25 = A harmadik katonai felmérés 1 : 25 000-es térképe.
<https://maps.arcanum.com/hu/map/thirdsurvey25000/?layers=129&bbox=2062432.3809691789%2C5934850.835289097%2C2068298.9228900662%2C5936895.525795725>
- K3_75 = A harmadik katonai felmérés 1 : 75 000-ös térképe.
<https://maps.arcanum.com/hu/map/thirdsurvey75000/?layers=43&bbox=2063553.1789424939%2C5934722.007201608%2C2069419.7208633812%2C5936766.697708236>
- K4 = A negyedik katonai felmérés térképe.
<https://maps.arcanum.com/hu/map/hungary1941/?layers=29&bbox=2038496.4795890495%2C5969800.106015566%2C2050229.563430824%2C5973889.487028823>
- KÁLLAY ISTVÁN 1989. A kormányzat megszervezése Fehérvárott a török kiűzése után 1688–1703. *Fejér Megyei Történeti Évkönyv* 19: 51–55.
- KÁLMÁN BÉLA 1980. Fejér megyei helynevek a 18–19. századból. *Magyar Nyelvjárások* 23: 58–95.
- KARÁCSON IMRE 1906. Székesfehérvár a török uralom alatt. *Katolikus Szemle* 20/9: 919–933.
- KARÁCSON IMRE 1908. *Evlia Cselebi török világutazó Magyarországi utazásai 1664–1666*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.
- KÁROLY JÁNOS 1898. *Fejér vármegye története* 2. Székesfehérvár, Csitári K. és Társa Könyvnyomdája.
- KRISTÓ GYULA 1994. Gyepű. In: KRISTÓ GYULA főszerk. *Korai magyar történeti lexikon. (9–14. század.)* Budapest, Akadémiai Kiadó. 242.
- KOLLER, HEINRICH 1972. A székesfehérvári királyi trónszék kérdése. In: KRALOVÁNSZKY ALÁN szerk. *Székesfehérvár évszázadai II. Középkor*. Székesfehérvár, Fejér Megyei Múzeumok Igazgatósága. 7–20.
- KOVÁCS ESZTER 1976. *Seregélyes földrajzi nevei*. Kézirat. Szakdolgozat. Debrecen.
- KRISTÓ GYULA 1996. Székesfehérvár legkorábbi nevééről. In: FARKAS GÁBOR szerk. *A székesfehérvári Boldogasszony bazilika jelentősége — Közlemények Székesfehérvár történetéből*. Székesfehérvár, Székesfehérvár város levéltára. 163–179.

KT = Kataszteri térkép:

<https://maps.arcanum.com/hu/map/cadastral/?layers=3%2C4&bbox=2045805.5996051412%2C5973538.448901052%2C2051672.1415260285%2C5975583.139407679>

KUBINYI ANDRÁS 2001. A királyi trón a középkori Magyarországon. In: BENDE LÍVIA–LÖRINCZY GÁBOR szerk. *Koronák, koronázási jelvények*. Ópusztaszer, Ópusztaszeri Nemzeti Történeti Emlékpark Közhasznú Társaság–Csongrád Megyei Múzeumok Igazgatósága. 73–93.

MÉSZÖLY GEDEON 1944/1982. Székesfehérvár nevééről meg a szík szó eredetéről. In: SZATHMÁRI ISTVÁN szerk. *Népünk és nyelvünk. Válogatott tanulmányok*. Budapest, Gondolat. 128–141.

MFNT = FÖLDI ERVIN szerk. 1979. *Magyarország földrajzinév-tára II. Fejér megye*. Budapest, Kartográfiai vállalat.

MNyA. = DEME LÁSZLÓ–IMRE SAMU szerk. 1970. *A magyar nyelvjárások atlasza 2*. Budapest, Akadémiai Kiadó.

MOENICH KÁROLY 1893. Székesfejérvár-e vagy Székesfehérvár? In: HATTYUFFY DEZSŐ szerk. *A Fejérvármegyei és Székesfejérvár városi történelmi s régészeti egyesület évkönyve 1893. évre*. Székesfejérvár, [k. n.]. 182–201.

MÓRA MAGDA 1972. Források Fejér megye törökkori történetéhez. *Fejér Megyei Történeti Évkönyv 6*: 211–226.

MTH = SZASZKÓNÉ SIN ARANKA szerk. 1987. *Magyarország történeti helységnév-tára. Fejér megye (1773–1808)*. Budapest, Központi Statisztikai Hivatal Könyvtár és Dokumentációs Szolgálat.

MTSH = KÁLLAY ISTVÁN–KOVACSICS JÓZSEF 1998. *Fejér megye. Magyarország történeti statisztikai helységnévtára 13*. Budapest, Központi Statisztikai Hivatal.

MTSz. = Magyar történeti szövegtár. http://clara.nytud.hu/mtsz/run.cgi/first_form

NAGY LAJOS 1972. Adatok Fejér megye történeti-földrajzi névanyagához. *Fejér Megyei Történeti Évkönyv 6*: 227–311.

OkI Sz. = SZAMOTA ISTVÁN–ZOLNAI GYULA 1902–1906. *Magyar oklevél-szótár. Pótlék a Magyar Nyelvtörténeti Szótárhoz*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.

PÁVÓ ELEMÉR 1986. *Török pénzek a hódoltság kori Magyarországon*. [H. n.], Magyar Numizmatikai Társulat–Magyar Éremgyűjtők Egyesülete.

PÉTER KATALIN 2003. A királyi méltóság megjelenítése. *História 25/3*: 16–18.

PROKOPP GYULA ford. és bev. 1977. Bél Mátyás: Fejér vármegye leírása. *Hungarie novae geographico-historica. Pars secunda transdanubiana. Fejér Megyei Történeti Évkönyv 11*: 83–117.

S 68 - X. - No. 83: A Sárvíz-csatorna térképe

<https://maps.hungaricana.hu/hu/MOLTerkeptar/10401/>

SIKLÓSI GYULA 1994. Székesfehérvár. In: KRISTÓ GYULA főszerk. *Korai magyar történeti lexikon. (9–14. század.)* Budapest, Akadémiai Kiadó. 626–628.

SIKLÓSI GYULA 2013. *A törökkori Székesfehérvár*. Székesfehérvár, MH Összhaderőnemi Parancsnokság.

- SZABÓ T. ATTILA 1940. Székesfehérvár. *Magyar Nyelv* 36: 256–258.
- SZEGHALMY GYULA 1937. *Dunántúli vármegyék*. Budapest, A magyar városok monográfiája kiadóhivatala.
- SZEKFŰ GYULA 2013. *A törökkori Székesfehérvár*. Székesfehérvár, MH Összhaderőnemi Parancsnokság.
- TESz. = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I–III*. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1967–1976.
- THÚRY JÓZSEF 1892. Pecsevi a magyar történetíráshoz. Második közlemény. *Századok* 26: 476–488.
- TÓTH ENDRE 2011. Szent István és a koronázási jelvények. *Magyar Szemle* 20/7–8: 17–34; 20/9–10: 89–109.
- TÓTH GERGELY főszerk. 2017. *Matthias Bel, Notitia Hungariae Novae Historico Geographica*. Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet.
- UEW. = *Uralisches etymologisches Wörterbuch I–II*. Szerk. RÉDEI KÁROLY. Bp., 1968–1988. III. Register. Bp., 1991. Online változata: <http://www.uralonet.ny-tud.hu>.
- ÚMTsz. = B. LŐRINCZY ÉVA. főszerk. 1979–2010. *Új magyar tájszótár I–V*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- VERESS D. CSABA–SIKLÓSI GYULA 1990. *Székesfehérvár, a királyok városa*. Budapest, Zrínyi Kiadó.
- VISKI KÁROLY 1919. Csapóföld, csapómester. *Népünk és nyelvünk* 1: 110–111.
- Y 1818. Régi Székes Fejérvárról jegyzetek. *Tudományos Gyűjtemény* 2/6: 32–53.
- ZSOLDOS ATTILA 2013. Fehérvár az Árpád-korban. *Rubicon* 2013/6: 26–29.

Opposing Views Regarding the Name of Székesfehérvár

The Hungarian name of Székesfehérvár is found even in our first charter that has survived in its original: it is recorded in *feheruuaru* form when indicating the road in the 1055 Founding Charter of Tihany. After this, for a long time there are only foreign language data for its name (Latin, German, Slavic) and it reappears in Hungarian only five hundred years later: in 1525 in *Zekesfeyervár* and in 1539 in *Szēkes fej̄r vār* form. Its earliest foreign names also simply use a name meaning ‘white castle’. We cannot provide a clear answer to the question as to when the town’s name was expanded with the *Székes* attribute and what this first constituent means. We may, however, state based on foreign-language data that by the end of the 15th century the form using the attribute was already present.

In the 1940s it was a subject of scholarly debate how the *székes* attribute could be interpreted. Several people expressed their opinion in this debate which had two main trends: the attribute could be identified either with the derivative of the ‘soda ash’ or the ‘royal throne, practically royal seat’ words. In my paper I provide an overview of the argumentation of this dispute but at the same time I also

complement it with data from historical dialectology and historical toponomastics made available since then. I discuss the historical and dialectal data of several Hungarian words with the *szék* form. Meanwhile, I also mention records of words meaning ‘capital’ in historical times.

Using the toponym reconstruction approach and considering parallelisms with the *Nándorfehérvár*, *Gyulafehérvár* names with a similar formal structure and toponyms including the *szék* element, I also provide a name typological outlook. Although we have no data that could provide a clear explanation for the origin of the *székes* name element, we may establish degrees of probability between the possible explanations. Two of the seven possible solutions presented and summarized in my paper appear to be more probable.

One of the explanations is related to the special legal position of the settlement: the legislative days organized here and the institution of the parliament that emerged from these may be behind the *Székes*- first constituent. Based on the other explanation that may be verified better with linguistic and historical data and which, I believe, is a stronger one from a chronological and settlement history perspective, it is a derivative of a word meaning *szék* ‘dense contexture, hedge’ and created from the *sző* verb with the *-k* deverbial nominal suffix. The defense system indicates the significance of the town at the time and this explanation does not contradict the cultural heritage related to Székesfehérvár either.

A Magyar Nemzeti Helynévtár Programról

1. Kivételes lehetőség előtt áll a magyar helynévkutatás: a Magyar Tudományos Akadémia elnökének döntése alapján akadémiai támogatással megvalósulhat egy átfogó, az egész magyar nyelvterületre kiterjedő helynévtár. A Magyar Nemzeti Helynévtár Program a nemzeti programok keretében a Tudomány a Magyar Nyelvért Nemzeti Program részeként 2022-ben egy évtizednyi időtartamra tervezett kutatási programként indul útjára.

Az egyes nyelvek helynévtárai lényegében ugyanazt a szerepet töltik be a helynevek körében, mint amit a közszók állományára vonatkozóan a szótárak el látnak: dokumentálják a szókincs egy-egy meghatározott részét, bemutatva a használatukra vonatkozó információk közül a legfontosabb ismereteket. Ezzel pedig lexikális téren elősegítik az egységes nyelvhasználatot, hozzájárulnak a nyelvhasználók név- és szókincsének a bővítéséhez, valamint a név- és szóállomány átörökítéséhez és megőrzéséhez.

2. A nagy terjedelmű egynyelvű szótárak létrehozásának igényét a felvilágosodás tudományos gondolkodása fogalmazta meg legkorábban. A magyar szótár-irodalomban e törekvés első megvalósulásának az 1862 és 1874 között CZUCZOR GERGELY és FOGARASI JÁNOS munkájaként hat kötetben megjelent A magyar nyelv szótára (CzF.) tekinthető. E mű elvi alapjait TELEKI JÓZSEFnek, a reformkor egyik legjelentősebb tudósának, az Akadémia első elnökének még a Magyar Tudós Társaság megalapítását megelőzően, 1817-ben született dolgozata rakta le (TELEKI 1821). Írásában TELEKI elsőként vetette fel egy magyar helynévszótár összeállításának a fontosságát. Ennek megvalósítására 1864-ben — éppen a fenti szótár megjelenésének időszakában — PESTY FRIGYES történész akadémikus tett kísérletet. A tervei alapján összegyűjtött igen gazdag, a Magyar Királyság szinte teljes területét reprezentáló helynévkincs azonban kéziratos gyűjtemény maradt csupán, publikussá — paradox módon leginkább roppant adatbősége miatt — nem válhatott.

A magyar nyelvész-társadalom majd egy évszázad múltán vállalkozott ismét egy átfogó nagyszótár elkészítésére: A magyar nyelv értelmező szótárának hét kötete 1959 és 1962 között jelent meg az MTA égisze alatt (ÉrtSz.). A munkálatok egyik irányítója, BÁRCZI GEZA éppen ez idő tájt hívta fel a figyelmet az átfogó földrajzi névtárak összeállításának fontosságára is (1960). E munka nagy

része akadémiai keretben folyt, a megjelent kötetek anyaga azonban Magyarország területének csak mintegy a felét fedte le, a határon túli magyar nyelvű térségek gyűjteményeinek elkészítését az akkori politikai viszonyok nem tették lehetővé.

Az átfogó értelmező szótárak harmadik generációját képviselő A magyar nyelv nagyszótára (Nszt.) 2006-ban indult útjára. Ennek a szótárnak a szerkesztése — az elődeiétől eltérő módon — nem a hagyományos cédulázós módszerrel történik, hanem digitális adatbázisra támaszkodva. Ennek a technológiai lehetőségnek nem kis szerepe volt abban, hogy egyre határozottabban megfogalmazódhatott — immár harmadik alkalommal — egy teljességre törekvő magyar helynévtár összeállításának az igénye is. Az alábbiakban e folyamat főbb állomásait tekintem át.

3. A számítógép térhódítása a magyar nyelvtudományban az 1960-as években indult el. Kezdetben lexikográfiai munkák — többek között szóvégmutató, illetve gyakorisági szótár (VégSz., GyakSz.) — születtek a számítógép segítségével, majd Debrecenben JAKAB LÁSZLÓ és KISS ANTAL nyelvtörténeti célú adatbázisokat hoztak létre (lásd elsőként JAKAB–KISS 1978). Számítógépes helynévi adatbázisokról az 1980-as évek végétől vannak ismereteink (vö. HOFFMANN 1989). A digitális kultúrának a helynévkutatásban történő alkalmazását leginkább az motiválta, hogy a helynévállomány a nyelv legnagyobb elemszámú részrendszere. A munkálatokat előmozdította az a körülmény is, hogy az 1990-es évektől a kiadványok nagy része már nem hagyományos nyomdai eljárással készült, hanem digitális úton: az így megjelent forrásanyagokat pedig viszonylag könnyen adatbázissá lehetett alakítani. A korábban közzétett hatalmas névtárak digitalizálásához azonban sem kellő pénzügyi forrás, sem megfelelő számú munkaerő nem állt rendelkezésre. Ebből a helyzetből egy váratlan körülmény mozdította ki a magyar helynévkutatást.

A Németországban élő germanista dialektológus, Schwing József 2010-ben a debreceni névkutatóknak átadta három dél-dunántúli megye (Baranya, Somogy és Tolna) korábban megjelent helynévköteteinek digitalizált változatát. Ez a nagylelkű felajánlás gyümölcsöző együttműködést indított el, amely hazai és németországi pályázatok támogatását élvezte. A közös munka eredményeképpen 2010-ben létrejöttek a Magyar Digitális Helynévtár (MDH) és a Magyar Névarchívum (MNA) egymást kiegészítő adatbázisai, amelyek egyedi névkeresést és csoportos szűrést tettek lehetővé. A program támogatói közé alapítását követően, 2014-ben belépett a Magyar Nyelvstratégiai Intézet (MANySI) is: az MDH és az MNA adatbázisát ezt követően Magyar Nemzeti Helynévtár (MNH) néven egyesítettük. (Ehhez lásd HOFFMANN–TÓTH 2015, MIKESY 2017, HOFFMANN–TÓTH 2017.) A kísérleti program elsősorban a 20. század második felében megjelent helynévtáraknak a digitális adatbázisba történő beépítésére összpontosította

figyelmét. Ennek a közelmúltban kiadott, de a 21. századra már történeti értékűvé vált helynévanyagnak a feldolgozása önmagában is hatalmas feladatot jelentett, a gyűjtések aktualizálására, terepmunkával történő kiegészítésére, újabb élőnyelvi gyűjtések lefolytatására azonban nem állt rendelkezésre megfelelő forrás.

A MANySI támogatásával azonban lehetőség nyílt egy olyan térségben elvégezni a gyűjtőmunkát, amelyben korábban nem folyt intézményes helynévfeltárás. Ennek eredményeként jelenhetett meg a Hajdú-Bihar megye helynevei 1. A Hajdúböszörményi járás és a Hajdúhadházi járás (HBmHn. 1.) című kötet, amely a helynévtárak új típusát képviseli. Újdonsága az élőnyelvi gyűjtés kiszélesítése nagy számú adatközlő bevonásával és a történeti forrásadatok minél nagyobb teljességre törekvő közreadása. A szótárszerűen megszerkesztett névkinccset gazdag ismeretanyag egészíti ki a név keletkezéséről és történetéről, valamint az általa jelölt helyről. Mindezt bőséges képanyag illusztrálja a korábbiaknál jóval bővebb, szakszerű településtörténeti fejezetekkel együtt. A helyneveket megjelenítő térkép látványos helynévatlaszként készült el. A könyvet a debreceni névkutatók egy tervezett kutatási program mintakötetének is szánták egyúttal.

A helynévi adatbázisok kialakítására irányuló törekvéseknek némileg eltérő útja valósult meg az ELTE névkutató műhelyében. A digitalizáló munka itt voltaképpen Szabó T. Attila Erdélyben összegyűjtött hatalmas cédulaanyagának kiadásával indult meg, elsősorban HAJDÚ MIHÁLY érdeméből. Az Erdélyi helynévtörténeti adattár (EHA) ugyan csak nyomtatott formában jelent meg, anyaga nem került fel a világhálóra, de a könyvek digitális előállítására lehetővé tette, hogy rövidesen adatbázis is készüljön anévtárból. Ezt a munkát BÁRTH M. JÁNOS végezte el: az EHA jól használható, egyszerű keresőfelülettel teszi elérhetővé a benne megtalálható 350.000 adatot. (Az adatbázisról lásd BÁRTH M. 2011.)

Egy nagyszabású helynévfeltáró program létrehozásához a szakemberek széles körű együttműködésére is szükség van. Ez a gondolat a síkfőkúti Helynévtörténeti szemináriumok éves találkozóin formálódott ki leginkább, és a 2010-es évek közepére lényegében minden hazai és határon túli helynévkutató szakember és műhely kinyilvánította részvételi szándékát egy átfogó helynévtár létrehozásában. Ezekben az években pályázatok sora készült el, amelyeket — a program volumene és tervezett időtartama miatt — a szokásos tudományos pályázati keretekben az ottani korlátok miatt nem lehetett benyújtani. A különböző állami szervek és a hozzájuk kapcsolódó alapítványok elé terjesztett elképzelések azonban nem kaptak támogatást. Ebben a helyzetben teremtett új lehetőséget a Magyar Tudományos Akadémia nemzeti programja, amely a magyar nyelvvel kapcsolatos kutatásokat is fontos irányvonalként határozta meg.

4. A helynévfeltáró munka fontossága annak a körülménynek a belátásán alapul, hogy a magyar helynévkinccs a magyar nyelv részeként hatalmas nyelvi-kulturális érték, amelynek jó része sok évszázados szellemi örökségünk. A helynevek

nemcsak a mindenkori nyelvhasználatnak a nélkülözhetetlen elemei, hanem a fentiekből következően a történeti érdeklődésű tudományok egész sora számára bírnak nagy forrásértékkel, amit különösen hangsúlyossá tesz az a tény, hogy a magyar írásbeliség első századaiból csakis tulajdonnevek maradtak ránk nyelvi örökségül.

Ezért a Magyar Nemzeti Helynévtár létrehozása a magyar nyelv teljes körű feltárásának és kiművelésének, továbbá a magyar szellemi örökség megismerésének és fenntartásának érdekében kulcsfontosságú feladat. A munka elvégzését a 21. század elején több tényező is elengedhetetlenül fontossá tette.

Ezek közül első helyen említendő a magyar nyelv területi és létszámbeli visszaszorulása a határon túli, magyarok lakta régióban. Ez a folyamat bizonyos térségekben az utóbbi időben az ott élő magyarságot sújtó politikai döntések következtében felgyorsult. Egyes térségekben a helynévgyűjtés tehát nyelvi-kulturális leletmentésnek tekinthető, másutt pedig az egyre gyengülő lokális identitás-tudat megerősítését szolgálhatja ez a munka. Tudományos szempontból kiemelendő az a körülmény is, hogy a helynevek lokális kötöttségüknél fogva minden más nyelvi elemnél pontosabban jelzik, adott időben mely nyelv vagy nyelvek vannak használatban valamely térségben. Egy történeti helynévadatokat is tartalmazó helynévtár ebből adódóan minden más forrásnál pontosabb képet ad a magyar nyelv térbeli kiterjedtségének időbeli változásairól. A fenti körülmények miatt a határon túli térségekben folytatott helynévfeltáró munka a Magyar Nemzeti Helynévtár Program kitüntetett fókuszterülete.

A program időszerűségét és halaszthatatlan voltát indokolja emellett a korunkban lezajló társadalmi modernizációs folyamat is, amelynek — a helyneveket is érintő — fontos vetülete az egyre jobban erősödő globalizáció. Az életmód gyökeres megváltozása magával hozza az ember térhasználatának, a térrel való kapcsolatának a módosulását, amely nagy mértékben érinti a helynevek használatát is. Az egyén szemhatárának lokális értelemben vett kitágulása együtt jár az általa ismert helyek felületesebb ismeretével is, ami lokális kötődésének a gyengülését eredményezi. A használatból ily módon kieső helynévkincsnek és az általa hordozott történeti-kulturális emlékeknek a megőrzése fontos értékmentő feladat, ami megteremti a lehetőségét annak is, hogy ezek az ismeretek visszavezethetővé váljanak a mindennapi nyelvhasználatba.

E kettős célrendszer szolgálata érdekében a Magyar Nemzeti Helynévtárat úgy kell megvalósítani, hogy megfeleljen mind a tudományos hasznosítás, mind pedig a szűkebb és gyakorlati értelemben vett társadalmi hasznosság igényének is. A helynévtár egyfelől online digitális adatbázisként jön létre, amely a névhasználat természetes egységeinek, az egyes településeknek a névanyagával folyamatosan bővül. Az adatbázis a nevekre és az általuk jelölt helyekre vonatkozó aktuális és történeti információk mellett nyelvi elemzési szempontokat és térinformatikai

komponenst is tartalmaz. A helynévkincs könyvként történő megjelentetése is kívánatos, amely szótári formában, közérthető, olvasmányos módon, összefüggő térségekben, települések szerinti elrendezésben teszi közzé a helyneveket.

6. A Magyar Nemzeti Helynévtárnak szigorú tudományos követelményeknek kell megfelelnie. Ezt mindenekelőtt a programban résztvevők megfelelő szakmai felkészültsége garantálhatja: e feltétel biztosítása kulcsfontosságú, bár nem könnyen megoldható feladat. Elsősorban az élőnyelvi helynévkincs feltárásának roppant időigényességét kell kiemelni ebben a tekintetben: a gyűjtőknek települések ezrein adatközlők tízezeivel kell interjúkat készíteniük, és ezek anyagát feldolgozniuk. De hatalmas időigénye van a nyomtatott és kézíratos források feldolgozásának is, még ha csak a legfontosabbakat kívánjuk is bevonni ezek közül a gyűjtés körébe. A névkutató szakemberek e munka elvégzésére önmagukban — akár az érintező szakmák (levéltárosok, történészek, néprajzkutatók stb.) képviselőinek bevonásával is — hosszú évtizedek alatt sem lennének képesek.

A program ezért a fentiek mellett azoknak a szakembereknek a munkájára is támaszkodni kíván, akik megfelelő szakmai alapokkal rendelkezve speciális képzéssel elsajátíthatják a helynévgyűjtő és -feldolgozó munka legfontosabb ismereteit, és ennek alapján szakmailag megbízható és egységes gyűjteményeket képesek létrehozni. A képzésbe elsősorban magyar szakos egyetemi hallgatókat szeretnénk bevonni, akik főleg egyetemi kurzusok keretében szerezhetik meg a szükséges tudást. De számítunk emellett a már pályán lévő szakemberekre is, akik számára online kurzusokat kívánunk szervezni. Az egységes tudásanyag kialakításában fontos szerepet szánunk a program kezdeti szakaszában elkészítendő online tananyagoknak. A képzés fontos részének tartjuk terepgyakorlatok és kutatótáborok szervezését is, ahol a megszerzett ismeretek gyakorlati alkalmazásának elsajátítása áll a középpontban.

A fentiekből következően a Magyar Nemzeti Helynévtár Program bázisintézményei a magyarságtudományi tárgyakat oktató Kárpát-medencei egyetemek lehetnek, elsősorban is ezek magyar nyelvészeti tanszékei. Az itt dolgozó kollégák szakmai irányítása és felügyelete alatt folyhat az egyes intézmények térségében a munka, amelyet a Debreceni Egyetem névkutató műhelyének szakemberei fognak össze. E kutatóhálózatot a programba bekapcsolódó tudományos intézmények: egyesületek, levéltárak, múzeumok stb. egészíthetik ki speciális feladatok ellátásával. A gyűjtő- és feldolgozó munka eredményei szigorú szakmai ellenőrzést követően válhatnak publikussá.

7. Őszintén reméljük, hogy Magyar Nemzeti Helynévtár Program sikeres megvalósulása számos tudományterület számára ad majd új impulzusokat, és kutatói generációk számára biztosít megbízható, sokoldalúan felhasználható forrásanyagot. Mindemellett pedig a program hozzájárul a magyar helynévkincsnek mint nyelvi-kulturális értéknek a megmentéséhez és ezáltal a magyar névkultúra gazdagításához is.

Irodalom

- BÁRCZI GÉZA 1960. Megnyitó [a Magyar Nyelvtudományi Társaság névtudományi konferenciáján]. In: PAIS DEZSŐ–MIKESY SÁNDOR szerk. *Névtudományi vizsgálatok. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Névtudományi Konferenciája 1958.* Budapest, Akadémiai Kiadó. 5–16.
- BÁRTH M. JÁNOS 2011. Szabó T. Attila erdélyi történeti helynévgyűjtésének informatizálási munkálatairól. In: BÁRTH M. JÁNOS–VARGHA FRUZZINA SÁRA szerk. *Hangok – helyek. Tanulmányok dialektológiai adattárak és helynévtárak számítógépes feldolgozásáról.* Budapest, ELTE Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet. 11–33.
- CzF. = CZUCZOR GERGELY–FOGARASI JÁNOS 1862–1874. *A magyar nyelv szótára I–VI.* Pest [később] Budapest.
- ÉrtSz. = BÁRCZI GÉZA–ORSZÁGH LÁSZLÓ főszerk. *A magyar nyelv értelmező szótára I–7.* Budapest, Akadémiai Kiadó. 1959–1962.
- GyakSz. = FÜREDI MIHÁLY–KELEMEN JÓZSEF *A mai magyar nyelv szépprózai gyakorisági szótára. 1965–1977.* Szerk.. Akadémiai Kiadó, Budapest. 1989.
- HBmHn. 1. = BÁBA BARBARA szerk. 2015. *Hajdú-Bihar megye helynevei 1. A Hajdúböszörményi és a Hajdúhadházi járás helynevei.* Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA 2015. Magyar Nemzeti Helynévtár. *Névtani Értesítő 37:* 195–202.
- HOFFMANN–TÓTH VALÉRIA 2017. Mi is a Magyar Nemzeti Helynévtár célja és feladata? *Névtani Értesítő 39:* 169–182.
- JAKAB LÁSZLÓ–KISS ANTAL 1978. *A Jókai-kódex ábécérendes adattára.* Debrecen.
- MIKESY GÁBOR 2017. A Magyar Nemzeti Helynévtárról. A koncepció és a megvalósulás problémái. *Névtani Értesítő 39:* 155–167.
- Nszt. = ITTZÉS NÓRA főszerk. 2006–. *A magyar nyelv nagyszótára. I–.* Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézet.
- TELEKI JÓZSEF 1821. Egy Tökéletes Magyar Szótár' Elrendelése, készítése módja. In: *Jutalom feleletek a' Magyar Nemzeti Museum 1815. 1816. 1817. esztendei kérdéseire.* Pest. Kiadta Horvát István.
- VégSz. = PAPP FERENC szerk. 1969. *A magyar nyelv szövegmutató szótára.* Budapest, Akadémiai Kiadó.

On the Hungarian National Toponym Registry

The paper introduces the key antecedents of the Hungarian National Toponym Registry Program supported by the Hungarian Academy of Sciences and presents the main motivations behind the research project and its chief objectives. The prehistory of a comprehensive Hungarian toponym registry goes back to the dictionaries presenting the corpus of common nouns. In the second half of the 19th century, at the time of the creation of the Dictionary of the Hungarian language

(A magyar nyelv szótára, CzF.), it was Frigyes Pesty who first organized comprehensive toponym collection activities in 1864. In the middle of the 20th century, the publication of the Explanatory dictionary of the Hungarian language (*A magyar nyelv értelmező szótára, ÉrtSz.*) coincided with the second major toponym collection project. It was also due to their inefficacy, however, that at the time of the publication of the Comprehensive dictionary of the Hungarian language (*A magyar nyelv nagy szótára, Nszt.*) those aspirations also appeared that focused on the creation of digital toponym registries that culminated in the plan for the Hungarian National Toponym Registry. This work was carried out in the toponymist workshops of the University of Debrecen and Eötvös Loránd University but practically all toponym scholars have joined the program both from Hungary and the trans-border regions.

The fact that this program needs to be carried out now is made even clearer by two circumstances. First, the population decrease of Hungarians outside Hungary and the continuous shrinking of the Hungarian language area. Second, the processes of social modernization that significantly modify the ways people use space and thus also affect toponym awareness. Under these circumstances, the collection of toponyms still used today may also be considered as a way of saving linguistic and cultural records and heritage. The toponym registry also containing historical toponyms provides unparalleled resources for a host of academic disciplines while also enriching Hungarian toponym culture.

In line with strict professional requirements, the Hungarian National Toponym Registry is created as a digital database but the material included in it will also be published in print form. Due to the magnitude of the work, hundreds of experts participate in it. The academic basis of the program is provided by universities of the Carpathian Basin offering programs in Hungarian Studies where special activities are offered primarily for Hungarian majors, also supported by online educational materials. The Hungarian National Toponym Registry is an exceptional opportunity for Hungarian toponomastics for the creation of a comprehensive toponym registry covering the entire Hungarian language area and representing both contemporary and historical name usage.

A Magyar Névarchívum Kiadványai eddig megjelent kötetei

1. *Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból. 1. Abaúj–Csongrád vármegye.* Közzéteszi: HOFFMANN ISTVÁN–RÁCZ ANITA–TÓTH VALÉRIA. Debrecen, 1997. 156 lap + 33 térkép.
2. BÉNYEI ÁGNES–PETHŐ GERGELY, *Az Árpád-kori Győr vármegye településneveinek nyelvészeti elemzése.* Debrecen, 1998. 129 lap + 6 térkép.
3. *Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból. 2. Doboka–Győr vármegye.* Közzéteszi: HOFFMANN ISTVÁN–RÁCZ ANITA–TÓTH VALÉRIA. Debrecen, 1999. 123 lap + 16 térkép.
4. TÓTH VALÉRIA, *Az Árpád-kori Abaúj és Bars vármegye helyneveinek történeti-etimológiai szótára.* Debrecen, 2001. 304 lap.
5. PÓCZOS RITA, *Az Árpád-kori Borsod és Bodrog vármegye településneveinek nyelvészeti elemzése.* Debrecen, 2001. 190 lap.
6. TÓTH VALÉRIA, *Névrendszertani vizsgálatok a korai ómagyar korban (Abaúj és Bars vármegye).* Debrecen, 2001. 245 lap.
7. HOFFMANN ISTVÁN, *Magyar helynévkutatás. 1958–2002.* Debrecen, 2003. 281 lap.
8. *Helynévtörténeti Tanulmányok 1.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen, 2004. 207 lap.
9. RÁCZ ANITA, *A régi Bihar vármegye településneveinek nyelvészeti vizsgálata.* Debrecen, 2005. 235 lap.
10. *Korai magyar helynévszótár 1. Abaúj–Csongrád vármegye.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN. Debrecen, 2005. 449 lap.
11. *Helynévtörténeti Tanulmányok 2.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen, 2006. 224 lap.
12. RÁCZ ANITA, *A régi Bihar vármegye településneveinek történeti-etimológiai szótára.* Debrecen, 2007. 372 lap.
13. *Helynévtörténeti Tanulmányok 3.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen, 2008. 224 lap.
14. TÓTH VALÉRIA, *Településnevek változástudományja.* Debrecen, 2008. 285 lap.
15. *Helynévtörténeti Tanulmányok 4.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen, 2009. 193 lap.
16. HOFFMANN ISTVÁN, *A Tihanyi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás.* Debrecen, 2010. 259 lap.

17. *Helynévtörténeti Tanulmányok 5.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen, 2010. 271 lap.
18. PÓCZOS RITA, *Nyelvi érintkezés és a helynévrendszerek kölcsönhatása.* Debrecen, 2010. 237 lap.
19. RÁCZ ANITA, *Adatok a népnévvel alakult településnevek történetéhez.* Debrecen, 2011. 248 lap.
20. GYÖRFFY ERZSÉBET, *Korai ómagyar kori folyóvíznevek.* Debrecen, 2011. 224 lap.
21. RESZEGI KATALIN, *Hegynevek a középkori Magyarországon.* Debrecen, 2011. 216 lap.
22. SCHWING, JOSEF, *Die deutschen mundartlichen Ortsnamen Südtransdanubiens (Ungarn).* Debrecen, 2011. 213 lap.
23. *Helynévtörténeti Tanulmányok 6.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen, 2011. 226 lap.
24. *Helynévtörténeti Tanulmányok 7.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen, 2012. 172 lap.
25. *Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból. 3. Heves–Küküllő vármegye.* Közzéteszi: HOFFMANN ISTVÁN–RÁCZ ANITA–TÓTH VALÉRIA. Debrecen, 2012. 115 lap + 23 térkép.
26. BÉNYEI ÁGNES, *Helynévképzés a magyarban.* Debrecen, 2012. 134 lap.
27. *Helynévtörténeti Tanulmányok 8.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen, 2012. 172 lap.
28. KENYHERCZ RÓBERT, *A szókezdő mássalhangzó-torlódások az ómagyar korban. A helynevek hangtörténeti forrásértéke.* Debrecen, 2013. 222 lap.
29. *Helynévtörténeti Tanulmányok 9.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen, 2012. 186 lap.
30. HOFFMANN ISTVÁN, *Mikrotoponímiai vizsgálatok 1. Tapolcafő helynevei.* Debrecen, 2013. 138 lap.
31. *Helynévtörténeti Tanulmányok 10.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen, 2014. 206 lap.
32. BÁBA BARBARA–NEMES MAGDOLNA, *Magyar földrajzi köznevek tára.* Debrecen, 2014. 338 lap.
33. SZÖKE MELINDA, *A garamszentbenedeki apátság alapítólevelének nyelvtörténeti vizsgálata.* Debrecen, 2015. 244 lap.
34. KOVÁCS ÉVA, *A Tihanyi összeírás mint helynévtörténeti forrás.* Debrecen, 2015. 238 lap.
35. *Hajdú-Bihar megye helynevei 1. A Hajdúböszörményi és a Hajdúhadházi járás helynevei.* Szerk. BÁBA BARBARA. Debrecen, 2015. 433 lap + 36 térképmelléklet.
36. *Helynévtörténeti Tanulmányok 11.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen, 2015. 200 lap.

37. RÁCZ ANITA, *Etonimák a régi magyar településnevekben*. Debrecen, 2016. 196 lap.
38. TÓTH VALÉRIA, *Személynévadás és személynévhasználat az ómagyar korban*. Debrecen, 2016. 307 lap.
39. BÁBA BARBARA, *Földrajzi köznevek térben és időben*. Debrecen, 2016. 187 lap.
40. DITRÓI ESZTER, *Helynévrendszerek modellalapú vizsgálata. A helynévminták összevető analízise statisztikai megközelítésben*. Debrecen, 2017. 169 lap.
41. TÓTH VALÉRIA, *Személynévi helynévadás az ómagyar korban*. Debrecen, 2017. 219 lap.
42. *Helynévtörténeti Tanulmányok 12.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen, 2016. 155 lap.
43. *Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból. 4. Liptó–Pilis vármegye.* Közvetésszi: HOFFMANN ISTVÁN–RÁCZ ANITA–TÓTH VALÉRIA. Debrecen, 2017. 119 lap + 18 térkép.
44. *A Survey of Historical Toponomastics.* Szerk. KOVÁCS ÉVA. Debrecen, 2017. 151 lap.
45. KOCÁN BÉLA, *Helynévtörténeti vizsgálatok a régi Ugoicsa megyében*. Debrecen, 2017. 249 lap. [hibásan: 43. sorozatszám]]
46. *Helynévtörténeti Tanulmányok 13.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen, 2017. 195 lap.
47. GYÖRFFY ERZSÉBET, *Helynév-szociológia*. Debrecen, 2018. 169 lap.
48. KOVÁCS ÉVA, *A Százdi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás*. Debrecen, 2018. 145 lap.
49. *Helynévtörténeti Tanulmányok 14.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen, 2018. 157 lap.
50. *Helynévtörténeti Tanulmányok 15.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen, 2019. 223 lap.
51. KATONA CSILLA, *Fonotaktikai szerkezetet módosító hangváltozások az ómagyar korban*. Debrecen, 2020. 201 lap.
52. *Helynévtörténeti Tanulmányok 16.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen, 2020. 167 lap.
53. E. NAGY KATALIN, *Empíria és teória a helynév-szociológiában*. Debrecen, 2021. 204 lap.
54. RESZEGI KATALIN, *Kognitív szemléletű névtudományi vizsgálatok*. Debrecen, 2022. 263 lap.
55. KOCÁN BÉLA, *A régi Ugoicsa vármegye helyneveinek történeti-etimológiai szótára*. Debrecen, 2022. 479 lap.
56. PELCZÉDER KATALIN, *A Bakonybéli összeírás mint nyelvtörténeti forrás*. Debrecen, 2022. 277 lap.